

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 1:2(574)(043)

Қолжазба құқығында

КЕЛЬДИНОВА АЙМАН БАУРЖАНОВНА

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеялары

8D02202 – Философия

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
ф.ғ.д., қауым.профессор
Г.Г. Барлыбаева

Шетелдік ғылыми кеңесші:
PhD, профессор И. Оздемир

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
1 МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ДІНИ-ЭТИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....	14
1.1 М.Ж. Көпейұлының философиялық көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен әлеуметтік және рухани жағдайлар.....	14
1.2 Діни ойшылдың тұлғалық дүниетанымының қалыптасуы мен дамуы.....	37
1.3 Мәшһүр Жүсіп дүниетанымындағы Шығыс пен Батыс философиялық дәстүрлерінің синтезі.....	54
2 М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ДІНИ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	64
2.1 Қазақ ойшылының діни философиясындағы адам мәселесі.....	64
2.2 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарастарындағы сопылық идеялар.....	81
2.3 Матуриди ілімінің Мәшһүр Жүсіп дүниетанымындағы көрінісі.....	92
3 ҚАЗІРГІ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ АЯСЫНДАҒЫ МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....	104
3.1 Жәдидшілік ағартушылықтың Мәшһүр Жүсіп дүниетанымының қалыптасуына әсері.....	104
3.2 М.Ж. Көпейұлы діни философиясының қазақ қоғамын рухани-әлеуметтік жетілдірудегі рөлі.....	112
3.3 Заманауи қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы аясындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы діни-философиялық мұрасының маңызы.....	121
ҚОРЫТЫНДЫ.....	135
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	140

Кіріспе

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Ұсынылып отырған диссертациялық зерттеу көрнекті қазақ ойшылы, діни философы, ағартушы әрі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларын тарихи-философиялық тұрғыдан талдауға арналған.

Зерттеу жұмысында қазақ ойшылының дүниетанымы қалыптасуына негіз болған әлеуметтік және рухани алғышарттар, сондай-ақ ХІХ–ХХ ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамының рухани парадигмалары зерделенеді. Диссертацияда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасындағы іргелі философиялық сұрақтар – адам мәселесі, адамгершілік мәселелері, сондай-ақ Алланы адамның болмысы мен даму кеңістігі ретінде қарастыратын толғаныстар терең талданады.

Зерттеуде сопылық пен Матуриди діни ілімінің Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымына ықпалына философиялық талдау жасалады, сондай-ақ ойшыл көзқарастарының жәдидшілдік бағытындағы ағартушылық идеялармен сабақтастығы қарастырылады. Сонымен қатар, диссертациялық жұмыста көрнекті қазақ ойшылының рухани мұрасы қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялану үдерістері және қазақ халқының ұлттық бірегейлігі мен мәдени кодын нығайту тұрғысынан зерделенеді.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі. Ұзақ уақыт бойы қоғамдық санада орныққан идеологиялық шектеулер, стереотиптер мен догмалар халықтың философиялық мұрасын жаңаша зерделеуге, оның өткені мен бүгінін қайта пайымдауға мүмкіндік бермей келді. Осындай рухани жаңғыру жағдайында көрнекті қазақ ойшылы, діни философы әрі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық мұрасы ерекше өзектілікке ие болады. Қазақстандық философ Г.Г. Барлыбаева атап өткендей «Қазақстанның тәуелсіздік алуымен бірге ұлттық сананың қалыптасу үдерісінің мәдени негізі бола алатын халықтың дәстүрлі құндылықтық-семантикалық бағдарларын мен рухани мұрасын қайта түсіну қажеттілігі туындады, сондай-ақ қазақ философиялық ойының әлемдік контекстпен сұхбаттасатын мәдениет ретінде жаңа көзқарас пен жарыққа шығару қажеттілігі күшейе түсті» [1, 238 б.].

Бүгінгі таңда мәдени ортада «рухани қайта оралу» үрдісі анық байқалады. Бұл үдеріс Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өмір жолы мен шығармашылығын шынайы тарих тұрғысынан қайта саралап, оның қазақ философиясындағы ерекше орнын айқындауға жол ашады. Қазақтың көрнекті діни философы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасын талдау барысында оның көптеген сұрақтарды өте терең қойғанын және ойшылдың философиялық-діни идеялары бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтпағанын аңғаруға болады.

Қазақ ойшылының діни философиясына деген тұрақты ғылыми қызығушылық тарихи әділеттілікті қалпына келтіру қажеттілігінен туындап отыр. Ұлы дала ойшылы адам болмысының мәні, өмірдің мағынасы және рухани жауапкершілік сияқты мәңгілік әрі өзекті философиялық мәселелерді терең пайымдай білді. Мәшһүр Жүсіптің идеялары өз заманының аясынан асып

түсіп, қазіргі қазақстандық қоғам үшін құндылығын жоғалтқан жоқ, сонымен қатар әрбір жаңа буынның рухани ізденістерімен үндестік тауып келеді.

Сонымен қатар тәуелсіз Қазақстан жағдайында ұлттық философияны арнайы әрі жүйелі зерттеу қажеттілігі айқын сезілуде. Өзіндік философиялық дәстүрі терең зерттелмеген қоғам рухани тәуелсіздікке толық қол жеткізе алмайды [2, 28 б.]. Бұл ретте, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларын талдау қазақ философиясының діни-рухани негіздерін айқындауға, ұлттық дүниетанымның эволюциясын түсіндіруге және тәуелсіз мемлекеттің рухани-идеялық тұғырын нығайтуға мүмкіндік береді.

Осы аталған ғылыми, мәдени және дүниетанымдық алғышарттар Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларын арнайы философиялық зерттеу нысаны ретінде қарастырудың қажеттілігін айқындап, диссертациялық тақырыптың өзектілігін негіздейді.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Ұлтымыздың философиялық ойы тарихында терең із қалдырған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасы – ұлттық болмысты, халықтық мәдениет пен тарихи сабақтастықты зерделеуде теңдессіз ғылыми қазына. Бүгінгі таңда ойшыл еңбектеріне деген қызығушылықтың бәсеңдемеуі оның рухани ілімінің өзектілігін айғақтайды.

Ойшыл мұрасын алғашқылардың бірі болып кәсіби тұрғыда бағалаған Жүсіпбек Аймауытов еді [3]. Ол Мәшһүр Жүсіп шығармаларын баспаға дайындап қана қоймай, оны «қазақ заманында дүниеге келіп қалған гауһарысыз» деп көрсеткен.

Қазақ ойшылының шығармашылық мұрасын зерттеу өткен ғасырдың басында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы көзі тірісінде басталды. 1919 жылы «Трудовая Сибирь» журналында Смағұл Сәдуақасовтың «Қырғыз/қазақ әдебиеті» атты мақаласы жарық көріп, М.Ж. Көпейұлының поэтикалық шығармалары туралы алғаш рет сөз қозғалды «Мәшһүр Жүсіп ең алғаш ақындардың өзін, өз руын ғана мақтайтын белгілі әдет дағдысынан бас тартып, халықтың қайғы-мұңын айтып, қасіретін жырлайтын өлеңдер жазды. Оның өлеңдері тұңғыш рет жазба түрде жарық көріп, қазақ әдебиетінің тарихында халықшылдықпен атайтын жаңа бір ағымның арнасын ашып берді. Оның әдебиетте соны сүрлеу салғанына сол замандағы жас ақындардың көбі ұстаз тұтып, еліктеп жырды жазбаша шығарғаны да мысал бола алады» [4, 2 б.] .

Кейінгі жылдары С. Мұқанов [5], Ә. Қоңыратбаев [6], Ә. Жиреншин [7], Б.К. Кенжебаев [8], Ы.Т. Дүйсенбаев [9], Д. Әбілев [10] сынды зерттеушілер оның ағартушылық қырын жан-жақты саралады. 1971 жылы жарық көрген Ә. Жиреншиннің [7] «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы демократтық бағыттағы ағартушы ретінде көрсетілсе, 1970 жылы басылып шыққан Ы.Т. Дүйсенбаевтың [9] «Ғасырлар сыры» кітабында оның халық ауыз әдебиетінің үздік үлгілерін жинаған этнограф және фольклортанушы ретінде әлеуеті ашылды.

Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларын ғылыми негізде жүйелеу мен текстологиялық талдау жасауда С. Дәуітовтің [11] еңбегі орасан. Ол ұзақ

жылдар бойы, дәлірек айтқанда, 1983–1997 жылдар аралығында араб қарпімен жазылған туындыларды транслитерациялап, оқырманға ұсынуда үлкен жұмыс атқарды. Бұл ретте, Мұратбек Бөжеев «Мәшһүр Жүсіптің ескі сөздердің қалпын бұзбай дұрыс жазып алуды борыш санағандығы сол жыр нұсқалары табиғи көне түрін мол сақтағанымен көзге түседі» деп көрсеткен [12, 5 б.].

Мәшһүр Жүсіптің екі қолжазбасын Ғабит Мүсіреповтің тапсырмасы бойынша алынған. Ол 1931 жылы желтоқсан айында жазған хатында «Ғалым! Сен қызмет істеп жатқан Баянауыл ауданында Мәшһүр Жүсіп қайтыс болыпты. Ел іші «Мәшекеңнің сөзі тәбәрік» – деп, таратып әкетіп жүрмесін. Сен сол Мәшекеңнің қолжазбаларын тез алып маған жібер! Кітап етіп шығаруға әзірлейік» деген еді [13, 22 б.].

«Мәшһүр Жүсіп – әрі ақын, әрі ақылгөй жан ұлы Абайға ілесе шықты да, осы данышпан ұстаздың ағартушылық жолын берік ұстанды, ақындық мұратын да өзіне мұрат етті. Атақты Мәшһүр Жүсіптің поэзиядағы алатын орны бір төбе болса, оның ел тарихын, жер тарихын зерделеуге қосқан үлесі екінші биігі. Оның қазақ этнографиясы, әдет-ғұрыпын зерттеушілерге беретін білімі ұшан-теңіз» деген сөздерімен Әбділда Тәжібаев Мәшһүр Жүсіптің мұрасына лайықты баға береді [14, 45 б.].

Айта кету керек, кеңестік идеология тұсында Мәшһүр Жүсіп шығармашылығына деген көзқарас біржақты болмады. Бастапқы кезеңде М.О. Әуезов [15], Ә.Х. Марғұлан [16], Е.Б. Бекмаханов [17] еңбектерінде ол этнограф, тарихшы және фольклор жинаушы ретінде жоғары бағаланып, ол жинаған деректер ғылыми айналымға енді. Алайда кейін кеңестік идеологияның ықпалымен Мәшһүр Жүсіп дүниетанымы таптық көзқарас тұрғысынан сынға ұшырап, оның шығармашылық мұрасын терең зерттеуге мүмкіндік шектелді. Мұхтар Әуезов [15] «Бұқардың жырларын сақтап, тарих алдында ерекше еңбек сіңірген адам – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы» деп атап көрсете отырып, оның қолжазбаларындағы мәтіндік дәлдікке, тіл тазалығын сақтауға деген ұмтылысын ерекше бағалайды.

Әлкей Марғұлан пікірінше, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Ташкент пен Сырдария өңірлерінде болып, қазақ елінің ортағасырлық тарихына қатысты деректер жинақтау барысында әртүрлі тарихи еңбектермен танысқан. Өз жазбаларында ол Әбілғазы Бахадұр ханның «Түркі шежіресі» («Шежіре-и түрк») еңбегін оқуы тарихи көзқарасының қалыптасуына елеулі әсер еткенін арнайы көрсетеді [16]. Ермұхан Бекмаханов Мәшһүр Жүсіпті демократиялық бағыттағы белгілі жазушы және ақын, қазақ фольклорының білгірі ретінде ерекшелейді. Мәшһүр Жүсіптің сипаттап жазуынан біз Кенесарының соғыс тактикасы жөнінде тұңғыш рет білетінімізді атап өтеді [17].

Еліміз егемендік алғаннан кейін ғана ойшыл мұрасы жүйелі түрде қайта қарала бастады. 1990 жылы М.Ж. Көпейұлының екі томдық таңдамалы шығармалары «Ғылым» баспасынан [18] және «Қазақ шежіресі» кітабы «Жалын баспасынан» жарық көрді. 2003 жылдан бастап оның толық 20 томдық шығармалар жинағы [19] әзірленіп, жылдан-жылға толықтырылып, ғылыми айналымға нық енді. Бұл саладағы зерттеулерді үйлестіруде С. Торайғыров

атындағы Павлодар мемлекеттік университеті жанындағы «Мәшһүртану» орталығының рөлі ерекше. Мұнда ғалымдар ойшыл мұрасын пәнаралық деңгейде зерделеп, жыл сайын дәстүрлі «Мәшһүртану оқулары» арқылы жаңа ғылыми тұжырымдарды талқыға салып келеді.

Өртүрлі гуманитарлық ғылым салаларында кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалып, ойшыл шығармашылығы филология, әдебиеттану, тарих, философия, шығыстану, дінтану және исламтану бағыттарында зерттелді. Атап айтқанда, С.Н. Сүтжановтың «М.Ж. Көпейұлының әдеби мұрасы» атты кандидаттық диссертациясы [20], Г.Қ. Жүсіпованың «Мәшһүр Жүсіп дастандары» [21] және Н.Қ. Жүсіповтің «М.Ж. Көпейұлының фольклоршылық еңбегі» кандидаттық диссертациялары [22], Л.Қ. Жүсіпованың «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ түбі» үлгілері – тарихи дерек көзі ретінде» кандидаттық диссертациясы [23], Б.Қ. Бейсеновтің «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлеуметтік философиясы» кандидаттық диссертациясы [24], сонымен қатар Г.Г. Ахметованың «М.Ж. Көпейұлы, С. Торайғыров және Ж. Аймауытов шығармашылығындағы этикалық пен эстетикалықтың өзара байланысы» кандидаттық диссертациясы [25], А.Қ. Тұрышевтің «Мәшһүр Жүсіп шығармалары лексикасының этномәдени негіздері» докторлық диссертациясы [26], Е.Қ. Жүсіповтің «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және оның жазбаларындағы тарихи тұлғалар» кандидаттық диссертациясы [27], М.Н. Баратованың «Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі» кандидаттық диссертациясы [28], А.О. Кәріпжанованың «Фразеологиялық коннотацияның прагматистикасы (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары бойынша)» кандидаттық диссертациясы [29], Е.Ж. Сарбалаевтың «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы поэзиясындағы азаматтық әуен» кандидаттық диссертациясы [30], К.Н. Канапьяновтың «М.Ж. Көпейұлы лирикасы ерекшеліктерінің орыс тіліндегі аудармаларда көрініс табуы» кандидаттық диссертациясы [31], Н.Е. Кулумжановтың «М.Ж. Көпейұлының философиялық-этикалық көзқарастары» магистрлік диссертациясы [32] және А.Д. Шағырбайдың «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы» докторлық диссертациясы [33] ғылыми айналымда маңызды орын алады.

Ойшыл мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеу мен жүйелеуде оның тікелей ұрпақтарының еңбегі ерекше маңызға ие. Мәшһүртану саласының қалыптасып, жеке бағыт ретінде институционалдық тұрғыдан нығаюына филология ғылымдарының докторы, профессор Қуандық Мәшһүр Жүсіптің [34] қосқан үлесі зор. Оның зерттеулері ойшыл туындыларының негізгі мәтіндік қорын жүйелеуде және оларды ғылыми редакциядан өткізіп, көпшілікке ұсынуда шешуші рөл атқарды. Сонымен қатар, Сүйіндік Көпеев [35] жинақтаған өмірбаяндық мәліметтер мен құжаттық деректер Мәшһүр Жүсіптің адамдық болмысын, ол өмір сүрген орта мен сол дәуірдің тарихи көрінісін тереңірек тануға мүмкіндік беретін бағалы қазына болып табылады. Ойшылдың мұрасын заманауи ғылым тұрғысынан саралауда Ә. Пазыловтың [36] еңбектерінің де салмағы басым. Автор өз монографияларында Мәшһүр Жүсіп дүниетанымының діни-философиялық негіздерін, оның Шығыс руханиятымен

байланысын және исламдық ойлау жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктерін жан-жақты талдап көрсетеді.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институтында академик Ә.Н. Нысанбаевтың жетекшілігімен дайындалған «Қазақ философиясының тарихы» атты көптомдық іргелі еңбекте Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық мұрасына жүйелі сипаттама берілген [37]. Осы бағыттағы ізденістер «Ғылыми қазына» бағдарламасы шеңберіндегі «Ұлы Дала тұлғалары» сериясында да жалғасын тауып, С.Е. Нұрмұратов пен Б.М. Сатершиновтың [38] бастамасымен жарық көрген ғылыми зерттеулерде кеңінен көрініс тапты. 2022–2024 жылдары аталған осы институт базасында «Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-өнегелік мұрасы» атты ғылыми гранттық жоба жүзеге асырылып, нәтижесінде қазақстандық ғалымдар тарапынан бірқатар ұжымдық еңбектер әзірленді [39].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеуге отандық гуманитарлық ғылымның түрлі салаларындағы бірқатар ғалымдар үлес қосты. Олардың қатарында ерекше Ж.О. Артықбаев [40], З. Солтанбайұлы [41], У. Қалижан [42], Е.М. Арын [43], К.К. Алтынбасарова [44], К.С. Исаков [45], М.К. Козыбаев [46], С. Оспанов [47], Е.Б. Касенов [48], С. Негимов [49], А. Сагитова [50], Қ. Салықов [51], В. Семерьянов [52], А. Тоқтамысова [53], Р. Тұрысбек [54], Ғ. Жұматов [55], Ә.Б. Дербісәлі [56], Н. Шодыр [57], Ә.А. Әлиакпар [58], Г. Мәлікова [59], Қ.С. Мұқыш [60], Р.Т. Сабырханова [61], М. Серғалиев [62], К.С. Исаханова [63], Г. Шимырбаева [64], М. Алпысбес [65], З. Нурмагамбетова [66], Қ. Алдаберген [67], Ө. Әбдиманұлы [68], Е. Жұматаева [69], А.Р. Игисенова [70], Б. Майтанов [71], Л.Ж. Мұқанова [72], С.Н. Мамытова [73], Г.Г. Барлыбаева [74], Ж.Б. Ошақбаева [75], Г.Ж. Нұрышева [76], Р.А. Кемербай [77], Қ.А. Затов [78], Р. Бейсетаев [79], С. Мәмет [80], Е. Дастан [81], А.Ф. Талипова [82], А.Ж. Құдабаев [83], Ю.Г. Попов [84], К.М. Абдуллаева [85], Б.Д. Дүйсенов [86], Д.Ө. Құсайынов [87], А. Игисенова [88], Д. Амандықов [89], С. Қабдиева [90], Б. Майтанов [91], Ж.Ә. Кадирова [92], Е.Т. Садықов [93], Е. Берлібаев [94], Т. Алдабергенұлы [95] және басқа зерттеушілердің еңбектерін атауға болады.

Жүргізілген ғылыми зерттеулерге талдау жасау Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасының бүгінгі күнге дейін негізінен әдебиеттанулық, фольклортанулық және тарихи зерттеу парадигмалары шеңберінде жан-жақты зерделенгенін айқындайды. Алайда ойшылдың философиялық-діни идеялары философиялық талдау объектісі ретінде әлдеқайда аз мөлшерде зерттелінген. Аталған ғылыми олқылық диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігін ғана емес, оның теориялық-методологиялық маңызын да айқындап, жұмыстың мақсаты мен негізгі зерттеу міндеттерін тұжырымдауға негіз болды.

Диссертациялық зерттеудің нысаны – ұлттық мәдениет пен ой-санасын жаңа сатыға көтерген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының түйінді философиялық-

діни идеяларын терең талдау, оның рухани мұрасының қазіргі қоғамдық трансформациялану үдерістері жағдайындағы маңызын айқындау.

Зерттеу пәні – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларының мазмұндық және теориялық негіздері, соның ішінде ойшылдың қазіргі заман шындығы аясындағы адам болмысы, адамгершілік пен рухани кемелдену туралы пайымдары болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық дүниетанымының қалыптасуы мен эволюциясын тарихи-философиялық контексте талдау, оның философиялық-діни идеяларының мәнін ашу және қазіргі қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы жағдайындағы маңызын айқындау.

Зерттеу мақсатынан туындайтын негізгі міндеттер:

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық дүниетанымының қалыптасуы эволюциясын және рухани қайнар көздерін жан-жақты талдау;

– XIX–XX ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамының рухани-мәдени және дүниетанымдық парадигмаларын жүйелі талдау негізінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық көзқарастарының генезисін және қалыптасу кезеңдерін айқындау;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни философиясындағы адам мәселесіне философиялық талдау жүргізіп, оның адам мәні, ар-ождан, адамгершілік және рухани кемелдену туралы тұжырымдамаларының мазмұнын ашу;

– ойшыл дүниетанымындағы сопылық ілім мен матуридилік танымның орнын теориялық тұрғыда негіздеу;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларының қоғамның рухани-әлеуметтік дамуындағы рөлін адамгершілік, білім беру және діни сана қалыптастыру үдерістері контекстінде айқындау;

– қазақ қоғамындағы жәдидшілік ағартушылық қозғалысының мазмұнын зерттеп, оның Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының қалыптасуына ықпалын анықтау;

– қазіргі қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларының маңызын айқындау.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы:

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық дүниетанымының ерекшелігін айқындайтын әлеуметтік және тұлғалық факторлар анықталды;

– XIX–XX ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамындағы отарлық трансформациялар, дәстүрлі әлеуметтік құрылымның ыдырауы және рухани-мәдени дағдарыс Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық дүниетанымының қалыптасуына шешуші ықпал еткені ғылыми тұрғыда дәлелденді. Сонымен қатар, оның мұрасын тек әдеби немесе фольклорлық құбылыс ретінде ғана емес, қазақ қоғамының мәдени-онтологиялық және экзистенциалдық жағдайының философиялық көрінісі ретінде қарастырудың қажеттілігі негізделді;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни философиясындағы адам мәселесі имандылық, сабырлылық, қанағат, әділеттілік секілді этикалық құндылықтар негізінде қалыптасқан іргелі ұстаным ретінде қарастырылды;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының негізінде сопылық ілім мен матуридилік таным қағидаттарының синтезі жатқандығы ғылыми тұрғыда негізделді. Оның еңбектеріндегі Құдай сипаттарын талдау нәтижесінде Алланың сегіз сипатын қамтитын тұтас жүйе, соның ішінде тәкуин (жарату) сипатының дербес көрінісі анықталды;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларының қоғамдық үйлесім мен өзара келісімнің негізі болып табылатын адамгершілік құндылықтарды қалыптастырушы фактор ретіндегі рөлі айқындалды;

– Жәдидшілік ағартушылық қозғалысының мәні қазақ қоғамындағы білім беру мен дүниетанымдық жаңғыру үдерістерімен өзара байланыста қарастырылып, оның ойшыл көзқарасының қалыптасуына ықпалы ғылыми негізде дәлелденді;

– Қазіргі қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы жағдайында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеялары тек мәдени мұра ретінде ғана емес, тұлғаның адамгершілік кемелденуі мен қоғамның моральдық тұтастығын қамтамасыз ететін құндылықтық бағдар ретінде өзектілігін сақтайтыны айшықталды.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңызы. Жұмыстың негізгі теориялық маңыздылығы – қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни мұрасын бүгінгі қоғамдық-гуманитарлық мәселелерді шешуге бағыттауында. Атап айтқанда, ойшыл мұрасын жас ұрпаққа рухани тәрбие берудің іргетасы ретінде қолданудың, сонымен бірге ұлттық бірегейлік пен халықтың мәдени кодын орнықтырудағы тиімді тетіктері анықталды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының пайымдауынша, адамның мінез-құлқы – оның ішкі рухани әлемінің айнасы, ал рухани жауапкершілік – нағыз адамдық болмыстың басты таразысы. Ойшыл туындыларындағы этикалық ұстанымдар уақыт өткен сайын құнын жоғалтпайтын, керісінше, мазмұны тереңдей түсетін құндылықтар жүйесін құрайды. Қазақтың дара ойшылы дәріптеген әділеттілік, адалдық, шыншылдық, сабыр мен қанағат секілді асыл қасиеттер жеке тұлғаның рухани толысуына жол көрсетіп қана қоймай, бүгінгі жас ұрпақтың имандылық тәрбиесінде де айнымас бағдаршам болып қала бермек.

Сонымен қатар, бұл диссертациялық жұмыс қазақ философиясының іргелі теориялық базасын толықтырып, ұлттық ойлау мектебінің сабақтастығын қамтамасыз етеді. Мәшһүр Жүсіп мұрасын ғылыми айналымға жүйелі түрде қосу тарихи жадыны жаңғыртуға және «Жаңа Қазақстан» кезеңінде рухани тұғыры берік, жауапкершілігі жоғары тұлғаны қалыптастыруға зор септігін тигізеді.

Зерттеуден алынған нәтижелерді академиялық ортада қолдану ұсынылады. Жоғары оқу орындарының философия, мәдениеттану, тарих және дінтану мамандықтары бойынша дәріс оқу барысында пайдалануға болады. Жұмыс материалдары студенттер мен жас ғалымдарға (магистранттар,

докторанттар, постдокторанттар) арналған таңдаулы курстарды, әдістемелік нұсқаулықтар мен оқулықтарды әзірлеуге негіз болады.

Диссертациялық жұмыстың әдіснамалық және теориялық негіздері. Диссертациялық жұмыстың теориялық негізі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық мұрасын бүгінгі ғылым талаптарына сай кешенді зерделеуге бағытталған. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектері, гуманитарлық саладағы соңғы жаңалықтар мен теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды. Академик Ж.М. Әбділдин негізін салған қазақстандық диалектикалық логика мектебінің ұстанымдары зерттеудің әдіснамалық базасын айқындауда ерекше ықпал етті.

Тарихи әдіс арқылы Мәшһүр Жүсіп өмір сүрген дәуірдің әлеуметтік-мәдени сипаты сараланды. Сонымен қатар, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының рухани ахуалы мен ойшыл тұлғасының қалыптасу алғышарттары нақты тарихи контексте қарастырылды.

Философиялық әдістерді пайдалану арқылы қазақ ойшылының діни-этикалық қағидалары мен дүниетанымдық көзқарастары философиялық талдау арқылы ашылса, ойшыл туындыларының философиялық астарын, діни мазмұны мен дүниетанымдық қатпарларын терең түсіну үшін мәтіндік және герменевтикалық талдау әдістері шешуші рөл атқарды.

Мәшһүр Жүсіп мұрасы Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлы сияқты қазақ ағартушыларының, сондай-ақ классикалық ислам философиясы мен сопылық ілім өкілдерінің көзқарастарымен салыстырмалы әдісті қолдану аясында зерттелінді. Бұл қазақ ойлау жүйесі мен исламдық таным арасындағы сабақтастықтың өзіндік ерекшеліктерін айқындауға септігін тигізді.

Ойшылдың идеялары сол кезеңдегі тарихи, мәдени және діни үдерістермен тығыз байланыста зерттелініп, оның қазақ философиялық ойындағы рөлі мен орнын нақтылану мақсатында контекстік әдіс қолданылған болатын.

Диссертациялық зерттеудің дереккөздік базасы – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэтикалық туындылары, бірегей қолжазбалары мен жарияланған еңбектері. Сонымен қатар, зерттеу барысында философия, тарих, әдебиеттану, филология, шығыстану, дінтану және исламтану саласындағы ғылыми әдебиеттер, мұрағат материалдары мен этнографиялық деректер кеңінен пайдаланылды.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдар:

1. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымы ерекше тұлғалық парадигма. Оның ерекше феномен ретінде қалыптасуы мен дамуы шығыстық және батыстық ғылыми әдіснамалардың, мәдениетаралық тұжырымдардың және қоғамдағы діни білімдер мен қазақ ойшылдарының ағартушылық идеяларының синтезделуімен сипатталады. Ойшылдың даралылығын қалыптастырған отбасылық тәрбиенің орны ерекше және қазақ қоғамында қалыптасқан ұлттық діл мен мәдени кодтың іштегі біртұтастануының нәтижесі екені анық.

2. Ұлы дала мәдениеті әртүрлі қиын тарихи кезеңдерді басынан өткерді. Әсіресе, қазақ даласының Патша үкіметі саясаттының қайшылықты сипатта үстемдік ете бастауы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының сыншыл дүниетанымының XIX–XX ғасырлар тоғысындағы бейнесін анықтады. Қазақ қоғамының әлеуметтік-рухани дамуы әлеуметтік қажеттілік екендігі ойшылдың шығармашылығында кеңінен көрсетіледі. Қоғамдағы негізгі трансформациялар мен дағдарыстық өзгерістер тек қана сыртқы факторлар ғана емес, сонымен қатар тұлғаның ішкі мәселелерімен астасып жататындығы айқындалады.

3. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни философиясының өзегін адам мәселесін басты құбылыс ретінде орталыққа алған гуманистік және этикалық ұстанымдар бірлігі құрайды. Тұлғаның адамгершілік кемелдену жолы қатып қалған догмалық траектория емес, оның сапасы мен даму векторы индивидтің өмірдегі жол таңдау қажеттілігімен астасып жатады.

4. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымында сопылық ілім мен матуридилік діни танымның философиялық үндестігі көрініс табады. Оның шығармашылық мұрасында Алланың сипаттары талданып, тұтастанған жүйе ретінде негізделеді. Ислам құндылықтарына ғылыми пайымдаулар жасау арқылы ерекше құбылыстар әлеміне терең бойлаған ойшыл өзінің тылсым әлем туралы ойларын барынша ғылым дүниесімен үйлесімдендіруге тырысады, қазақ зиялыларын осы бағытта өнімді жұмыс атқаруға шағырады.

5. Қазақ ойшылы М.Ж. Көпейұлы шығармаларында адам имандылығының тозуы мен рухани азғындауы туралы айтылады. Ақын-философ дағдарысты үдерістердің сырын оның ішкі қайшылықты табиғатынан іздейді. Ойшыл адам болмысының кейбір әлсіз қырлары туралы жазады. Қазақ халқының көптеген қасіретіне себеп болған әлеуметтік және рухани детерминанттар сипатталып, қоғамды өркендетудің орнына шектен тыс тоқмейілсу орын алып жататындығы айшықталады. Мәшһүр Жүсіптің пайымдауынша, жағымпаздық пен жалқаулық адамның өмірлік ұмтылыстарын жояды. Бұл тұрғыда оның ойлары ұлы Абайдың көзқарастарымен терең үндеседі.

6. Жәдидшілік ағартушылық қозғалыс Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымының қалыптасуына тікелей ықпал еткен құбылыстардың бірі екені белгілі және ол ойшылдың құндылықтар әлемінің негізгі интеллектуалдық қайнар көздердің бірі. Тарихтағы және қоғамдағы құндылықтар жүйесін сапалы игерген және келесі ұрпаққа мұра етіп қалдырған халық қана өзінің тарихына толыққанды субъект бола алатынына меңзейді. Қазақ қоғамының XX ғасырдың басында жағдаятын терең түсінген М.Ж. Көпейұлы көрсоқыр қарсылық көрсетіп, қырылудан гөрі гуманитарлық белестегі жетістіктерге алға қояды. Ойшыл гуманизімінің сипаты этикалық ұстанымдармен көмкерілген.

7. Қазіргі қазақстандық қоғам рухани трансформация үдерісіне терең қажеттілік сезінуде. Бүгінгі құндылықтық өзгерістер динамикасында дала данасы өзектендірген этикалық категориялар терең философиялық мәнге ие болуда. Осыған байланысты көрнекті қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп

Көпейұлының философиялық-діни идеялары өзінің жоғары өзектілігі мен маңыздылығын сақтап отыр.

Зерттеу жұмысының мақұлданыуы мен жарияланымы.

Зерттеу нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда жалпы саны 12 ғылыми еңбектер түрінде жарияланды. Атап айтқанда, олардың ішінде 1 мақала Скопус халықаралық деректер базасына енгізілген ғылыми журналда, 7 мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізіміне енген журналдарда және 4 ұжымдық монография түрінде жарық көрді.

Скопус халықаралық деректер базасында жарияланған мақала:

1. From Tradition to Transformation: The Concept of Social Justice in Modern Kazakhstan Through the Prism of the Philosophical Views of M.Zh. Koriev (Дәстүрден жаңғыруға дейін: М.Ж. Көпейұлының философиялық көзқарастары призмасы арқылы қазіргі Қазақстандағы әлеуметтік әділеттілік тұжырымдамасы). Public Organization Review. – 2025. (Scopus Q 1, процентиль – 90). (Г.Г. Барлыбаева, Е.Н. Чермухамбетов, Т. Мадалиев, Г.С. Омарова, К.М. Қоңырбаевамен қосалқы авторлықта).

ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда ұсынған журналдарда жарияланған мақалалар:

1. Қазақ философиясының қалыптасуына сопылық идеяларының әсері // Adam alemi. – 2021. – №3 (89). – 38 – 45 бб. (Г.Г. Барлыбаевамен қосалқы авторлықта)

2. Критическое мышление и инновации: перспективы исламской философии (Сыни ойлау мен инновациялар: ислам философиясының келешегі) // Әл-Фараби. – 2021. – №1 (73). – С. 60 – 68. (И. Оздемирмен қосалқы авторлықта)

3. Қазақ философиясындағы сабақтастық мәселесі // Әл-Фараби. – 2022. – №2 (78). – 72 – 86 бб. (К.У. Сыбанбаев, И.Оздемирмен қосалқы авторлықта)

4. Философское осмысление о взаимосвязи человека, Бога и природы (Адам, Құдай және табиғат арасындағы өзара байланысты философиялық тұрғыдан түсіну) // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2022. – №1 (79). – С.14 – 21. (И.Оздемирмен қосалқы авторлықта)

5. The phenomenon of justice in kazakh philosophical thought (Қазақ философиялық ойындағы әділеттілік феномені) // Әл-Фараби. – 2023. – №2 (82). – Р. 98 – 108. (Г.Г. Барлыбаева, Г.И. Нусиповамен қосалқы авторлықта)

6. Formation of the Concept of Modernization in the History of Social Philosophy (Әлеуметтік философия тарихындағы жаңғыру тұжырымдамасының қалыптасуы) // Adam alemi. – 2023. – №3 (97). – Р. 59 – 68 (Г.И. Нусипова, Г.С. Омарова, Ж.Қ. Мадалиевамен қосалқы авторлықта)

7. Түркі философиясы - қазақ философиялық ойының рухани бастауы // Adam alemi. – 2025. – № 3 (103). – 10 – 18 бб. (Г.Г. Барлыбаева, Г.И. Нусиповамен, Ж.Қ. Мадалиевамен қосалқы авторлықта).

Ұжымдық монографиялар:

1. Түркі–қазақ философиялық ойының контекстіндегі рухани құндылықтар. Қазақстанның тұрақты даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу. – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2022. – 60 – 73 бб.

2. Қазіргі заман аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасы. Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-өнегелік мұрасы. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2024. – 8 – 29 бб.

3. Қазақ ағартушылық философиясындағы жеке тұлғаның рухани қалыптасу мәселелері. Қоғамның өзгерістері кезеңіндегі тұлғаның қалыптасуы. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2025. – 90 – 116 бб.

4. Этическое осмысление справедливости в философии казахского Просвещения. Феномен справедливости в историко-философском измерении. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, 2025. – С. 134 – 151. (Г.Г. Барлыбаевамен қосалқы авторлықта).

Диссертацияның құрылымы. Жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертацияның жалпы көлемі – 154 бет.

Диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігімен қаржыландырылатын «Түркі–қазақ философиялық дәстүрі: қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялану үдерісіндегі негізгі идеялар мен басымдылықтары» гранттық ғылыми жобасы аясында орындалды (грант №АР26199931, 2025–2027 жж.)

1 МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ДІНИ-ЭТИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

1.1. М.Ж. Көпейұлының философиялық көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен әлеуметтік және рухани жағдайлар

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін тағдырлы кезең болды. Қазақ қоғамындағы өзгерістерді талдайтын болсақ, олар тек қана әлеуметтік-саяси сипатта болмаған. Бұл кезеңді тек әлеуметтік-саяси өзгерістермен шектемей, қазақ дүниетанымының түбегейлі трансформациясы ретінде қарастырған жөн. Адамдардың сауат ашуы мен хат тануы рухани дамуға, сананың өзгеруіне, құндылықтар мен өмірге көзқарастардың өзгеруіне жол ашты. Ресей империясының отарлау саясаты қазақтың тек жерін ғана емес, оның еркіндік философиясын да нысанаға алды. Ғасырлар бойы шексіз дала мен еркін көшпенділікке негізделген экзистенция «шектеулер» мен «әкімшілік реформалардың» қыспағына түсті. Қазақтың кең байтақ даласында көшіп-қонған халыққа шектеулердің қойылуы психологиялық тұрғыдан күйзеліске алып келді десек те болады. Бұдан бөлек көптеген әкімшілік реформалардың саны күрт көбейіп, мал жайылған жерлері тартып алынып, жер мәселесі ұшыға түсіп, қазақ жұрты өз Сарыарқасынан айырыла бастаған қиын қыстау заман орнаған еді. Сарыарқаның тартып алынуы – бұл экономикалық шығын ғана емес, бұл көшпендінің өмірлік кеңістігінен айырылуы, яғни рухани тамырынан ажырауы еді.

Осы қарқынмен қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігімен бірге дәстүрлі мәдениеттерінен де айрыла бастады. Мәселен, хандық билік ыдырап, рулық құрылымдардың әлеуеті де қоғам үшін төмендей бастады. Ата-бабамыздан мұра етіп қалған тарихымызды, мәдениеттімізді, руханиятты сақтау үшін шаралардың жүргізудің қажеттілігі өткір болды [96]. Күн тәртібінде қазақ қоғамының рухани өмірінің қазақы болмыс пен ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері тұрды. Нәтижесінде, ағартушылық, либерализм, діни-реформаторлық және жәдидшілдік негізінде ислам дінінің қазақ қоғамының өміріндегі рөлі күрт артты.

Аталған дәуірде дәстүрлі құндылықтар мен жаңашылдықтың бетпе-бет келуі терең философиялық сипат алды. Бір тарапта исламдық әдеп қағидалары мен көшпелілерге тән дүниетанымдық ұстанымдар сақталса, екінші тарапта отарлық модернизацияның әсерімен білім берудің жаңа үлгілері, өзгеше құқықтық нормалар мен әлеуметтік қатынастар ене бастады. Мұндай ахуал қазақ ортасында көзқарастар қайшылығын тудырып, халықтың жаңа рухани бағдар іздеу үдерісін жылдамдата түсті.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-экономикалық қыспақтар халықтың тұрмыс-тіршілігін ғана емес, оның болмыстық (онтологиялық) және құндылықтық (аксиологиялық) негіздерін де шайқалтты. Ескі мен жаңаның осылайша тоғысуы қоғамда жаңа типтегі тұлғаның пайда болуына алып келді. Бұл тұлға бойына бабалар мұрасын жинап қана қоймай,

жаңа заманның күрделі сынақтарына куәлік етті. Оның болмысы өткен мен бүгіннің, діни сенім мен рационалды ойлаудың арасындағы күрделі синтезден құралды. Осындай рухани-антропологиялық өзгерістер қазақ ойшылдарының еңбектерінде кеңінен талданды. Осы өтпелі кезеңде ғұмыр кешкен қазақтың көрнекті ойшылы, діни философы, әрі ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қоғамдағы дүниетанымдық дағдарысты терең сезінген бірегей тұлға ретінде дараланды. Оның шығармашылығында отарлау саясатының зардаптарымен қатар, халықтың рухани тоқырауы, құндылықтардың құлдырауы мен адамның ішкі әлеміндегі қайшылықтар пәлсапалық тұрғыдан сараланады. Мәшһүр Жүсіп үшін тарихты хаттау жай ғана өткенді тізу емес, ұлттық тұтастықты қорғаудың және адамдық мән-мағынаны қайта табудың басты құралы болды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласында жүргізілген көші-қон және әкімшілік шаралар жай ғана демографиялық өзгеріс емес, тұтас рухани-мәдени кеңістіктің трансформациясына соқтырған ірі өркениеттік құбылысқа айналды. Татар халқының өкілдерін Сібір мен қазақ өлкелеріне қоныстандыру саясаты осы үдерістің ажырамас бөлігі еді. Алғашында тілмәш немесе әкімшілік қызмет үшін келген татар зиялылары бірте-бірте ағартушылық, жазба мәдениет пен діни тәлім арқылы қазақ қоғамының рухани дамуына өз ықпалын тигізді [97]. Бұл мәселеге философиялық тұрғыдан қарасақ, қазақ қоғамының ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымдық жүйесіне сырттан келетін мәдени және интеллектуалдық ағымдардың дендеп енуін көреміз. Татар молдалары мен ұстаздарының ықпалымен медреселердің көбеюі халықтың исламдық сауатын ашқанымен, отарлық басқару жүйесімен тығыз байланыста болған бұл білім беру үлгісі дәстүрлі рухани дербестіктің кемуіне де өз әсерін тигізді. Осының салдарынан қазақ санасындағы рухани бағдарлар күрделеніп, ата-бабадан қалған таным мен жаңа мәдени қысымдар арасындағы ішкі қайшылықтар белең ала бастады.

Патша өкіметінің қазақ даласын рухани тұрғыдан бағындыруға бағытталған қадамдары сол дәуірдегі дүниетанымдық өзгерістердің басты қозғаушы күші болды. Орыстандыру мен миссионерлік бағыттағы шаралар арқылы қазақтың дәстүрлі діни негіздерін шайқалту көзделді. Отарлық билік исламдық оқу жүйесінің орнына орыс мектептерін енгізіп, шоқындыру саясатын жүргізуге барынша күш салды. Мұндай әрекеттердің астарында халықтың рухани өзіндік санасына нұқсан келтіріп, төл мәдениеті мен дінінің қоғамдағы беделін түсіру мақсаты жатты.

Бұл үрдістер қазақ қоғамындағы құндылықтар жүйесін терең дағдарысқа ұшыратты. Дәстүрлі әдеп нормаларының әлсіреуі, шариғат жолының қоғамдық ықпалдан ысырылуы және жат мәдени үлгілердің үстемдік алуы халықтың рухани бағдарларын қайта қарауға мәжбүр етті. Қазақ зиялылары бұл ахуалды жай ғана әлеуметтік құбылыс емес, ұлттың рухани тұтастығы мен моральдық тірегінің күйреуі ретінде қабылдады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы осы күрделі кезеңнің зардаптарын философиялық тұрғыдан терең зерделеген тұлғалардың бірі. Оның шығармаларында отарлау саясатының экономикалық зардаптарынан

гөрі, рухани кеңістіктегі құндылықтардың құнсыздануы мен діни танымның солғындауы өткір сынға алынады:

«Арзан боп Құран құны болып тиын,
Бас қосар қамалға да болмай жиын.
Орысша тіл білгенді жұлдыз қылып,
Жоқ қылды шарифаттың құрмет сыйын» [98, 190 б.]

Бұл жолдар дәстүрлі рухани қазынаның қоғамдағы қадірі кетіп, оның орнына мүлдем бөтен әлеуметтік иерархияның келгенін аңғартады. Мәшһүр Жүсіп тіл мен білім мәселесін тек мәдени жаңалық емес, тұтас бір құндылықтар жүйесінің ауысуы ретінде саралайды. Ол рухани ілім мен діни сауаттылықтың маңызын жоғалтуы қоғамдағы жалпы адамгершілік бағдарлардың құлдырауына соқтыратынын ерте сезіп, дабыл қақты.

XIX ғасырдың аяғында Сібір темір жолының тартылуы мен қоныстандыру саясатының қарқын алуы қазақ даласының дәстүрлі кеңістік құрылымын астаң-кестең етті [99]. Шұрайлы қоныстардың жүйелі түрде тартып алынып, орыс шаруаларының жаппай көшірілуі халықтың өмір сүру аясын тарылтып қана қоймай, шаруашылық негіздерін шайқалтты. Алайда, бұл үдерістің философиялық астары әлдеқайда тереңде жатыр. Мәселен, жерден айырылу – адамның тарихи жадынан, төл мәдениеті мен қалыптасқан тіршілік салтынан қол үзуіне соқтырды.

Қазақ ойшылы өз бастауларының тұтастығы үшін күресіп, отырықшы өмір салтына және болмыс пен ойлаудың жаңа түрлеріне бағынғысы келмей, қазақтар үшін болашақтың рухына жақын траекториясын сызуға тырысты. Мұның айқын көрінісін келесі өлең жолдарынан байқауға болады:

«Адасып осы күнде қазақ қалды,
Бұрынғы ата-баба рәсімімен.
Жылқыға керек жерге егін алып,
Жер жыртып, мұжық қалмас кәсібінен.
Жайлауы баратұғын тарылған соң,
Айырылды мал да, жан да нәсібінен.
Зынданда не шаһбаздар нахақ жатыр,
Ұлықтың қылған зорлық кесімінен» [98, 170 б.].

Осы өлең жолдары қоғамның бағыт-бағдарынан жаңылып, тарихи сабақтастықтың үзіле бастағанын дәл бейнелейді. Мұндағы «адасу» сөзі тек әлеуметтік қиындықты емес, дүниетанымдық темірқазықтың жоғалуын, құндылықтардың тұрақсыздығын білдіреді. Дәл осындай алмағайып кезеңде Мәшһүр Жүсіп жай ғана ақын немесе шежіре жинаушы емес, қоғамдық сананың өзгеруін пайымдаған терең ойшыл ретінде танылды. Ол ұстаздықпен қатар, баспасөз арқылы қоғамдық пікірге ықпал етіп, заманның қайшылықтарын философиялық-публицистикалық тұрғыда саралады. Оның бұл қызметін журналистік белсенділік деп қана емес, жаңа қоғамдық сананы қалыптастыруға бағытталған сыни ойлау тәжірибесі деп бағалау орынды.

XIX ғасырдың аяғында қазақ тілінде жарық көрген басылымдар ұлттық сананың серпілуіне ықпал еткен басты рухани арнаға айналды. Дәл осы кезеңде

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы газет-журнал беттерінде танымдық, саяси және тұрмыстық тақырыптарда мақалалар жазып, қоғам тынысын жан-жақты саралады. Оның алғашқы публицистикалық қадамдары «Дала уалаяты» газетінен басталып, кейін Бұхара мен Ташкенттегі басылымдарда, ал XX ғасырдың басында «Айқап» журналында жалғасын тауып отырды. Бұл еңбектер ойшылдың қоғамдық пікірді қалыптастырудағы және халықтың рухани бағдарын айқындаудағы белсенді рөлін айқын көрсетеді [100].

Мәшһүр Жүсіп үшін баспасөз кеңістігі жай ғана ақпарат құралы емес, заманның дүниетанымдық ахуалын сараптайтын интеллектуалдық орта болды. Ойшыл оқырмандардың назарын қоғамның мәдени және экономикалық дамуының басты қажеттіліктеріне аударды. Қазақ өлкесінің дамуындағы өмірлік маңызды мәселелерді басшылыққа алды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қарқынды дамып келе жатқан тауар-ақша қатынастарының әсерінен қазақ қоғамының өзгеруінің қайтымсыздығын түсіне отырып, Мәшһүр Жүсіп кәсіпкерлік пен жеке бастама негізінде шаруашылықтың жаңа прогрессивті нысандарын енгізу қажеттігі туралы батыл жазды. Оның еңбектерінің негізгі мотивтері «Сарыарқа кімге тиесілі?» және «Өмір – жаратылыс» сұрақтарын өткір сынға салды.

«Дала уалаяты» газеті ресми түрде патша үкіметінің жарлықтарын халыққа жеткізуді көздегенімен, оның бейресми бөлімінде ұлт руханиятына қатысты маңызды дүниелер жарияланды. Бұл басылым қазақ зиялыларының өзара пікір алмасатын, ұлттық дүниетанымның соны бағыттарын талқылайтын еркін алаңына айналды. Газет беттерінде Дінмұхамет Сұлтанғазин, Ешмұхамет Абылайханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Барлыбек Сыртанов, Жақып Ақпаев сияқты тұлғалармен қатар Мәшһүр Жүсіптің де еңбектері тұрақты басылып тұрды. Бұл жазбалар қазақ қоғамындағы рухани ізденістер мен танымдық өзгерістердің айнасы іспеттес еді. Баспасөз арқылы халықтың әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалы, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі сарапталып, жаңа құндылықтарды іздеу үдерісі жандана түсті. Дәл осы интеллектуалдық ортада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қоғамдық мәселелерді пәлсапалық тұрғыдан пайымдап, дәстүр сабақтастығы мен жаңа заман талаптарының арасындағы алтын көпірді іздеді.

Мәшһүр Жүсіптің «Дала уалаяты» газетінде жарық көрген еңбектері оның қоғамдық ойшыл ретінде кемелденгенін айқын аңғартады. Ол дін мен саясаттан бастап, шаруашылық пен халықтың ішкі көңіл-күйіне дейінгі өзекті тақырыптарды қозғай отырып, болып жатқан әлеуметтік құбылыстардың астарын терең түсіндіруге тырысты. Мәселен, 1889 жылғы мақаласында ол қазақ жеріне қоныс аударған орыс шаруаларының еңбекке бейімділігі мен іскерлігін мысалға келтіреді. Осы арқылы қазақ жұртын жерді бос жатқызбай, оны ұтымды игеруге үндейді. Бұл жерде Мәшһүр Жүсіп тек экономикалық пайданы ғана көздемейді, ол еңбекке деген көзқарасты жаңартуды және адам мен қоршаған орта арасындағы жаңаша қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруды мақсат етеді. Ол егін егуге жарамды шұрайлы жерлерді игермей, босқа ұстап отырған байларды өткір сынға ала отырып, дәстүрлі

шаруашылық жүйесінің тоқырауға ұшырағанын көрсетеді. Ойшылдың бұл сыни пікірлері жай ғана экономикалық баға беру емес, жаңа тарихи кезеңдегі адамның жауапкершілігі мен іс-әрекетін философиялық тұрғыдан қайта қарастыру болып табылады. Ол жер мәселесін еңбек этикасымен, жеке жауапкершілікпен және қоғамдық мүддемен сабақтастыра отырып, өзгерген әлеуметтік болмыста тұлғаның белсенді ұстанымын қалыптастыру маңызды екенін алға тартты [101, 50 б.].

Ұлттың келешегі мен оның рухани болмысы, ең алдымен, ұлттық сана мен тектілік қасиеттерінен бастау алады. Осы орайда жас буынды, оның ішінде ұл мен қызды қатар, тең тәрбиелеу – мемлекеттік маңызы бар стратегиялық міндет. Қазақ даласындағы әйел теңдігі, қыз баланың тәрбиесі мен отбасындағы махаббат этикасы мәселелерін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз еңбектерінде ерте кезден-ақ терең қозғаған болатын. Ойшылдың пайымдауынша, қыз тәрбиесі – ұлт болашағының басты кепілі, ал шаңырақтағы береке мен сыйластық адамгершілік құндылықтарға сүйенуі тиіс. Бұл бастамалар кейіннен Алаш арыстарының ұстанымымен үндесіп, жаңа серпін алды. Әлихан Бөкейханов, Жүсіпбек Аймауытов және Мұхаммед Әмен сынды тұлғалар мерзімді басылымдар арқылы әйел тағдырына қатысты өзекті ойларын ортаға салып, бұл тақырыпты қоғамдық дискурсқа айналдырды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мол мұрасында отбасы институты мен ондағы ананың рөліне ерекше статус берілген. Ақынның пайымынша, көзі ашық, көкірегі ояу ана – саналы ұрпақ өсіретін негізгі күш. Ол өзінің бұл көзқарасын «Дала уалаяты» газетінің беттерінде де ашық білдірген. Мәшһүр Жүсіп неке мәселесінде жастардың еркіндігі мен өзара келісімін бірінші орынға қойды. Оның «Ер бала болсын, қыз бала болсын өзді-өзі ықтиярласып қосылсын. Сонда жанжал, ұрыс-талас шықпайды, олар бір-біріне махаббатты болып, бұлардан туған бала да жақсы болады» [102, 23 б.] деген сөздері – отбасылық бақыттың басты формуласы іспетті. Осы пікірлері арқылы ғұлама перзенттерін еріксіз үйлендіретін ескішіл көзқарастарды өткір сынға алып, шынайы махаббат пен сыйластыққа негізделген жаңа типтегі отбасылық қатынастарды насихаттады.

Белгілі әдебиеттанушы ғалым С.А. Қасқабасовтың пайымдауынша, «Дала уалаяты» газеті он бес жылдық ғұмырында шыққан 704 санының тең жартысына жуығында (331 нөмірінде) фольклорлық мұраларды үздіксіз жариялап отырған. Бұл көрсеткіш басылымның жай ғана ақпарат құралы емес, ұлттық рухани қазынаны жүйелеп, халыққа қайта ұсынушы негізгі институт болғанын айғақтайды [103]. Газет бетіндегі ауыз әдебиеті үлгілері қазақ қоғамының өзіндік санасын оятуға және дүниетанымдық тұтастығын сақтауға қызмет еткені анық. Сонымен қатар, басылымда тек төл туындылар ғана емес, әлем халықтарының ертегілері мен мысалдарының да жарық көруі оқырманның ой-өрісін кеңейтіп, мәдени салыстырулар жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, ұлттық сана оқшауланып қалмай, әлемдік мәдени кеңістікпен үндесуге жол ашты. Бұл үдеріс дәстүрлі құндылықтарды сақтай отырып, заманауи бағыттарды меңгерудің өзіндік үлгісін көрсетті. Нәтижесінде, қазақ

руханиятында өркениеттік ашықтық пен мәдени көпқабаттылық сипаты айқындала түсті.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ғылыми-шығармашылық ізденістері де осы интеллектуалдық ағыммен астасып жатыр. Ол үшін фольклор – құрғақ эстетика емес, ұлттың тарихи тағдыры мен мәдени жадының басты дереккөзі болды. Мәселен, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының табиғатын талдағанда, ойшыл оның көркемдік ерекшелігінен бұрын, тарихи-мәдени астарына баса назар аударды. Мәшһүр Жүсіп бұл жырды этномәдени кеңістіктің символдық көрінісі және халық тарихының өзіндік «картасы» ретінде бағалады. Жырдағы оқиғалар желісі мен кейіпкерлер тағдырын нақты географиялық нысандармен шендестіре отырып, фольклорлық мәтіндердің өмірлік шындықпен байланысын негіздеді. Ойшылдың түсінігінше, жырдағы әрбір топоним – өткен күннің өшпес ізі. Ол «Қара оба» мен «Сары оба» атауларын Қарабай мен Сарыбайдың есімдерімен тікелей байланыстырып, Баянсұлудың атамекені ретінде Баянауыл өңірін атап көрсетеді. Бұл жердегі жер мен су аттары жай ғана географиялық координаттар емес, ұлттық жадының материалдық айғағы ретінде қарастырылады.

Мәшһүр Жүсіптің ауыз әдебиеті үлгілеріне жасаған мұндай талдауы оның тарихи-мәдени көзқарасының қаншалықты терең әрі философиялық сипатта болғанын аңғартады. Ол мифтік аңыздар мен жыр-дастандарды тарихи шындықпен ұштастыра отырып, фольклорды ұлт тарихын қайта жаңғыртудың басты құралы ретінде пайдаланды. Ғұламаның бұл әдістемесі дәстүрлі мәдениетке мүлде жаңаша көзқараспен қараудың үлгісі деп танылуы тиіс. Ол үшін фольклорды жинап, баспа бетіне шығару – өткенді жай ғана дәріптеу емес, ұлттық болмыстың рухани тіректерін сақтап қалудың және тарихи сабақтастықты қалпына келтірудің негізгі жолы болды [104].

Мәшһүр Жүсіп қалдырған фольклорлық жазбаларды тек этнографиялық жәдігер немесе әдеби туынды деп шектеу оның маңызын төмендетеді. Бұл еңбектер – автордың тарихи санасы мен рухани болмыс туралы ой-толғамдары тоғысқан, мазмұны терең, көпқабатты мәтіндік кеңістік. Деректанулық қырынан қарасақ, оның фольклорлық мұрасы бір-бірімен тығыз байланысқан бірнеше интеллектуалдық қабаттан тұратын тұтас жүйе ретінде бағалануы қажет.

Бұл мұраның ішкі құрылымын мазмұндық тұрғыдан үш негізгі циклге жіктеп қарастыруға болады. Бірінші бағыт – Мәшһүр Жүсіптің төл әдеби туындылары. Бұл қатарға автордың «Қарға мен Сұңқар» секілді мысал жанрындағы шығармалары жатады. Бұл мәтіндер тек көркемдік құндылығымен ғана емес, моральдық-этикалық тереңдігімен де құнды. Ойшыл мысалдары арқылы қоғамдағы ізгілік пен надандық, әділеттілік пен озбырлық арасындағы бітпес тартысты аллегориялық бейнелермен шебер жеткізген. Мұндай туындыларда фольклорлық форма философиялық астар алып, адам болмысы мен әлеуметтік қатынастардың мәнін ашатын негізгі құралға айналған.

Екінші мазмұндық деңгейді Мәшһүр Жүсіптің өз заманындағы қоғамдық-саяси ахуалға берген бағасы мен публицистикалық толғамдары құрайды. Мәселен, «Баянауылдан хабарлар» циклі арқылы автор әлеуметтік шындықты

философиялық тұрғыдан зерделеп, ел ішіндегі өзгерістерге сыни көзқарас танытты. Ол оқиғалардың тек сыртқы көрінісін ғана сипаттап қоймай, олардың халықтың рухани әлеміне тигізер әсерін де талдап отырды. Публицистикалық еңбектерінде ойшыл дәстүрлі құндылықтар мен жаңа тарихи шындық арасындағы қайшылықтарды ашып көрсетіп, ұлттың рухани бағдарын сақтау қажеттігін дәлелдейді.

Үшінші мазмұндық қабат – Мәшһүр Жүсіптің тікелей қатысуымен жинақталып, қағазға түскен қазақ фольклорының классикалық үлгілері. Бұл жазбалар халықтың тарихи жады мен мәдени тәжірибесі шоғырланған нағыз рухани қазына іспетті. Ойшылдың бұл бағыттағы еңбегі жай ғана мәтін жинау емес, сол мұраларды тарихи-мәдени контексте зерделеуге бағытталған ауқымды жұмыс болды.

Қазақстандық зерттеуші А. Тұрышовтың пайымдауынша, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы халық ауыз әдебиетін жинақтау ісіне зор үлес қосып, оның жанрлық табиғатын жүйелі түрде хатқа түсірген. Оның назарынан тек аңыздар мен шежірелер ғана емес, тұрмыс-салт жырлары, ертегілер мен мәтелдер, айтыс үлгілері мен айбынды батырлық эпостар да тыс қалмаған. Мұндай ауқымды еңбекті жай ғана жинақтау емес, қазақ руханиятының қазынасын сақтауға бағытталған саналы әрі мәдени ерлік деп бағалау орынды [105].

Ойшылдың қаламынан туған «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Сайын батыр» және «Нәрік ұлы Шора батыр» сияқты қаһармандық жырлар, сондай-ақ «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Алтынбас – Күмісаяқ» тәрізді лиро-эпостық туындылар ұлттық мұраның алтын қорына айналды. Бұл іс-әрекет тек фольклорлық деректерді тізбектеу емес, ұлттың тарихи жадын тірілтуге және дүниетанымдық сабақтастықты нығайтуға бағытталған ерекше рухани миссия еді. Оның үстіне, «Қыз Жібек» жырының желісімен «Гүлшат – Шеризат» қисасын жазуы Мәшһүр Жүсіптің тек жинақтаушы ғана емес, фольклорлық сюжеттерді жаңаша пайымдаған шығармашыл тұлға екенін айқындайды. Ол байырғы сюжеттерді заманауи рухани сұраныстармен ұштастыра отырып, халықтық мұраға жан бітірді «Қыз Гүлшат Шеризатпен ғашық-машық, Бозбала, қалай тында қисса сөзді» [106, 124 б.].

Мәшһүр Жүсіп фольклорды өткеннің эстетикалық ескерткіші ретінде ғана емес, ұлттық тәрбие мен моральдық даналықтың сарқылмас бұлағы деп білді. Оның пайымынша, ауыз әдебиеті – адамды бейқамдық пен рухани әлсіздіктен арылтып, ұлттық «иммунитетті» қалыптастыратын басты мектеп. Сондықтан ол фольклорлық сюжеттерді жас ұрпақтың болмысын шыңдаудың пәрменді құралы ретінде шебер қолданды. Бұған мысал ретінде оның «Дала уалаяты» газетінде жарияланған Алшын Қаражігіт би туралы ғибратты хикаясын келтіруге болады. Қатал қыстың зардабынан мал-мүлкінен айырылып, жұтап қалған елдің небәрі үш-төрт жылда қайта ес жиып, дәулетін қалпына келтіруі үлкен сабақ еді. Мәшһүр Жүсіп бұл табыстың сырын адам бойындағы үш дертті, атап айтқанда, жалқаулықты, бойкүйездік пен қырсықтықты жеңумен байланыстырады.

Бұл жерде ойшыл тек шаруашылық табыстың сырын емес, адам болмысының философиялық негізін ашып отыр. Жаңғырудың кілті сыртқы байлықта емес, адамның ішкі рухани тәртібінде екенін көрсетеді. Жалқаулық – болмысты әрекетсіздікке тұсайтын онтологиялық әлсіздік, ұйқышылдық – сананың сергектігін жоғалту, яғни рухани бейқамдық, ал қырсықтық – ақыл мен тәжірибені мойындаудан бас тартатын эгоның үстемдігі. Осы үш қасиеттен арылған адам ғана жеке тұлға ретінде де, қауым ретінде де даму мүмкіндігіне ие болады. Мақаласының соңында Мәшһүр Жүсіп бұл мысалды әдейі келтіргенін айта отырып, жастарды еңбекқор өмір салтына бет бұруға, ал ақылмен жеңуге болатын барлық жағымсыз әдеттерден арылуға шақырады. Оның «Асыл адамдар еңбектен жиренбейді» деген халық даналығына сүйенуі еңбекті тек экономикалық қажеттілік емес, адамдық кемелденудің этикалық өлшемі ретінде түсінетінін көрсетеді [107].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ қоғамының рухани-мәдени кеңістігінде қалыптасқан мерзімді баспасөз ұлттық сананың рефлексиялық деңгейге көтерілуіне ықпал еткен маңызды интеллектуалдық алаңға айналды. «Дала уалаяты» газеті сол кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы, тұрмыс-тіршілігі, рухани сұранысы мен тарихи ахуалы туралы кең ауқымды мәлімет ұсынған ақпараттық құрал ғана емес, дүниетанымдық бағдарлардың қайта құрылуына ықпал еткен рухани кеңістік ретінде ерекшеленді.

Басылым беттеріндегі материалдарды саралау барысында Баянауыл өлкесінен жолданған және «Ю. Копеев» деген бүркеншік есіммен жарық көрген бірқатар мақалалардың анықталуы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының сол тұстағы қоғамдық пікірдің қалыптасуына тікелей әсер еткенін байқатады [108, 180 б.]. Бұл жазбалар оның тек өлең өрген ақын немесе тарихты хатқа түсірген шежіреші ғана емес, замана тынысын дөп басқан ірі қоғамдық ойшыл дәрежесіне көтерілгенін дәлелдейді. Сонымен қатар, аталған мақалалардың орыс тілінде жариялану фактісі олардың түпнұсқасы міндетті түрде орысша жазылды дегенді білдірмесе керек. Керісінше, бұл жағдайды сол кезеңдегі отаршыл баспа жүйесінің қатаң тілдік саясаты мен цензуралық талаптарының салдары ретінде қарастыру әлдеқайда қисынды.

«Акмолинские областные ведомости» басылымының тек 1894 жылдан бастап қана қос тілде жарық көруі, ал оған дейін қазақша материалдардың орыс тіліне аударылып басылуы сол тұстағы зиялы қауымның өз ойын еркін жеткізуіне белгілі бір құрылымдық кедергілердің болғанын айғақтайды. Бұл жағдайды философиялық қырынан зерделесек, отаршылдық дискурс шеңберінде ұлттық ойдың төл тілдік кеңістігін сақтап қалуы қаншалықты қиын болғанын көруге болады. Сондықтан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мақалаларының тек орысша нұсқада сақталуы – оның пайымдарының мазмұнын емес, сол ойды жеткізудің тарихи-мәдени шектеулерін ғана көрсетеді. Сол себептен де, Мәшһүр Жүсіптің публицистикалық мұрасын отарлық қыспақ жағдайындағы рухани қарсылық пен ұлттық болмысты сақтаудың жарқын көрінісі деп бағалаған абзал. Ол мерзімді басылымдарды пайдалана отырып, қазақ

қоғамының рухани мүддесі мен әлеуметтік ахуалын күн тәртібіне шығарды және бұл қызметі оның діни-философиялық көзқарастарымен тығыз астарласып жатты. Ойшыл үшін қоғамдық пікір алаңы халықтың рухани бағдарын айқындайтын маңызды мінберге айналды.

«Түркістан уалаятынан» кейін қазақ даласында кеңінен танылған «Дала уалаяты» газеті ресми түрде отарлық әкімшіліктің органы болғанына қарамастан, мазмұндық тұрғыдан ұлттың рухани түлеуіне зор ықпал етті. Газет беттеріндегі ағартушылық бағыттағы материалдар халықтың дүниетанымдық көкжиегін кеңейтіп, жаңа рухани бағдарлардың қалыптасуына жол ашты. Баспасөздің пайда болуы қоғамдық өмірдің түрлі салалары бойынша пікір алмасуға мүмкіндік беріп, ұлттық сананың рефлексивті деңгейге көтерілуіне септігін тигізді. Қазақ оқырманы үшін газет-журналдар жай ғана ақпарат көзі емес, өзін және айналасын танудың, тарихи ахуалды зерделеудің және рухани құндылықтарды қайта пайымдаудың басты құралы болды.

«Дала уалаяты» газетінің тарихи миссиясы тек ақпарат тартумен шектелмей, қазақтың жазба әдеби тілінің іргетасын қалауымен де ерекшеленеді. Басылым беттерінде бұрын-соңды кездеспеген қоғамдық-публицистикалық мәтіндердің жарық көруі ұлттық тілдің функционалдық өрісін кеңейтіп, ғылыми және публицистикалық стильдердің негізін бекітті [109, 10 б.].

«Дала уалаяты» беттерінде жарияланған М.Ж. Көпейұлының мақалалары тақырыптық жағынан өте сан алуан. Оның жазбаларында адам өмірінің аңыздармен астасқан қырлары, терең әлеуметтік-рухани ақиқаттар, сондай-ақ шаруашылыққа қатысты (мал бағу, құс өсіру) практикалық кеңестер қатар өріледі. Сонымен қатар, өңірдегі өзекті мәселелерді арқау еткен толғау-өлеңдері мен қоғамдық маңызы бар ой-тұжырымдары да молынан кездеседі. Оның еңбектері тарихи дереккөз ретінде де, әлеуметтік зерттеу нысаны ретінде де құндылығы жоғары материалдар [110, 296 б.].

Газеттің кезекті сандарының бірінде Мәшһүр Жүсіптің «Түркі диалектілері мәселесіне қатысты» атты мақаласы жарық көрді. Бұл еңбегінде автор басылымның негізгі аудиториясын айқындап алып, соған сай тілдің әлеуметтік жүгін түсіндіреді. Ойшылдың пайымдауынша, дала қазағына арналған басылым тілі оқырманға барынша жақын, ана тілінің табиғи болмысын сақтаған әрі қарапайым болуы тиіс. Өйткені, «ұлттық төл диалект бөгде тілдік қоспаларға қарағанда әлдеқайда ұғынықты әрі қабылдауға қолайлы» деп есептеді. Ал өзге түркі тілдерінен енген сөздерді орынсыз әрі тым көп қолдану «оқырманның мәтін мағынасын терең ұғынуына кедергі келтіріп, сөзді тек дыбыстық деңгейде ғана қабылдауына» әкеп соқтырады. Мұндай жағдайда «жарияланымның көздеген негізгі мақсаты орындалмай қалады» деген тұжырым жасайды [111, 192 б.].

Мәшһүр Жүсіптің «Сөз бір хамаң бау бостан болды да, тіл ол шаманың лаласы болды» [112, 30 б.] деген қанатты сөзі адам болмысы мен тілдің онтологиялық тұтастығын терең философиялық деңгейде зерделейді. Мұндағы «сөз» ұғымы жай ғана ақпарат алмасу құралы емес, бүкіл жаратылыспен үндескен рухани қуат ретінде бой көрсетеді. Тіл – адамның жарық дүниеге

келген сәтінен бастап онымен бірге «қанат жаятын», жан дүниесі мен рухани күйін айқындайтын басты күш. Ғалым Ғарифолла Есім бұл құбылыстың мәнін аша түсіп: «Өйткені дүние өзгерісте. Өзгерістегі әлем дыбыс шығарады. Сол дыбыстардың реті бар. Дыбыстар жайдан-жай шықпайды. Қандай нәрсе болмасын, сол дыбыстардың ретіне байланысты», – деп түйіндейді [113, 125 б.].

«Дала уалайты газетінің» беттерінде жарық көрген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Ғажайып бір құс заманымызда» атты мақаласы – ұлттық этнография үшін маңызы зор еңбек. Бұл жарияланымда автор қазақ халқының ежелгі саятшылық өнерін, оның ішінде қыран бүркітті баптау мен аңға салу кәсібін терең әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде талдайды. Мәшһүр Жүсіп бүркітті қолға үйретудің қыр-сырына, оны баптаудың өзіндік әдіс-тәсілдеріне тоқталып, бұл өнердің халықтық болмыспен ажырамас байланысын ашып көрсетеді. Мақалада жәрменкелерде көпшіліктің таңданысын туғызатын алып қырандардың айбынды тұлғасы мен табиғи қасиеттері суреттеліп, қазақ аңшылығының сырт көзге де ерекше әсер қалдыратын эстетикалық қыры бейнеленеді. Өзге публицистикалық жазбаларымен салыстырғанда, бұл еңбектің басты ерекшелігі – нақты деректер мен шынайы оқиға желісіне құрылғандығында. Автор баяндауды Павлодар уезі, Ақкелін еліндегі Т.М. Шормановтың бүркітіне қатысты қызықты мысалдан бастап, саятшылық кәсіптің ішкі философиясын кеңінен аша түседі [114].

XX ғасырдың табалдырығында пайда болған «Айқап» журналы қазақ қоғамындағы ағартушылық қозғалыстың сапалық тұрғыдан жаңа деңгейге көтерілгенін айқын аңғартты. Ресми отаршыл басылымдардан айырмашылығы осы журнал қазақ халқының мұң-мұқтажын, мәдени және рухани мүдделерін ашық қорғауды басты мұрат етіп қойды. «Айқап» беттерінде білім мен өнерге ұмтылу, ұлттық азаттық сана мен еркіндік мәселелері жүйелі түрде талқыланып, қоғамдық ойдың жаңаруына тың серпін берді. Мұндай идеялық бағыт журналды қазақ зиялыларының бас қосатын басты интеллектуалдық орталығына айналдырды. Дәл осы рухани-идеялық кеңістік Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымдық ұстанымдарымен толық үндес еді. Оның ана тілі, ұлттық мәдениет пен рухани жауапкершілік туралы ой-толғамдары «Айқап» көтерген ағартушылық мұраттармен астарласып жатыр. Сондықтан журнал төңірегіне топтасқан қайраткерлер қатарында Мәшһүр Жүсіп есімінің аталуы – оның ұлтты рухани жаңғырту жолындағы ортақ ізденістердің бел ортасында болғанын айғақтайды.

«Айқап» журналының тарихи рөлін жоғары бағалаған Ахмет Байтұрсыновтың да өз еңбектерін осы басылымда жариялауы – табиғи құбылыс. Журнал қазақ әдеби тілінің жүйеленуіне, ұлттық этнография мен мәдениетті ғылыми негізде зерделеуге қомақты үлес қосты. Бұл интеллектуалдық үдеріс Мәшһүр Жүсіптің фольклорлық мұраны тарихи-мәдени тұрғыдан пайымдауымен және тіл тазалығын қорғау жолындағы күресімен тығыз сабақтасып жатыр.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Туысқан бауырларыма бір насихат» атты көлемді туындысы «Айқап» журналының екі санында қатар жарық көрді. Бұл

еңбегінде ойшыл қазақ қоғамының сол тұстағы экономикалық ахуалын, шаруашылық қарекетін және әлеуметтік тұрмыс-тіршілігін терең зерделейді. Ол халықтың материалдық жағдайы мен рухани деңгейінің бір-бірімен тығыз астарласып жатқанын алға тартып, экономикалық тоқыраудың ұлттық санаға да кері әсерін тигізетінін аңғартады. Сонымен қатар, мақалада қазақ арасындағы татар молдаларының ықпалына қатысты өзіндік сыни көзқарас білдірілген. Мәшһүр Жүсіп бұл мәселені жай ғана жоққа шығару емес, ұлттық рухани дербестік тұрғысынан пайымдайды [115]. «Туысқан бауырларыма бір насихат» мақаласының жалпы мазмұны Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық көзқарасын айқындай түседі. Мұнда ол қазақ халқын тек моральдық насихат арқылы емес, экономикалық дербестік, рухани жауапкершілік және ұлттық өзіндік сана арқылы жаңғыртуға ұмтылады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің публицистикалық жазбаларында қазақ қауымындағы ағартушылық ісіне тұсау болған әлеуметтік-психологиялық кедергілерді аяусыз сынға алады. Ол, әсіресе, «балаларды орысша оқытса, солдатқа алып кетеді» деген жаңсақ үрейдің ел арасында әдейі өршітілгенін, бұл қорқыныштың надандықпен ұштасып, жас ұрпақтың таным-көкжиегін шектеп тастағанын ашына жазады. Ойшылдың пікірінше, осындай қисынсыз қауіп-қатерлердің кесірінен қазақ жұрты Ресей халқымен іргелес, бір кеңістікте ғұмыр кешіп отырса да, өзара түсіністік пен рухани үндестікке жете алмады. Бұл құбылысты ол халықтың өз перзентін өзі қорқытып, жасқаншақ әрі жасық етіп тәрбиелеуімен теңейді [116]. Аталған ой-толғамдар Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымдық эволюциясынан хабар береді. Егер шығармашылығының алғашқы белесінде ол Ресейдің отаршылдық саясатына кесімді қарсылық танытса, кейінірек білім мен ғылымды насихаттаушы демократиялық бағыттағы Ресейдің де бар екенін мойындай бастайды.

Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп өзі терең діни білім алған тұлға болса да, татар молдаларының қазақ даласындағы ескіше оқыту жүйесіне сын көзбен қарады. Ол бұл оқу үлгілерін қазақ қоғамының тарихи-мәдени болмысы мен әлеуметтік қажеттіліктеріне мүлде сәйкес келмейтін, тозығы жеткен әдістер деп есептеді. Осыған орай, ғұлама қазақ жерінде жаңаша бағдарламаға негізделген медреселер ашу идеясын белсенді түрде көтерді. Мұндай білім ордаларында сабақ беретін ұстаздар кездейсоқ ұшырасқан кезбе молдалар емес, заман ағымын түсінетін, ғылыми негізде оқытуға қабілетті, жоғары білікті мамандар болуы тиіс деп санады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы орыс тілінде білім алу мәселесін күн тәртібіне шығару арқылы замана ағымының түбегейлі өзгергенін тап басып таныды. Оның пайымдауынша, жаңа дәуірдің талаптарына бейімделу үшін қазақ қауымына ескі сүрлеуден шыққан, ғылым мен білімнің соңғы жетістіктеріне арқа сүйейтін жаңа тұрпатты тұлғалар ауадай қажет болды. Сондықтан ол қазақ балаларының заманауи үлгідегі мектептерде тәрбиеленуін ұлт дамуының стратегиялық алғышарты ретінде негіздеді. Өмірлік тәжірибесі мол, таным көкжиегі кең Мәшһүр Жүсіп қазақ халқының әлеуметтік тағдырын өзге жұрттардың тұрмыс-салтымен шендестіре отырып, замана шындығына

қатысты парасатты әлеуметтік тұжырымдар жасады. Ол ұлт тұрмысындағы қиындықтарды оқшау жатқан құбылыс емес, империялық кеңістіктегі ортақ әлеуметтік қайшылықтардың бір бөлшегі ретінде зерделеді.

XX ғасырдың басындағы демократиялық сипаттағы саяси өзгерістер Ресей империясының шет аймақтарына да жетіп, ұлттық сана мен әлеуметтік ойдың оянуына үлкен қозғау салды. Осы тарихи ахуал Мәшһүр Жүсіптің «Қанды жексенбі» атты туындысында көркем бейнеленіп, ақын қазақ қаламгерлерінің ішінде алғашқылардың бірі болып Ресейдің орталық өңірлеріндегі саяси оқиғаларға үн қосты.

1907 жылғы қоғамдық-саяси өзгерістерден кейін патша өкіметінің Қазан манифесін жариялауға мәжбүр болуы елде белгілі бір деңгейде сөз бостандығына мүмкіндік берді. Осы тарихи сәтті тиімді пайдаланған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Хал-ахуал», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» секілді кесекті еңбектерін баспадан шығарды. Бұл шығармаларында ол отаршыл басқару жүйесінің қазақ жұртына әкелген зардаптарын аяусыз әшкерелеп, әлеуметтік теңсіздікті нақты тарихи деректермен және өмірлік тәжірибемен сабақтастыра талдады. Алайда, бұл батыл қадамдары билік тарапынан қатаң қыспаққа ұшырады. Салдарынан кітаптардың басым бөлігі тәркіленіп, автордың өзі «саяси сенімсіз» тұлға ретінде қара тізімге ілікті. Қуғын-сүргіннен бой тасалау үшін Мәшһүр Жүсіп біраз уақыт Ташкент қаласында жасырын ғұмыр кешуге мәжбүр болды. Осы кезеңдегі туындыларында ол әлеуметтік теңсіздік, ағарту ісіндегі еркіндік пен сөз бостандығы мәселелерін бірінші орынға қойып, қоғамдағы қайшылықтарды ашық айтты [117, 75 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерін басып шығарғаны үшін Қазандағы баспахана иелері – ағайынды Хусайыновтарға сол заманның өлшемімен өте қомақты сома, яғни он екі мың сом көлемінде айыппұл салынған. Сонымен қатар, бұл іске қатысы бар деген күдікпен он төрт адам жауапқа тартылып, сот алдында жауап берген [118, 49 б.]. Осы оқиғалардан соң Мәшһүр Жүсіпке елден уақытша жырақтап, ұзақ сапарға шығудан басқа амал қалмады. Себебі, аталған кітаптардың мазмұнына байланысты патшалық әкімшіліктің құқық қорғау құрылымдары оны тұтқындау туралы арнайы пәрмен бергені тарихи құжаттардан мәлім. Осы сәттен бастап ойшылдың соңына шырақ алып түскен аңду ісі күшейіп, ол қатаң бақылауға алынды. Оның жоғарыда аталған үш бірдей кітабының жарық көруі билік тарапынан үлкен қарсылыққа тап болып, жүйелі қуғын-сүргінге ұласты [119, 14 б.].

Өз еңбектерінің зардабы жақындары мен перзенттеріне тимесін деп қауіптенген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ даласының оңтүстік аймақтарына қарай бет алуға мәжбүр болады. Бұл мәжбүрлі сапарлар ақынның шығармашылық мұрасында да өзіндік таңба қалдырып, «Жетісу сапары», «Түркістан сапары», «Ташкент сапары», «Қырғыз сапары» және «Ереймен сапары» сияқты туындыларында егжей-тегжейлі баяндалды. Ақын өмірінің осы бір қиын-қыстау кезеңі туралы Дихан Әбілев: «...1907 жылы тағдыр айдауымен

елден ұзап, төрт жыл бойы түрлі аймақтарды аралап, жиһанкез ретінде қайта оралды» деген құнды пікір қалдырған [120, 124 б.].

«Түркістан сапары» Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өмірлік жолын ғана емес, қазақ дүниетанымындағы адам, тағдыр және рух мәселелерін терең философиялық деңгейде көтерген шығарма. Сапар мұнда географиялық қозғалыстан экзистенциялық тәжірибеге, әлеуметтік күйзелістен рухани кемелдікке ұласатын көпқабатты символ ретінде көрінеді. Қазақ ойшылы үшін бұл жол – азап пен сынақ арқылы жүретін, бірақ адамды шынайы болмысына жақындататын рухани жетілу жолы. Өлеңнің алғашқы жолдарынан бастап лирикалық кейіпкер өзін жатсынған, қорғансыз, «ғаріп» күйде сипаттайды. Бұл – тек физикалық жоқшылықтың емес, онтологиялық жалғыздықтың көрінісі. «Ел-жұртым, қатын-бала бәрі қалып» [121, 100 б.] деген жолдарда адам болмысының түпкі сұрағы – тағдыр мен жауапкершілік, ерік пен мәжбүрлік арасындағы қайшылық айқындалады. Сапар мұнда ерікті таңдау емес, құдайлық ықтиярмен айдалу, жазмыштың күштеп жетелеуі ретінде беріледі. Осы арқылы Мәшһүр Жүсіп исламдық дүниетанымдағы қадар (тағдыр) ұғымын поэтикалық формада ашады. Мәселен, адам өз жолын таңдағандай көрінгенімен, шын мәнінде ол Жаратушы белгілеген сынақтан өтуші ғана.

«Түркістан сапарында» өлеңі бойында «сұм жалған», «тұзақ», «тұтқындық» секілді ұғымдар жиі кездеседі. Бұл сопылық поэзияға тән дүниені өткінші, алдамшы кеңістік ретінде қабылдау дәстүрінің көрінісі. Адам бұл дүниеде – жолаушы, ал шынайы мекен – рухани кемелдік пен Құдайға жақындау. Мәшһүр Жүсіп өзін «мүсәпір жолаушы» деп сипаттай отырып, сопылық «ғаріптік» концепциясын жаңғыртады. Ғаріптік – тек кедейлік емес, бұл дүниеге байланбаған, рухани еркін адамның хал-жағдайы. Осы тұрғыдан алғанда, ақынның сапары – рухтың тазару жолы, ал азап – сол жолдағы қажетті баспалдақ.

«Ташкент сапары» туындысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының адам тағдыры, тәңірлік жазмыш пен жеке күш-жігердің арақатынасы, сондай-ақ тұлғаның өмір жолындағы білім мен адамгершілік таңдауының рөлі туралы кең ауқымды философиялық-дидактикалық толғанысын танытады. «Түркістан сапарында» экзистенциялық қасірет пен қиындықтар арқылы рухани тазару сарыны басым болса, «Ташкент сапары» шығармасында белсенді ізденіс, ниет және адамның өз жолы үшін жауапкершілігі алдыңғы қатарға шығарылады. Өлеңнің алғашқы жолдары-ақ философиялық үндеумен басталады:

«Жігіттер, өлмеймін деп, ғапыл қалма,

Іздеген табылмас! – деп, ойыңа алма» [121].

Бұл жолдарда ақын ғапылдықты (рухани бейқамдықты) адам болмысының ең үлкен қатері ретінде көрсетеді. Ғапылдық – адамның уақытша өмірді мәңгілік деп қабылдауы, ал бұл Құдайдан алыстауға әкеледі. Ақын мұнда тағдырға сенім мен саналы ізденістің үйлесуін талап етеді:

«Жетеді ақыр бір күн іздегенге,

Құдайды бір жаратқан естен салма!» [121].

Осы арқылы Мәшһүр Жүсіп адамның тағдыры алдын ала белгіленгенімен, ізденіс пен ниетсіз нәтиже болмайтынын философиялық тұрғыдан негіздейді. Өлеңнің соңындағы жолдар ерекше мәнге ие:

«Періште, қағаз, сия қылма шығын,

Тұра алман мен аузымды тіпті бағып!» [121].

Мұнда сөз жай құрал емес, қасиетті міндет. Ақын өзін үнсіз қала алмайтын, хақиқат сөзін жеткізуге тиіс тұлға ретінде көрсетеді. Бұл – Мәшһүр Жүсіптің өзін рухани дәнекер ретінде сезінуінің айқын көрінісі.

Мәшһүр Жүсіп Қазан төңкерісі тұсында қоғамдық өмірге белсене араласып, мәдени-ағартушылық ұйымдар мен қоғамдардың қызметіне атсалысты. Осы кезеңдегі шығармаларында ойшыл Кеңес өкіметінің орнауы мен оның қазақ халқының өміріне тигізген ықпалын шынайы әрі сындарлы тұрғыда баяндады. Осы уақыт аралығында Мәшһүр Жүсіп есімін ашық атаудың өзі қауіп төндіргендіктен, «Айқап» журналының басшылығы одан мақалаларын «Мұхаммед Юсуф» деген бүркеншік атпен жолдауды өтінгені белгілі. Аталған жайт ойшылдың қоғамдық пікір кеңістігіндегі ықпалының қаншалықты жоғары болғанын және оның көзқарастарының билік үшін қолайсыз саналғанын көрсетеді.

Қазақ халқын тыл жұмысына алу туралы маусым жарлығына Мәшһүр Жүсіп түбегейлі қарсы болғанымен, Баянауыл өңірінде ұйымдастырылған қарулы көтеріліске, оған ұлы Әменнің де қатысқанына қарамастан, батасын бермейді. Ол патша әскерінің қарулы күшімен тікелей қақтығыс қазақ халқына орны толмас қасірет әкелетінін алдын ала пайымдап, қантөгістен сақтандыруды жөн көреді. Соған қарамастан, кейін қара жұмысқа Мәшһүр Жүсіптің шаңырағынан ұлы Әменнің алынуы ойшыл үшін жеке трагедияға айналады.

Ә.Диваев бастаған ғылыми экспедиция келіп, Мәшһүр Жүсіп мұрасының бір бөлігін көшіріп алады. Алайда 1921 жылы ортаншы ұлы Әменнің Ташкент қаласында мұғалім болып жүрген кезінде қастандықпен қаза табуы ойшылға аса ауыр соққы болып тиеді. «Әмен қазасына» атты шығарма Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэтикалық мұрасындағы ең терең әрі трагедиялық-философиялық туындылардың бірі болып табылады. Бұл өлең жеке адамның басына түскен қайғыны суреттеумен шектелмей, өлім феномені, тағдыр мен жазмыш, құрбандық, шаһидтік және құдайлық әділет мәселелерін кешенді түрде пайымдайды. Ақын жеке трагедияны жалпыадамзаттық және ұлттық-рухани деңгейге көтере отырып, өлімнің мәнін философиялық тұрғыдан қайта қарастырады. Шығарманың идеялық өзегі – Әмен өлімінің шаһидтік деңгейіне көтерілуі «Ұлт үшін жаннан кешіп, өлді шаһид» [122].

«Мәшһүр Жүсіптің Әмен атынан сөйлегені» туындысы қазақ философиялық лирикасындағы экзистенциалдық толғаныстар мен әлеуметтік-діни көзқарастар тоғысқан бірегей шығарма. Автордың Әмен бейнесі арқылы тіл қатуы – туындының басты идеялық-философиялық өзегі. Мұндай көркемдік тәсіл жеке бастың мұңын жалпыхалықтық қасірет деңгейіне көтеріп, лирикалық «меннің» ауқымын кеңейтеді:

«Болыстар байды іріктеп алып қалып,

Кедейді бірыңғай ғып саралаған» [123].

Ақын бұл жерде әлеуметтік құрылымның әділетсіздігін философиялық тұрғыдан ашып береді. Империялық саясаттың бүкіл салмағы мен тауқыметі ең қорғансыз топтарға кедей-кепшіктерге, жетімдер мен жас боздақтарға түсетінін айғақтайды. Алайда, шығармадағы қасірет шексіз үмітсіздікке ұласпайды. Керісінше, Аллаға мінәжат ету, дұға мен сабырлық рухани төзімділік пен ішкі қарсылықтың басты құралдары ретінде ұсынылады. Келесі өлең жолдарында бұны айқын аңғара аламыз:

«Аллаға шын сыйынған құр қалмас-ты!» [123].

«Әменді жоқтау» туындысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық ойлау жүйесінің кемелдігі мен тереңдігін паш ететін айрықша шығарма. Әдетте, дәстүрлі қазақ жоқтаулары эмоционалды күйзеліс пен жеке бастың мұнын жеткізуді көздесе, Мәшһүр Жүсіпте бұл жанрлық форма терең философиялық рефлексия құралына айналған. Ақын жоқтау арқылы жеке адамның өмірден өтуін жай ғана қаза емес, тарихи-рухани ауқымдағы маңызды оқиға ретінде қайта зерделейді. Өлеңде Әменнің қазасы нақты деректермен және куәгерлердің сөзімен өріледі. Мұндай тәсіл өлімді тылсым немесе дерексіз құбылыс емес, нақты тарихи шындық ретінде бекіте түседі. Әменмен қоштасуға бүкіл Алаш жастары мен оқыған зиялы қауымның жиналуы бұл қайғының жеке отбасылық шеңберден шығып, ұлттық деңгейдегі қасіретке айналғанын айғақтайды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы саяси тұрақсыздық пен әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі қазақ қоғамының рухани кеңістігіне ғана емес, жекелеген ойшылдардың өмірлік тәжірибесіне де айтарлықтай әсер етті. Осы бір алмағайып заманда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жеке тағдыры мен шығармашылық жолы елдегі саяси ахуалмен ажырамас бірлікте өріліп, оның дүниетанымдық ұстанымдарының нығаюына негіз болды. Ел ішіндегі көтерілісшіл рухтың оянуы, отарлық езгінің күшеюі мен жалпы қоғамдық тұрақсыздық жағдайында Мәшһүр Жүсіптің қауіпсіздік мақсатында Ташкент сапарын тоқтатып, кері қайтуға мәжбүр болуы жай ғана өмірлік жағдай емес, ал ойшылдың өмір жолында бетбұрыс кезеңі болғанын байқай аламыз. Философиялық тұрғыдан алғанда, мұндай тарихи соқпақтар тұлғаның дүниетанымдық бағыт-бағдарын айқындайтын шешуші факторлардың бірі. Саяси қысым мен ұлттық болмысқа төнген қатер ойшылдың тарихи жауапкершілік сезімін қайрап, оның шығармаларында қоғам тағдыры мен ұлттық құндылықтардың мәні туралы терең пайымдардың қалыптасуына жол ашты.

Осы кезеңде жарық көрген «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты еңбегі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тарихи-философиялық ойының айқын көрінісі болып табылады. Бұл туындыда ол қазақ жерінің тарихи иелік құқығын негіздеуге ұмтылып, отаршылдық дискурста кең тараған «бос жатқан кеңістік» туралы түсінікке қарсы тұрады. Ойшыл Сарыарқа аумағының қазақ халқына тарихи тұрғыдан тиесілі екенін әскери күрес, ел қорғау жолындағы ерлік және ұрпақтар сабақтастығы арқылы дәлелдеуге тырысады. Мұнда жер мәселесі тек

саяси немесе экономикалық категория ретінде емес, тарихи жад пен рухани кеңістік ұғымдары арқылы қарастырылады. Мәшһүр Жүсіп үшін жер – ұлттың тарихи тәжірибесін, мәдени жадын және рухани болмысын сақтайтын кеңістік. Сондықтан ол Қабанбай, Бөгенбай, Қазыбек, Жәнібек секілді тарихи тұлғалардың қызметін мысалға ала отырып, жерді қорғау идеясын ұжымдық тарихи жауапкершілікпен байланыстырады. Мұндай пайымдау жер ұғымын материалдық меншік деңгейінен шығарып, оны ұлттық болмыстың онтологиялық негізі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді [124]. Ойшылдың бұл еңбегінде тарихи жады мен қоғамдық жауапкершілік мәселесі өзара тығыз байланыста қарастырылады. Ол қазақ қоғамының жерден айырылуын тек экономикалық шығын немесе саяси әділетсіздік ретінде емес, тарихи сабақтастықтың үзілуі және рухани кеңістіктің тарылуы ретінде бағалайды [125].

Бұл шығарманың бірнеше мәтіндік нұсқада бізге жетуі оның тарихи салмағы мен рухани құндылығын арттыра түседі. Түрлі архив қорларында сақталған қолжазбалық және поэтикалық нұсқалар Мәшһүр Жүсіп мұрасының уақыт сынына төтеп беріп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, үнемі жаңғырып отырғанына айқын дәлел [126]. Қазақтың дарынды ойшылы өзінің «Сарыарқаның кімдікі екендігі туралы» атты еңбегінде жер-су атауларының шығу тегіне терең үңіліп, бұл кеңістіктің бабалардан қалған киелі аманат екендігін негіздейді. Ол Ұлытау мен Көкшетауды, Қарқаралы мен Шыңғыстауды, Баянауыл мен Ерейментауды жай ғана географиялық нысан емес, тарихи-рухани мәні зор қасиетті мекендер ретінде суреттейді. Мұнда ол Сарыарқа туралы ой толғанғанда, қазақ жерінің өзге өңірлерін де назардан тыс қалдырмай, тұтас ел бейнесін қамтитынын түсінуіміз қажет.

Зерттеушілер атап өткендей, Сарыарқа – бұл тек географиялық термин емес, қазақ болмысымен тамырлас ұғым. «Сарыарқа» мен «қазақ» сөздері мағыналық тұрғыдан ажырамас егіз категория іспеттес. Бұл қыранның қанаты талып, тұлпардың тұяғы тозған, батырлардың білегі шыңдалған қазақтың атажұрты, рухани темірқазығы. Сондықтан да бұл өлке ұлт тарихының шынайы айнасы әрі сарқылмас қазынасы іспетті. Мәшһүр Жүсіптің «Бұл Сарыарқа біздің қазаққа атасының құны болып, олжа болып еді. Біреу біреуге соңымнан қалмастай, атаңның құны бар ма еді?!» – деген сөздері осы ойды бекіте түседі [127, 46 б.]. Расында да, бұл толғам Сарыарқаның халық үшін тарихи, адамгершілік және рухани тұрғыдан қаншалықты қымбат екенін аңғартады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты еңбегінде өлке тарихын жер-су аттарымен сабақтастыра отырып, жүйелі баяндайды. Автордың мәліметтеріне сүйенсек, көне замандарда бұл аймақ Мық пен Шерміш тайпаларының мекені болған. Ал ноғайлы кезеңінен кейін өлке картасында «Хан сүйегі», «Ақжар – Сасай», «Тоғанастың тоқсан екі көлі», «Сұлу там» және «Қызыл мола» секілді тарихи мәні бар атаулар (топонимдер) пайда болып, қалыптасқан [128].

Қазақ ойшылының «Мәшһүрдің ақындығымен қоштасқаны» атты туындысы оның шығармашылық жолындағы маңызды кезеңді көрсететін,

пәлсапалық астары терең еңбек. Мұндағы ақындықтан бас тартуды жай ғана қаламгерлік тоқырау емес, заманның ағымына, қоғамдағы өзгерістер мен адам болмысына жасалған үлкен онтологиялық-этикалық байлам деп түсінген абзал. Бұл жерде ақындықпен қоштасу сөз өнерінен жеріну емес, керісінше, сол кезеңдегі әділетсіздікке деген іштей қарсылықтың және арының тазалығын сақтаудың өзіндік формасы болып табылады.

Мәшһүр Жүсіп өзінің ақындық тұлғасын жай ғана эстетикалық нысан емес, әлеуметтік және этикалық жауапкершілікті арқалаған миссия ретінде қабылдайды. Оның «Жасымнан өлең еді баққан қойым» [129] деген белгілі сөзі поэзияның ол үшін тек кәсіп қана емес, бүкіл болмысының өзегі болғанын аңғартады. Алайда уақыт өте келе заманның сипаты өзгеріп, сөздің киесі мен қадірі азайғанда, ойшыл өзінің ағартушылық миссиясының тоқырағанын сезеді.

Бұл тұрғыда ақындықтан қол үзу – ақиқат айтылғанмен, оны ұғатын ортаның тарылуына қарсы білдірген өзіндік моральдық наразылығы. Ол өзінің сөзін еститін құлақ пен түйсінетін сананың азайғанын мойындай отырып, поэзияның қоғамдық міндетінің әлсірегенін ашық көрсетеді.

Мәшһүр Жүсіп осы бір күрделі кезеңнің тікелей куәсі ретінде ақындық шеңберінен шығып, тарихшы және этнограф ретіндегі қырын танытты. Оның ел аузындағы аңыз-әңгімелерді, байырғы шежірелер мен тарихи деректерді тірнектеп жинап, хатқа түсіруі ұлттық жадыны сақтап қалу жолындағы қажырлы еңбегі еді. Бұл қадам жайдан-жай жасалған жоқ. Мәселен, отаршылдық қыспағында тарихи тамырдан ажыраудың нәтижесі – рухани азғындыққа апаратынын ойшыл жете түсінді. Сондықтан ол шығармашылық бағытын жаңа арнаға бұрып, XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарынан бастап тарихи-генеалогиялық деректерді жүйелеуге, соның ішінде «Қазақ түбі» цикліндегі шежірелерді жинақтауға баса назар аударды. Бұл оның рухани ізденістерінің жаңа деңгейге көтерілгенін айғақтайды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тарихи материалдарды шежірелік сарынмен беруі оның стилінің даралығын ғана емес, қазақ қоғамындағы тарихи танымның қалыптасу ерекшеліктерін де танытады.

Қазақ қоғамында шежірелік баяндау тәсілі жай ғана тарихи деректерді тізбелеу емес, ұлттық жадыны жаңғырту мен ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты сақтаудың негізгі тетігі болды. Көшпелі өркениеттің өзіндік ерекшелігіне сай, тарихи таным жазба дүниелерден гөрі, ауызша дәстүр, аңыз бен әңгімелер мен аталы сөздер арқылы таралып отырған. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің шежірелік мұрасын қазақтың дәстүрлі тарихи санасын сақтап қалуға бағытталған маңызды рухани қадам деп бағалауымыз керек.

Белгілі шығыстанушы В.П. Юдин фольклорлық туындылардағы тарихи желілерді «далалық ауызша тарихнама» деп атап, оны көшпелі жұрттың өткенін сараптаудағы басты құралдардың бірі ретінде қарастырды. Ғалымның пайымдауынша, қазақ халқының тарихын толыққанды зерттеу үшін жазбаша мәліметтермен қатар, көшпелілерге тән ауызша тарихнамалық дәстүрдің әлеуетін де ескеру қажет [130, 214 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тарихи зерттеулерінің ішіндегі шоқтығы биік туындысы – «Қазақ түбі» атты тарихи-шежірелік еңбектер циклі. Бұл шығарманы тек құрғақ деректер жиынтығы немесе шежірелік тізім деп емес, ұлттық тарихи танымды жүйеге келтіруді мақсат еткен философиялық-танымдық еңбек деп қараған абзал. Патшалық Ресейдің отарлау саясаты өршіп тұрған кезеңде жазылып, XX ғасырдың басында Қазанда басылып шыққан бұл еңбек тарихи жадыны сақтау мен ұлттық бірегейлікті қайта түлету жолындағы саналы рухани күрестің көрініс.

Аталған туындының бірнеше нұсқада жеткені және әр нұсқадағы оқиғалардың өзіндік ерекшелікпен пайымдалуы – Мәшһүр Жүсіптің тарихқа құрғақ деректер жиынтығы емес, халықтың рухани өміріндегі үздіксіз қозғалыс, динамикалық процесс ретінде қарағанының айқын дәлелі. Ойшылдың Әбілғазы шежіресін, В.В. Радловтың жинақтарын және ел аузындағы асыл қазыналарды қатар қолдануы оның тарихи танымында жазбаша және ауызша дәстүрлердің өзара ұштасып, біте қайнасқанын аңғартады. Осы тұрғыдан қарасақ, «Қазақ түбі» туындысы – дәстүрлі дала тарихнамасы мен жазба мәдениеттің тоғысқан нүктесінде туындаған синкретті мәтіндік кеңістік [131, 193 – 194 б.].

«Қазақ түбі» деген атаудың өзі терең мағынаға ие: ол тарихи бастауларға үңілу, түп-тамырды іздеу және ұрпақтар арасындағы үзілмес байланысты нығайтуға бағытталған дүниетанымдық ұстанымды білдіреді. Бұл еңбектің Әбілғазы баһадүрдің «Түрік шежіресімен» іштей үндесіп жатуы жалпы түркілік тарихи танымның сабақтастығын көрсетуге деген талпыныстан туған. Шығарманың барлық нұсқасында хронологиялық жүйенің сақталуы Мәшһүр Жүсіптің уақыт өлшемін тарихтың басты өзегі деп танығанын көрсетеді. Ал деректерді іріктеудегі өзгешеліктер тарихты бірсарынды баяндаудан гөрі, оның көпқырлы рухани мәнін ашуға жол ашады. Мәшһүр Жүсіп қазақ шежіресін тарата отырып, тарихи танымды антропологиялық қырлармен және кеңістік ұғымымен шебер ұштастыра білді. Оның еңбектерінде жердің тарихы, рулық құрылымдардың дамуы мен жеке тұлғалардың тағдыры біртұтас жүйе ретінде көрініс табады.

Өз ата-бабаларының шежіресін тарқату барысында ойшыл әулеттік жадыны нақты географиялық аймақтармен байланыстырып, тарихи танымның кеңістіктік негізін айқындайды. Әрбір ата-баба есімінің белгілі бір киелі мекенмен ұштастырылуы жер мен адам арасындағы ажырамас рухани байланысты тереңдете түседі. Соның нәтижесінде шежіре жай ғана ата-тек тізбегі емес, тарихи-географиялық кеңістікте өрілген өмір салты мен ұжымдық жадының шынайы айнасына айналады.

Мәшһүр Жүсіп пайымында шежіре жай ғана өткен оқиғалардың тізбегі емес, ұлттың болмыстық негіздерін айқындайтын терең дүниетанымдық жүйе. Ойшыл әулеттік жады мен жер тарихын өзара ұштастыру арқылы ұрпақтар арасындағы сабақтастықты, тарихи жауапкершілік пен мәдени тұтастықты негіздеуді мақсат тұтады. Мәселен, өз ата-бабаларының тарихын шежірелегенде, ол әр тұлғаның тағдырын нақты географиялық кеңістікпен

байланыстырып береді: «Мен өзім, атым Жүсіп. 49 жаста отырмын. Әкем аты Көпей, жылы барыс еді. 73 жасында, барыс жылы өліп, Баянауылға қойылды. Оның әкесі Сермұхаммед жетпістен асып өліп, Қызылтауға қойылған. Оның әкесі Ақжігіт 49 жасында өліп, Көкшетау бауырында Шортанқарағай, Қыздыңқарасуы деген жерге қойылды. Оның әкесі Бесім қартайып өліп, Ұлытауда бес саланың ортан басына қойылды. Бұрынғы заманда Ұлытаудың теріскей жағына аталатын сайларды «Бесімнің бес саласы» деуші еді. Тірі күнінде өзінің қоныс қылған жері болғаны үшін...» [98, 258 б].

«Қазақ түбі» еңбегінің мазмұнынан қазақ қоғамының тарихи өзіндік санасын оятуға бағытталған тұтас бір дүниетанымдық бағдарды көруге болады. Автор мұнда тарихты өткен шақтың баяны ретінде емес, ұлттың рухани бүтіндігі мен тарихи жалғастығын сақтаудың басты шарты ретінде қарастырады. Ойшыл тарихи деректерді жүйелей отырып, қоғамның өзін-өзі тану үдерісіне жол ашады және ұлттық болмыстың мәнін ашуға ұмтылады.

Мәшһүр Жүсіптің қолжазбаларында қазақ халқының тарихы мен шежірелік дәстүріне қатысты терең ғылыми пайымдаулар мол. Ол қазақ қоғамында жазбаша «тасқа таңба басқандай» айқын хатталған шежіренің болмау себебін оқу мен жазу мәдениетінің сол тұстағы деңгейімен байланыстырады. Оның пікірінше, халық арасында «оқуға сенген ұмытшақ», «жазуға сенген жаңылшақ» деген түсініктердің белең алуы салдарынан тарихи білім негізінен ауызша дәстүрге сүйеніп келген [132, 6 б.].

«Қазақ түбі» еңбегін жазу барысында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дереккөздердің өте ауқымды қабатын пайдаланып, тарихи танымды қалыптастыруда синкреттік әдісті қолданғаны байқалады. Ол өз еңбегінде жазба тарихнамалық деректерді, ауызша фольклор үлгілерін, мемуарлық жазбалар мен ғылыми зерттеулерді ұштастыра білген. Дереккөздердің мұндай алуан түрлілігі ойшылдың тарихты шектелген бір қалыпта емес, көпқабатты рухани тәжірибе ретінде зерделегенін көре аламыз.

Мәшһүр Жүсіптің ғылыми ізденістеріне арқау болған жазба деректердің ауқымы өте кең. Олардың қатарында Әбілғазының төл шежіресі, Құрбанғали Халид пен Шәкәрім Құдайбердіұлының тарихи еңбектері, сондай-ақ В.В. Радлов, Ш.Ш. Уәлиханов және В.В. Вельяминов-Зернов сынды ірі ғалымдардың зерттеулері бар. Бұған қоса, А. Кенесарин мен В. Недзвецкийдің мемуарлық жазбалары, сонымен қатар халық жадында сақталған аңыз-эпсаналар, жыр-толғаулар мен ескі ертегілер де ойшылдың тарихи танымын қалыптастырған маңызды бастаулар болды. Пайдаланылған материалдардың табиғатына қарай, оларды шартты түрде екі үлкен топқа бөле аламыз – ауызша таралған фольклорлық мұра және жазбаша тарихи мәтіндер деп жіктеуге болады. Осы екі арнаны ұштастыра қолдану арқылы автор көшпелілерге тән ауызша дәстүр мен отырықшы мәдениетке тән жазба үлгілердің арасындағы алтын көпірді орнатты.

Философиялық қырынан қарасақ, Мәшһүр Жүсіптің дереккөздермен жұмыс істеу тәсілі тарихи білімнің көпқырлы, яғни плюралистік сипатын айқындайды. Ол түрлі мәліметтерді өзара салыстырып, тарихи шындықтың

астарын жан-жақты ашуға күш салды. Мұнда халықтық жады мен жүйеленген жазба білім бірін-бірі толықтырып, өткенді танудың бірегей жүйесін құрады.

Ойшылдың шежіре жазудағы бұл сара жолы кейінгі толқын зерттеушілер мен шежірешілерге үлкен әсер етті. Оның туындылары қазақ қоғамындағы тарихи зердені сақтау мен ұрпақтар сабақтастығын нығайтудың пәрменді құралына айналды. Кеңестік идеология шежіретануға шектеу қойған қыспақ заманда да, Мәшһүр мұрасы қолжазба күйінде көшіріліп, ел арасында кеңінен таралды. Бұл жағдай тарихи жадының ресми саясаттан тыс, мәдени қабаттарда өз бетінше өмір сүргенін көрсетеді. Омар Иманбаев, Жолмұрат Жүсіпұлы, Мұхаммед Фазыл, Иманғали Маненов сынды тұлғалардың бұл мұраны көздің қарашығындай сақтап, таратуы – тарихи жадының бейресми жолдармен жеткенін дәлелдейді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тарихи пайымдарында қазақ шежіресінің хронологиялық шеңбері өте ауқымды: ол адамзат жаратылысы туралы алғашқы космогониялық ұғымдардан басталып, патшалық Ресейдің отарлау саясатына дейінгі ұзақ дәуірді қамтыған байқай аламыз. Мұндай кең ауқымды уақыт пен кеңістікті қамтуы ойшылдың тарихқа жалаң деректер жиынтығы емес, ұлттық болмыстың үздіксіз әрі динамикалық даму үдерісі ретінде қарағанының айқын айғағы. Оның еңбектерінде мифологиялық бастаулар, этногенез мәселелері, мемлекеттіктің іргетасы мен отаршылдық кезең өзара ажырамас байланыста өріліп, біртұтас тарихи-философиялық жүйе ретінде ұсынылады.

Мәшһүр Жүсіптің тарихи деректерді жүйелеу әдісі оның дүниетанымының құрылымдық даралығын айқындай түседі. Қолжазбалардағы материалдардың орналасу реті мен баяндау логикасына сүйене отырып, қазақ тарихының даму жолын шартты түрде он бір ірі кезеңге жіктеуге болады. Бұл кезеңдер тізбегі адамзаттың пайда болуынан бастап, түркі тайпаларының этникалық қалыптасуын, Шыңғыс хан дәуірін, Қазақ хандығының дәуірлеуін, Абылай хан мен Кенесары қозғалысын, сондай-ақ Ресей империясының отарлау үдерістерін толық қамтиды [133, 50 б.].

Мәшһүр Жүсіптің тарихи танымындағы басты ерекшелік – ол қазақ шежіресін жалпы түркілік және әлемдік тарихи кеңістікпен ұштастыра қарастыруында екендігін түсінуіміз қажет. Адамзат жаратылысынан бастау алатын баяндау үлгісі қазақ тарихын жаһандық дамудың ажырамас бөлігі ретінде зерделеуге жол ашады. Мұндай көзқарас ұлт тарихын оқшауланған құбылыс емес, тұтас өркениеттік үдерістердің заңды жалғасы ретінде пайымдауға мүмкіндік береді.

Мәшһүр Жүсіптің XV–XVII ғасырларда билік құрған қазақ хандарының шежіресін түзу барысында түрлі ғылыми еңбектерді өзара шендестіре қолдануы оның тарихи танымындағы сындарлы талдау әдісінің жоғары болғанын байқатады. Ол В.В. Вельяминов – Зернов [134] мен Ш.Ш. Уәлихановтың [135] зерттеулерін салыстыра зерделеп, қолда бар мәліметтердің қаншалықты шынайы екенін анықтауға күш салды. Мұндай тәсіл тарихи білімді қалыптастыруда салыстырмалы сараптаманың айрықша рөл атқарғанын айғақтайды.

Ойшыл шежіресіндегі деректердің дәлдігі мен баяндау жүйелілігі оның көптеген дереккөздерді сыни тұрғыдан сүзгіден өткізгенін аңғартады. Мысалы, Қасым ханның дүниеден өткен уақытына қатысты қайшылықты мәліметтерді талдағанда, автор тек бір ғана дерекке табан тірмей, бірнеше бастауды қатар қарастырады. Бұл оның Әл – Ғаффари, Хасан бек Румлу, Мунажим – Баши секілді парсы тарихшыларының еңбектеріне де жүгінгенін меңзейді. Ортағасырлық араб және парсы тілдерін жетік білуі оған тарихи жазбаларды түпнұсқамен салыстырып, терең талдау жасауына мүмкіндік берді [136, 275–276 бб.].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ руханиятының жаңаша қалыптасуында жазбаша және ауызша дереккөздердің ықпалдастығы ерекше маңызға ие болды. Бұл үдерісте Мәшһүр Жүсіптің тарихи көзқарасының бекуіне түркі халықтарының мәдени мұрасын ғылыми негізде жинақтаған іргелі зерттеулермен танысуы үлкен әсер етті. Соның ішінде Санкт-Петербургте жарық көрген В.В. Радловтың «Түркі тайпаларының халық әдебиеті үлгілері» атты көптомдығының орны бөлек. Мәшһүр Жүсіптің бұл еңбекті Ақмола өңіріне жасаған сапары кезінде Мейрам Жанайдарұлының жеке кітапханасынан тауып, оны түпнұсқадан көшіріп алуы – оның тарихи білімге деген құштарлығы мен ізденіс аясының қаншалықты кең болғанының белгісі екендігін негіздей аламыз.

Мәшһүр Жүсіп өз еңбектерінде Радлов жинақтаған «Қазақ түбі» аңызына талдау жасамас бұрын, ғалымның жинаушылық еңбегіне арнайы тоқталып, оған жоғары баға береді. Ол Радловтың қазақ әдебиеті мен фольклорын баспа бетіне шығаруын – ұлттық қазынаны жоғалудан сақтап қалу жолындағы маңызды қадам деп есептеді. Ойшылдың бұл көзқарасы оның жазба мәдениеттің тарихи жадыны мәңгілік етудегі ролін жете түсінгенін аңғартады. Оның пайымдауынша, кітап болып басылған мәтіндер ұлттың рухани тәжірибесін уақыт сынынан өткізіп, болашаққа жеткізетін ең сенімді құрал іспетті.

Мәшһүр Жүсіптің тарихи материалдарды іріктеу әдісі оның деректанушылық шеберлігі мен сыни көзқарасын айқын танытады. Ол тек көне қолжазбаларды көшірумен шектелмей, өз заманындағы тарихи зерттеулерді, мемуарлық жазбалар мен ғылыми еңбектерді де кеңінен пайдаланды. Мұндай кешенді тәсіл тарихи танымның көпқырлы екенін көрсетіп, түрлі деректерді салыстыру арқылы шынайылыққа жетуге ұмтылғанын дәлелдейді. «Мес» жинағындағы тарихи жазбалардың басты бастауларының бірі – Әбілғазының атақты «Түрік шежіресі». Бұл жәдігерді Мәшһүр Жүсіп бала кезінен медресе кітапханасынан оқып-біліп, кейін өз зерттеулерінде негізгі тірек ретінде пайдаланды. Ол Әбілғазы шежіресінің Орта Азиядағы түрлі нұсқаларын, соның ішінде Қазембек аудармасын да қатар қойып, деректерді сындарлы түрде өңдеді. Бұл оның мәліметтерді механикалық түрде қабылдай салмай, оларды терең логикалық талдаудан өткізгенін көрсетеді [137].

Мәшһүр Жүсіптің тарихи дереккөз ретінде мемуарлық әдебиетке жүгінуі де оның ізденіс көкжиегінің кеңдігін айғақтайды. Кенесары хан дәуірін суреттегенде А. Кенесарин мен В.Е. Недзвецкийдің естеліктеріне сүйенуі –

тарихи оқиғаларға әртүрлі қырынан қарауға мүмкіндік берді. Мұндай әдіс тарихты біржақты баяндаудан қашып, оқиғаның ақ-қарасын түрлі көзқарастар тоғысында анықтауға бағытталған. Сонымен қатар, ойшыл сол тұстағы мерзімді баспасөзді де құнды дереккөз деп таныды. «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті» және «Айқап» журналы сияқты басылымдар оның тек мақала жариялайтын мінбері ғана емес, сонымен бірге қоғамдық-мәдени ақпарат жинайтын маңызды қоры болды. Бұл басылымдармен тығыз байланыста болуы оның өз заманының қоғамдық ой-пікір орталығында жүргенін көре аламыз. Философиялық тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің дереккөздерді жинақтау және жүйелеу тәсілі оның дүниетанымындағы интегративті ұстанымды айқындайды. Ол ауызша шежіре мен жазба мәдениетті, ғылыми сараптама мен халықтық пайымды ұштастыра отырып, ұлттық тарихи сананың тұтастығын сақтауға күш салды.

Түйіндей айтқанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мол мұрасын тек әдебиеттану немесе фольклортану аясындағы құбылыс деп шектемей, отаршылдық қыспақта қалған қазақ халқының экзистенциалдық халін бейнелейтін философиялық пайым ретінде зерделеу ләзім. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ жұрты үшін дәстүрлі құндылықтардың шайқалуы, рухани дағдарыс пен мәдени жікке бөліну кезеңі болды. Көшпелі өркениеттің уақыт пен кеңістік туралы бұрынғы түсініктері ыдырап, қазақ болмысы тарих сахнасынан дербес субъект ретінде жойылып кету қаупімен бетпе-бет келді. Осындай алмағайып заманда Мәшһүр Жүсіптің қаламынан туған дүниелер тарихи жадыны жаңғырту арқылы ұлт болмысын сақтап қалуға бағытталған философиялық актіге айналды. Оның «Қазақ түбі» еңбегі, шежірелері мен фольклорлық жинақтары – өткенді жай ғана суреттеу емес, жоғалуға шақ қалған тарихи болмысты қайта тірілтудің қажырлы әрекеті еді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы үшін тарих оқиғалардың тізбегі емес, іргелі онтологиялық негіз. Оның пайымдауынша, қазақтың халық ретінде сақталуы өткенін жадында сақтауымен тікелей байланысты. Сондықтан ол тарихты адамзаттың жаратылуынан бастап Абылай мен Кенесарыға дейінгі үзілмес алтын арқау ретінде таратады. Бұл ұлттық болмыстың тұтастығы туралы философиялық тезис. Ойшылдың ауыз әдебиетіне ерекше ден қоюы да кездейсоқтық емес. Фольклор – жазу мәдениеті әлі толық орнықтап қалмағандықтан тарихи жады, ұжымдық сананың метафизикалық қоймасы. Мәшһүр Жүсіп бұл мұраны тек қағазға түсіріп қана қойған жоқ, оны ұлттың экзистенциалдық коды ретінде сақтап қалды. Оның жазбаларындағы аңыз, мақал мен шешендік сөздер жай ғана эстетикалық нәрсе емес, болмысты бекемдейтін формалар.

Отарлық дәуірде қазақ қоғамы саяси еркіндігінен айырылып қана қоймай, тарихи субъектілік мәртебесін жоғалту қаупіне тап келді. Ресейлік әкімшілік жүйе қазақтың дәстүрлі кеңістік пен уақыт қабылдауын, билік құрылымдарын түбегейлі өзгертіп, халықтың тарихи жадын әлсіретуді көздеген трансформацияны жүзеге асырды. Мұндай жағдайда халықтың өзін «тарихи тамыры бар қауым» ретінде сезінуі семіп, отарлық дискурста «тарихсыз этносқа» айналу қаупі күшейді. Бұл тек әлеуметтік емес, терең мәдени-

онтологиялық дағдарыс еді. Осы бір тарихи күйзеліс кезеңінде Мәшһүр Жүсіптің шығармашылық қызметі ұлттық зердені қорғауға бағытталған рухани қарсылықтың нышаны болды. Ол Абылай мен Кенесары, Жиренше мен Асан қайғы сынды тұлғаларды қайта пайымдап, оларды ұлттың рухани кеңістігінде қайта тірілткені бізге мәлім.

Мәшһүр Жүсіп қаламынан туған тарихнамалық мұра отаршыл және тоталитарлық жүйелер үшін саяси қауіп тудырды. Мұның басты себебі – ойшылдың тарихты билік таңған идеологиялық қалыптармен емес, ұлттық жады мен тұлғалық салмақ өлшемдеріне сүйене отырып пайымдауында еді. Оның еңбектеріндегі тарихи таным халықтың өзін-өзі тану түйсігін оятып, мәдени бірегейлікті сақтауға қызмет етті.

Кеңестік дәуірде Мәшһүр Жүсіп мұрасына салынған ресми тыйымдар осы айтылған жайттардың айқын дәлелі. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің арнайы қаулысымен оның шығармаларын зерттеуге шектеу қойылуы және автордың «діни-мистикалық бағыт өкілі» ретінде қаралануы біз үшін тарихи жадыны бақылауда ұстау саясатының көрінісі еді.

Бұл үдерісті патшалық Ресей мен кеңестік жүйенің идеологиялық сабақтастығы ретінде қарастыруға болады. Егер патша заманында қазақ зиялыларының еңбектері қатаң цензурадан өтіп, олардың империя саясатына адалдығы басты назарда болса, кеңес өкіметі тұсында «тарихты жеке тұлғалар жасамайды» деген догмалық ұстаным белең алды. Соның салдарынан хандар, батырлар мен би-шешендер тек таптық тұрғыдан («бай» не «кедей») ғана бағаланды. Ал қос бірдей жүйенің куәгері болған Мәшһүр Жүсіп тарихты мұндай жасанды жіктеулерден ада, тұлғалық маңыздылық тұрғысынан саралады. Ол ел билеушілерді әлеуметтік тегіне қарап емес, тарихи рөлінің салмағына қарай «елеулі» және «елеусіз» деп ажыратты. Ол өзінің бұл ұстанымын былайша тұжырымдайды «...Бір кездері халық дәріптеген хандар болған. Бірақ өздерінің атақ-даңқын шығара алмаған, елеусіз хандарды сөз ету неге керек? Олар болды ма, болмады ма – бәрібір. «Даңқталмаған жігіттен атауы бар төбе жақсы» деген сөз бар» [112, 82 б.].

Ойшылдың пайымдауынша, тарихтың негізгі мәні – тұлғаның атқарған тарихи миссиясында. Оның қазақ билеушілерін әлеуметтік статусына емес, ел алдындағы еңбегіне қарай бағалауы тарихты идеологиялық бұрмалаудан босатып, оны рухани-мәдени тәжірибе ретінде ұғынуға жол ашады. Мәшһүр Жүсіп үшін тұлға – тарихи үдерістің белсенді қозғаушы күші, ал тарихи жады – ұлттың тұтастығын ұстап тұрған басты тірек. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық жолы өте күрделі идеологиялық қыспақ заманында қалыптасты. Соған қарамастан, оның мұрасы кеңестік жүйеге тән таптық мадақтаулардан ада болып, керісінше, қазақтың жері, еркіндігі мен тұтастығы идеяларын басты орынға қойды. Бұл екі ғасыр тоғысында өмір сүрген ғұламаның дүниетанымындағы ең өзекті философиялық бағдар болып қала бермек.

1.2. Діни ойшылдың тұлғалық дүниетанымының қалыптасуы мен дамуы

Қазақ рухани мәдениеті тарихында Шығыс өркениетінің ірі өкілдерімен бір қатарда тұратын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы көпқырлы дара тұлға. Оны біз тек ақын немесе діни қайраткер ғана емес, сонымен қатар философиялық ойлаудың терең үлгісін көрсете білген ойшыл, бірнеше тілді жетік меңгерген сөз шебері, халық ауыз әдебиетін жүйелі жинақтаған этнограф және фольклортанушы, қазақ халқының өткені мен бүгінін терең зерттеген тарихшы, халықтың жадында сақталған көріпкел-әулие ретінде танимыз. Бүгінгі күні М.Ж. Көпейұлының рухани діни-философиялық мұрасы дәстүрлі діни таным, философиялық пайым мен халықтық дүниетанымының өзара ықпалдасуы нәтижесінде қалыптасқан синкретті феномен болып табылады.

Қазақ философиялық ойының көрнекті өкілі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тұлғалық дүниетанымы оның өмір жолының әртүрлі кезеңдерінде қалыптасып, үздіксіз рухани-танымдық ізденістер арқылы дамыды. Ерте жасынан бастап – оқу-білімге, ұлттық салт-дәстүрлерге, халқымыздың рухани мұрасына ерекше ықылас білдірген діни ойшыл ел аузындағы аңыздар бен дастандарды, ертегі-қиссаларды жинақтап ғана қоймай, оларды өз дүниетанымдық пайымымен сабақтастыра отырып, келер ұрпаққа жазба мұра түрінде даналық етіп қалдырды.

Жеке тұлғаның дүниетанымы қалай қалыптасып, дамитынын түсіну үшін, ең алдымен, осы ұғымның философиялық мәніне үңілуіміз керек. Ғалымдар бұл тақырыпта түрлі пікірлер білдіргенімен, олардың басым көпшілігі дүниетанымды адамның әлемге, қоғамға және өзіне деген көзқарасын біріктіретін тұтас рухани жүйе деп санайды. Қарапайым тілмен айтқанда, ол – әр адамның ішкі сенімі, өмірлік ұстанымдары мен құндылықтарының жиынтығы. Бұл жай ғана ойлар топтамасы емес, адамның болмыспен байланысын және қоғамдағы бағыт-бағдарын айқындайтын терең рухани құбылыс [138, 454 б.].

Философиялық анықтамаларға жүгінсек, бұл ұғым адамның қоршаған ортаны тұтас қабылдауын, ондағы құбылыстардың байланысын түсінуін және осы үлкен әлемдегі өз орнын іздеуін білдіреді. Дүниетаным арқылы біз өмірдің мәнін ұғынып қана қоймай, оны сезім тұрғысынан бағалаймыз. Мұнда ғылыми білім, моральдық қағидалар мен діни сенімдер бір-бірімен тығыз ұштасып жатады. Кейінгі зерттеулер көрсеткендей, ол құрғақ танымдық құрылым емес, керісінше, адамның өмірдегі бағытын, қоғамдағы орнын және рухани негізін айқындайтын салмақты философиялық категория [139].

Сөздің этимологиясына үңілсек, «дүниетаным» екі ұғымнан тұрады, яғни біріншісі – бізді қоршаған «дүние» (әлем), ал екіншісі – сол әлемді «тану» (адамның санасы мен көзқарасы) [140]. Бұл жай ғана айналаны бақылап, қабылдау ғана емес. Бұл ең алдымен адамның өз «Менін» іздеуі, тануы және өмірдегі ең күрделі философиялық сұрақтарға өзінше жауап табу процесі болып түсіндіріледі.

Отандық ғалымдар Т.Х. Ғабитов пен С.Е. Нұрмұратовтың еңбектерінде де бұл ой қуаттала түседі. Олар дүниетанымды адам мен әлемнің байланысын, тіршіліктің мәнін түсіндіретін жалпыланған көзқарастар жүйесі деп атайды. Дүниетаным қатып қалған ұғым емес, ол тарихи сипатқа ие және әр дәуірдің, әр қоғамның өзіндік ерекшелігіне сай өзгеріп отырады, сондай-ақ әр адамның санасында қайталанбас дара қалыпта көрініс табады. Оның негізіне адамның жеке өмірлік тәжірибесі, жинаған білімі, бойына сіңірген құндылықтары мен әлеуметтік бағдарлары кіреді [141, 224 б.].

Жеке тұлғаның дүниетанымы қалай қалыптасып, дамитынын тарихи-философиялық тұрғыдан түсіну үшін, адамзаттың өзін-өзі тану жолындағы ғасырлар бойғы ізденісіне көз жүгірткеніміз жөн. Философия тарихында адамның ішкі әлемі мен рухани өсуі сонау антикалық дәуірдің өзінде-ақ ойшылдардың басты назарында болды. Бастапқыда ежелгі философтар табиғатты, қоршаған ортаны және ондағы құбылыстарды зерттеуге көбірек мән берсе, уақыт өте келе олардың назары адамның өзіне ауды. Адам болмысы мен оның бойындағы ерекше қабілеттер басты таным нысанына айналды. Бұл тұста, әрине, Сократтың күні бүгінге дейін маңызын жоймаған атақты нақылы ойға оралады [142]. «Өзіңді таны» – бұл жай ғана сөз тіркесі емес, ежелгі грек философиясының алтын діңгегі. Бұл грек даналығының түпкі мәні қарапайым әрі терең: тіршіліктегі ең басты мақсат – адамның өз ішкі дүниесін сезініп түсінуі, өмірлік жолын табуы және ізгі ғұмыр кешуі.

Антикалық дәуірдегі софистер де адам танымының дамуына үлкен мән берген. Мәселен, Протагордың «Адам – барлық заттың өлшемі» деген сөзіне үңілсек, таным процесіндегі адамның (субъектінің) рөлі қаншалықты жоғары бағаланғанын айқын аңғарамыз [143]. Осылайша, антикалық философияда негізі қаланған «адам мәселесі» кейінгі тарихи кезеңдерде де жалғасын тауып, кез келген философиялық пікірталастың өзегіне айналып отырды.

Ал ислам өркениетіндегі философиялық ой-танымның жөні бөлек. Мұнда адам жай ғана таным иесі емес, ең алдымен өзін-өзі тану арқылы рухани кемелденуге ұмтылатын тұлға ретінде бағаланады. Араб-мұсылман философиясының жарық жұлдызы Әбу Насыр Әл-Фараби адам болмысының негізгі мәнін оның рухани әрі интеллектуалдық тұрғыдан толысуымен байланыстырады. Ұлы ойшылдың пікірінше, адам шын бақытқа жету үшін білім мен ізгілік салтанат құрған қоғамда өмір сүруі тиіс. Сонымен қатар, тұлғаның қалыптасуы мен дамуы – оның ақылымен, парасатымен және жоғары моральдық қасиеттерімен қатар жүретін процесс деп көрсеткен. Әл-Фараби адамды бүкіл жаратылыстың ішіндегі рухани кемелдікке ұмтылатын жалғыз әлеуметтік мақұлық ретінде ерекшелеген [144, 214 б.].

Түркі дүниетанымына үңілсек, бұл кезеңде адам болмысы оның адамгершілік қасиеттерімен, қоғам алдындағы жауапкершілігімен және рухани толысуымен өлшенді десек қателеспейміз. Осы орайда Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны – ислам құндылықтары мен биік адамгершілік мұраттарды ту еткен бірегей діни-философиялық туынды. Шығарманың алтын арқауы – адам, оның өмірінің мәні, қоғамдағы орны және мінез-құлық

нормалары. Жүсіп Баласағұн адамды бақытқа жетелейтін ең басты төрт іргетасты атап көрсетеді:

«Бірі оның – шындық жолы, әділет.

Екіншісі – құт пен ырыс, дәулет.

Үшіншісі – ақыл менен парасат.

Төртіншісі – ұстамдылық, қанағат»... [145, 214 б.].

Ал түркі сопылық дәстүрінің ірі өкілі Қожа Ахмет Ясауи ілімінде адамның рухани қалыптасып, кемелденуі тікелей ішкі жан дүниені тазартумен, нәпсіні тыюмен және Жаратушыға жақындаумен ұштасады. Ойшылдың «Диуани хикмет» (Даналық сөздер) еңбегінің тереңіне бойласақ, қоғамның ең басты байлығы ретінде мына құндылықтар алға шығады – адам мен оның өмірі, адал еңбегі, ақиқат пен әділет жолы, кішіпейілділік пен қарапайымдылық. Сонымен қатар, бұл шығармада дін мен дәстүр, ақыл-парасат пен ғылым, жақсы мен жаман, тәлім-тәрбие мен сыйластық сияқты өмірлік маңызды ұғымдар кеңінен көрініс тапқан [146, 137 б.].

Тұлғаның қалыптасу мәселесін әрі қарай қауласақ, XX ғасырдағы постпозитивистік философия аясында дүниеге келген «тұлғалық білім» ұғымына тоқталған жөн. Бұл бағыт таным процесіндегі әр адамның жеке тәжірибесі мен даралығының рөлін жаңаша бағалауды ұсынды.

Батыстың неоклассикалық философиясы адамның қайталанбас болмысына, оның рухани тәжірибесі мен ішкі әлеміне басымдық бере отырып, дүниетанымның қалыптасуына тың серпін әкелді. Нәтижесінде «тұлғалық білім» аясы кеңейіп, мынадай жаңа ағымдардың іргетасы қаланды: экзистенциализм, персонализм, феноменология және өмір философиясы. Бұл ғылыми бағыттардың басты мақсаты бір ғана арнаға тоғысты – ол адамның ішкі жан дүниесін түсіну, өзін-өзі тануына жол ашу және тіршіліктің шынайы мәнін іздеу.

Жеке тұлғаның дүниетанымын зерттеуде экзистенциализмнің, яғни «тіршілік философиясының» орны ерекше. Бұл бағыт адамды қатып қалған құбылыс емес, үнемі өзгеріп, дамып отыратын тіршілік иесі ретінде қарастырады. Ол адамды өзін-өзі тануға, бағалауға және өз өмірінің шынайы мәнін іздеуге итермелейді. Бұл ағымның негізін қалаған дат ойшылы Серен Кьеркегор адамның өмір сүру тәсілін «экзистенция» ұғымымен түсіндіріп, басты назарды тұлғаның ішкі рухани тәжірибесіне аударды. Философтың пайымдауынша, адам өз болмысының өлшеулі әрі шектеулі екенін сезіне отырып, өмірдің мәнін, сенім құдіреті мен жауапкершіліктің жүгін ұғынуға бейім тұрады [147].

Батыс философиясындағы осы іспеттес күрделі экзистенциалды сұрақтарға қазақ даласында Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы сияқты ғұламалар өз деңгейінде терең жауап берген. Әсіресе, ұлы Абайдың еңбектерінде тұлғаның рухани қалыптасуы мен дамуы ерекше тереңдікпен талданады. Хакім Абай тұлғаның толығын ең алдымен өзін-өзі тану және өзін-өзі қамшылау процесімен байланыстырады. Ол шынайы кемелдікке жетудің жалғыз жолы – ішкі жан дүниені тазарту, ғылым-білімге

құштарлық және биік адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіру деп білді [148, 126 б.].

Абай іліміндегі тұлғаны қалыптастыратын басты күш – білім мен ғылым. Ойшыл надандық пен рухани тоқыраудың қоғамды кері тартатынын қатаң ескертіп, оқу-білімді рухани өсудің басты шарты санады. Оның тұжырымынша, тек көзі ашық, көкірегі ояу адам ғана өз болмысын терең ұғынып, қоғамға нақты пайда әкеле алады [149, 260 б.]. Демек, тұлғаның дамуы тек жеке бастың қамымен шектелмей, міндетті түрде қоғам алдындағы жауапкершілікпен астасуы қажет. Сонымен қатар, Абай рухани кемелдену жолында мына екі ұғымның рөлін ерекше атап өтеді. Біріншісі, иман – адамның ішкі рухани тазалығы мен нағыз адамдығының алтын дінгегі. Екіншісі, ар-ұят – тұлғаның бүкіл моральдық бағдарын айқындайтын темірқазығы.

Қазақ философиясында тұлғаның қалыптасуы мәселесі тек Абай мұрасымен шектеліп қалмайды. Бұл тақырып хакімнің рухани ізін жалғастырушы, көрнекті ойшыл әрі ағартушы Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығында да кеңінен көрініс тапқан. Шәкәрім адамның рухани өсуі мен қоғам алдындағы жауапкершілігін бірінші орынға қойды. Ол өзін-өзі танудың басты кілті – ар-ұждан, сенім және ақылдың тұтастығы деп білді. Ойшылдың ілімі бойынша, адам баласының бұл өмірдегі ең ұлы мақсаты «Ар ілімін» меңгеріп, рухани кемелдікке жету [150].

Отандық ғылымға көз жүгіртсек, жеке тұлға дүниетанымының философиялық қырларын терең зерттеп, осы бағытта сүбелі еңбектер жазған ғалымдардың бірі – Н.К. Сейтахметов. Ол тұлғаның қалыптасуын жай ғана психологиялық процесс емес, мәдениет пен руханияттың өзара тамаша қабысуынан туындайтын күрделі құбылыс ретінде бағалайды [151].

Ендігі кезекте Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымы қалай қалыптасқанына тоқталсақ. Оның рухани болмысының өзегін бір-бірімен тығыз байланысты бірнеше әлеуметтік-мәдени факторлар құрайды. Солардың алғашқысы – отбасы және ата-ана тағылымы. Қазақ ұғымында отбасы – адамның бойындағы асыл қасиеттерді оятып, өмірлік бағдарын айқындайтын ең қасиетті орта. Мәшһүр Жүсіптің өмір жолы осының айқын көрінісі шаңырақтан алған тәлімі оған өмір бойы рухани азық болғандығы белгілі. Осы орайда, диссертация аясында ойшылдың философиялық идеяларына тереңдемес бұрын, оның өмірбаяндық деректерін, әсіресе балалық шағы мен алғашқы алған білімін тарихи тұрғыдан талдауды жөн санадық. Өйткені, жас күнінде сіңірген құндылықтар кейіннен Мәшһүр Жүсіптің бүкіл дүниетанымының, діни көзқарастарының, жалпы адам мен қоғам туралы тұжырымдарының мызғымас іргетасына айналды. Отандық ғалымдар атап өткендей, оның дүниетанымының өзіндік ерекшелігі де осында жатыр. Мәшһүр Жүсіптің болмысында діни терең сауаттылық, ағартушылыққа ұмтылыс және туған халқына деген кіршіксіз отаншылдық сезім бір-бірімен тамаша үйлесім тапқан [33].

Биографиялық мәліметтерге сәйкес, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1858 жылдың, қазақтың жыл санауы бойынша «қой» жылының, араб ай есебі бойынша «ережеп» айының, жұмаға түскен күнінде киелі Баянауылдың

Қызылтау бөктерінде туылған. Ақпарат көздерінде көрсетілгендей М.Ж. Көпейұлы қырық екі жастағы әкесі Көпейдің және он сегіз жасындағы анасы Ұлбаланың отбасысында қысқы уақыт мерзімінде дүниеге келген [152]. Баянауыл мекені әр уақытта сакральді-киелі болып саналған. Бүгінгі күні ол жер өңірі Павлодар облысына қарасты аймақ.

Туылған кезіндегі отбасысы берген есімі Адам Жүсіп еді, бірақ ол жастайынан халықтың ерекше назарына түсіп «Мәшһүр» атанған. Мұның барлығы Баянауылдағы беделгі тұлға Мұса Шорманұлының жас баланың дарындылығын байқағанынан басталды. Аңыз-ертегілерді, дастан-поэмаларды жатқа білген, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жетік білген бала Жүсіп ел арасында әйгілі болған. Араб тілінен аударғанда «Мәшһүр» әйгілі, әрі даңқты. Дәл осы есімімен «Мәшһүр Жүсіп» халық жадында нық орныққан.

Бір қызығы, бала шағында Мәшһүр Жүсіпті танымайтын адамдар жолықтырғанда оны бай әулеттен шыққан, хазіреттің баласымен шаттастырған мыс. Бала кезінде-ақ өзінің тапқырлығымен, ерекше зеректі қабілеттілігімен, сөз шеберімен жұртты таңғалдырған бала Жүсіп «өлеңші бала» атағын иемденген. Жұрт аузында «Көпейдің баласы – нағыз сайрайтын бұлбұл екен. Сөйлеген сөзі, айтқан өлеңі кісінің мейірін қандырып, құлақтың құрышын қандырады. Ағып тұрған бұлақтай, жанып тұрған шырақтай!» – деген пікірлер әрдайым айтылатын [153, 66 б.]. Осылайша, Мәшһүр Жүсіптің аты ел аузында ерте таралып, оны көрмеген жұрттың өзі естіп-біліп, жүзін көруге, сөзін тыңдауға ынтық болған.

Бұл жайында Мәшһүр Жүсіп өзі туралы жазылған поэтикалық туындыда көрсетеді. «Мәшһүр атты қалай алғандығы туралы» деген өлең жолдарында:

«Атамыз дін жолына белін буды,

Бұл Мәшһүр сол секілді ерден туды.

Көшенің қақ басынан қуғанынан,

Жеткенше медресеге атпен қуды...» [98, 18 б.]

деп, отбасы тәрбиесінің және медреседе білім алу жолын ерекшелейді.

«Мәшһүр атты қалай алғандығы туралы» поэтикалық туындысын талдайтын болсақ, бұл тек қана М.Ж. Көпейұлының өмірбаянының кездейсоқ эпизодтары мен кезеңдерінің естеліктері емес, мұнымен қатар оның тұлғалық дүниетанымының дамуы мен қалыптасуына ықпал еткен факторларды анықтауға мүмкіндік беретін өзіндік философиялық рефлексияға толы шығарма. Қазақ ойшылы өз өлең жолдарында басқа түскен қиыншылықтар мен жоқшылықтарды сипаттай отырып, оларды еңсеру нәтижесінде адам болмысы шыңдалады, өмірде жаңа қадамдар жасауға түрткі болады деп сенген. Бұл өз кезегінде басқа түскен тағдырлық ауыртпалықтарды ауыр сынақ ретінде қабылдамай, керісінше рухани серпіліске, білім алуға, интеллектуалдық шыңығуға мүмкіндік деп есептеген. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғасы халық арасында көзі тірісінде-ақ мойындалғаны осыдан анық. Осы мәселе төңірегінде «Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ата тарапынан тегі» тақырыбындағы ойшылдың ерекше еңбегі табылған. Аталмыш құнды дерек қазіргі күні

Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының сирек қорында сақталуда.

Мәшһүр Жүсіп өзінің жазып қалдырған еңбектерінде өзі, әкесі және ата-бабалары кешкен ғұмырын суреттей отырып, қоғамда орын алып жатқан мәселелерді көтеруді ұмытпаған. Әлеуметтегі әділетсіздіктің, теңсіздіктің және тұрмыстық қиыншылықтардың зардаптарын өткір көтеріп, халықтың тағдырына ықпалын шынайы көрсеткен. Сонымен қатар, әкесі Көпейдің білім алу үшін бастан кешірген қиыншылықтарын ашық айтып, оның білім іздеп Қызылжарға, одан кейін Түркістанға, Ташкентке, Бұхараға аттанғанын баян етеді [154, 18 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық қалыптасуын талдауға негіз болған келесі поэтикалық туынды «Мәшһүрдің өзін таныстыруы». Бұл шығармада ол өзін сырттай сипаттай отырып, өзінің дарындылығының, танымдық қабілеттіліктерінің бар болуын рухани себеп-салдармен түсіндіреді. Оның «Қалам, сия, қағазды қолыма алсам, келер қоршап бойыма ғайып пірім» [155, 17 б.] деген жолдарын мысал ретінде келтіретін болсақ, мұнда ондай қайнар көздің бастауы ретінде материалдық дүниеден тылсым, трансценденттік бастаудың орын алуы байқалады. Қазақ ойшылының сөздері бойынша оның өміріне поэзияның ұласуы жайдан-жай туындаған құбылыс емес, ал оған тағайындалған өмірлік миссия ретінде қабылданады. Осындай ойлау моделі сопылық ұстанымдарымен үндес, яғни ғайыптан келетін рухани дем беру идеясымен пара-пар келеді. Осы дарындылықты ерте байқаған Мәшһүр Жүсіп оны Алланың берген несібесі ретінде қабылдай отырып, білім алуды және үнемі ізденіс жолына түсуді өмірлік ұстанымға айналдырған. Өзінің ой-толғамдарында М.Ж. Көпейұлы адамға берілген денсаулықты «бақ» деп ұғынса, халық үшін еңбек етуді, халық ауыз әдебиет үлгілерін жинақтауды, ұлттық жадты қалыптастыруды жоғары «мәртебе» деп пайымдаған.

«Мәшһүрдің өзін таныстыруы» атты шығармасында баяндалған тағы бір маңызды факт – Шермұхаммед атасының және әкесі Көпейдің оның тәрбиесіне мән-жай қарамай, ерте жастан сауатын ашуда. Бұл мәселені ол өзінің өлең жолдарында келесідей белгілейді «Құдайға – құл, нәбиге болған үмбет» [155, 17 б.]. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық дүниетанымының дамуы мен қалыптасуында шешуші рөл атқарған алғышарттардың бірі – оның білім жолында болуында. Оның жастайынан білім жолына келуі кездейсоқ құбылыс емес. Қазақ ойшылының туылғанына дейін оның әкесі қоныс аударуға мәжбүрлі болып, үш жыл қатарынан Қызылтау өңірлерін ұялады. Осындай көші-қонның өзіндік түсіндірілуі де бар, ең алдымен, сол уақыттағы экономикалық тұрғыдағы дағдарыстармен байланысты еді. Кезекті бір қиын қыстау заманының қыс айларында Мәшһүр Жүсіптің әкесі барлық жиған-терген малынан айырылып, терең кедейшілікке және ашаршылыққа ұшырайды. Бұл оқиғадан әкесінің тыйған қорытындысы «Мал адамға тірек емес, білім – өмірлік тірек» еді. Дәл осы ұстанымды Мәшһүр Жүсіп әкесінен келген даналық ретінде қабылдап, өмірлік тірегіне айналдырады.

Мәшһүр Жүсіпті оқуға беруге бел буған әкесі Баянауылға қоныс аударып, мешіттің қасынан үй салып, қоныстанады. Үй салу және шаңырақ көтеру материалдық тапшылықтар кесірінен ұзаққа созылып, біраз жылдарды қажет еткен екен. Бірақ қиыншылықтарға қарамастан төзімділік танытқан оның әкесі –Көпей еңбек етуден аянбаған. Мешітке күзетші ретінде жұмысқа тұрып, баласын Мәшһүр Жүсіпті сауат ашуға молдаға береді. Бұл Мәшһүр Жүсіптің тағдырындағы ең маңызды қадамы болды десек қателеспейміз. Бала Жүсіптің сауат ашуы тек күнкөріс амалы ғана емес, рухани тіректің қажеттілігінен жасалған іс-әрекет ретінде бағалауға болады.

Мешітке сауат ашуға аттанған Мәшһүр Жүсіп бірден-ақ өзінің зеректігімен және білімге деген құштарлығымен көзге түсті. Нәтижесінде, Баянауыл аймақтарында халық арасында беделді хазіреттің қол астына таңдалды. Осы кезден бастап Мәшһүр Жүсіптің өмір жолы діни ағартушылықпен ұштасып, тұлғалық дүниетанымының қалыптасуының өзегіне айналды. Ал хазіреттің бала Жүсіпке деген мейірімділігі, қамқорлығы мен қарым-қатынасы нағыз қазақ дәстүрлерінде орын алатын рухани сабақтастықтың керемет бір дәлелі еді. Бірақ бес жаста болған Мәшһүр Жүсіптің ой-түйсігінде әкесінің осындай әрекетке барғаны түсініксіз болды. Әкесінің артынан жылап еріп жатқан баланың көз жасына қарамай мешітте қалдыруы – Көпейдің ерік-жігерліктің көрінісі, білімге ұмтылу ынтасы, болашаққа үміт артуы деп түсінеміз [156, 422 б].

Алғашында Мәшһүр Жүсіптің бес жасында болғанда, ол Баянауылдың Байжан хазіреттің салдыртқан медресесінде Нәжмиддин хазіреттің қадағалауымен сауатын ашып, білім жолына түседі. Оқуға түскен алғашқы сәттерінен-ақ Мәшһүр Жүсіп қоршаған ортаны қабылдауымен, өзінің жоғары деңгейдегі сезімталдығымен ұстаздардың назарынан тыс қалмайды. Бірақ оның тұлғасына осындай ерекше көңіл бөлінуі басқа оқушылар мен бөтен адамдар үшін қызғануды туғызған болар деседі. Медреседе ұстаздар бала Жүсіптің барлық жетістіктерін оның отбасы мүшелеріне хабардар еткен. Оқу үдерісінің талаптарына сай, «Шар» кітабының меңгерілуі – бұл толық оқу бағдарламасын тәмамдағанмен және білім жолындағы жоғары белестерге жетумен пара-пар еді. Осыны түсінген Көпей баласының білім алуын үнемі қолдап, материалдық шектеулеріне қарамастан, сирек кездесетін кітаптарды табумен әлек болды. Бір кезде «Мұхаммедия» кітабын алып келсе, екінші жағдайда «Шар» мен «Михат» кітаптарын сатып алуға мүмкіндігі болмады. Бала Жүсіптің білімге деген ұмтылысы соншалықты мықты болғаны оның осы кітаптардың мән-мазмұнын бір мезетте бір оқығаннан жаттап алуында еді.

Мәшһүр Жүсіптің балалық кездегі білім алу жолы тек медреселік біліммен шет қалған жоқ. Ол халық ауыз әдебиетіне тәнті болып, онымен руханған. Күндізгі уақытта медреседе кітап оқуға көңіл бөлсе, оқудан тыс және кешкі уақытта жұрт арасындағы құрметті адамдардың өсиеттерін, нақылдарын, әңгімелерін тыңдап өскен. Ертегі-әңгілерді, мақал-мәтелдерді есте сақтап, мол рухани тәжірибе жинақтаған. Осылайша, бес жасынан бастап медреседе үздік оқып, жастайынан Қамариддин хазіреттен сабақ алуы, ерте

жастан-ақ бірнеше ұстаздан білім нәрін алуы Мәшһүр Жүсіптің тұлғалық дамуының плюралистік сипатына иемденуіне негіз болды, яғни бір ғана бағытпен шектелмейтін ойлау дағдыларын қалыптастыруға осындай жан-жақты ықпалдар әсер берді [157, 120 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық дүниетанымының қалыптасу үдерісінде ерекше орныққан Қамараддин хазірет еді. Мәселен, Қамараддин хазірет сол уақыт кезеңіндегі діни білімі бар, шариғаттың, тәпсірдің, хадистің ілімдерінен хабары терең, халық арасында беделді тұлға еді. Осындай ұстаздан тікелей тәлім алу бала Жүсіптің дүниетанымының кеңеюіне, діни көзқарастарының дұрыс бағытта жүйеленуіне айрықша әсер берді. Қысқаша библиографиялық мәліметтерге назар аударсақ, Қамараддин хазірет дін ағартушылықтың дәстүрлерін сақтаған, Бұхара Шариф медресесінде білім алған, дін мен қоғамның игіліктерін ұштастыра білген дара тұлға болатын. Дәл осы Қамараддин хазіреттің жолын қуған Мәшһүр Жүсіп халық ауыз әдебиет үлгілерін қағаз бетіне түсіруді үйренген. Нәтижесінде қазақ халқының жазбаша мәдениет байытқан фольклортанушы атанған. Мәшһүр Жүсіп ұстазы бастаған қызметтің жолын жалғастырып, осы саланың жаңа тұстарын дамытқан. Мысалы, Қамараддин хазіреттен естіген және ел ішінен жинаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ер Тарғын» сияқты эпикалық туындыларды қағаз бетіне түсіріліп, ұрпақтан ұрпаққа берілетін мұраға айналған [158].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы медреседе оқып жүрген кездерінен-ақ халық ауыз әдебиетіне тәнті болып, қазақ халқының поэзия әлеміне үңіледі. Мысалы:

«Айрылдым дәл он бесте ақыл естен,

Жабысып бір дауасыз ауру төстен» [159, 119 б.]

деген өлең жолдары мұның айқын дәлелі. Он бес жасынан бастап Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің ақын ретінде шығармашылық жолын бастайды. Оның өлең жолдарынан ақындықты ол рухани күш пен қасиетті серпіліс ретінде қарсы алғаны аңғаруға болады.

Отандық ғалымдар Б.Б. Мейірбаев, Ә.А. Құранбек және Т. Оразханның зерттеулеріне сүйенсек, қазақтың төл ойлау дәстүрінде философия мен поэзияның байланысы ерекше орын алады. Зерттеушілер «Бұл екі ұғымды не біріктіреді және олардың қандай айырмашылығы бар?» деген заңды сұраққа жауап іздейді. Олардың талдауынша, әдетте философияны мынадай екі түрлі сипатта қабылдау үрдісі бар. Шынайы өмірден алшақтап кеткен, тек қатаң логика мен рационалды қағидаларға ғана бағынатын құбылыс. Абстрактілі ұғымдар мен күрделі категориялардың құрғақ жиынтығы [160, 24 б.].

Ал қазақтың дара ойшылы болса, бұған мүлдем басқаша тұрғыдан келеді. Ол бойындағы ақындық өнерді өзі іздеп таппағанын, оның санасына еріксіз құйылғанын айта келе, бұл ерекше талантты Жаратушының берген нағыз сыйы деп бағалайды. Шығармашылық жол шабыт пен кенет толқудан басталып, жеген асын жерге қойғызып, тіпті ұйқыны ұмыттыратынын да белгілейді. Оның өзі туралы жазған поэтикалық шығармасынан үзінді келтіретін болсақ, келесі өлең жолдар мән-жайды нақты айғақтайды:

«Ақылды мен ойладым он бірімде,

Белгілі Мәшһүр болдым өз жерімде.
Сөзге шешен, жауапқа көсем болып,
Отырдым он екімде жұрт төрінде.
Таянды сол уақытта он үш маған,
Қасжаман қысылғанда болыспаған.
Қыран құс, қолға тұрмас болдым лашын,
Секілді ұясынан жаңа ұстаған.
Он төртке келіп қалдым сөйтіп-бүйтіп,
Жіберген бір қолдаушы мені түртіп.
Қараттым бір аузыма талапкерді,
Шәкіртті үлкен-кіші соңыма ертіп.
Шүкірлік бергеніңе Құдай патша!
Он бесте шаптым жеке жүйрік атша.
Бір ұйықтап сақар уақыты жатқанымда,
Кеудеме өлең толған сызған хатша...» [161, 97 б.].

Келтірілген өлең жолдарында Мәшһүр Жүсіп оның бойында сөз өнерінің қалай қалыптасып, дамығанын суреттейді. Сонымен қатар бұл шеберліктің уақыт өте келе тәжірибемен шыңдалатынын атап өтеді. Егер оның жастық шағында жазылған туындылардың тақырыптық спектрі күнделікті тұрмыс пен тірішілік сұрақтарын қамтыса, уақыт өте келе тақырыптық алаң күрделеніп, кеңейе түседі. Келесі сатыдағы шығармашылық туындылары адамның қадір-қасиеті, жүріс-тұрысы, қазақ халқының салттары мен дәстүрлері, айт пен той, ас-жиын, қыз ұзату мен құда түсу секілді қоғамда орын алып жатқан құбылыстар мен өзгерістерді талқылауға салады.

Үшінші сатыдағы тақырыптар шеңберіне ақынның өзінің ішкі сезімдерінен туындаған толғаныстарын, қандай да бір жағдаятқа қатысты көзқарасы, дүниетанымдық ұстанымдары, соның ішінде дін және ағартушылық мәселелері кіреді. Осындай Мәшһүр Жүсіп поэтикалық туындылары рухани ізденіс пен философиялық пайымның тілі ретінде пайдаланып, болашақта оның діни-этикалық және қоғамдық ойларын тереңінен өрістетуге жол ашты.

Қамараддин хазірет бала Мәшһүрді тек халық ауыз әдебиетін жинақтаумен шеттетпеді. Ол ұстазы ретінде оның діни сауатын ашып, Құран мәтінін түсінуіне бағыттады. Нәтижесінде, Мәшһүр Жүсіп осы қызметке тереңдей түсіп, қазақ халқына аяттар мен сүрелердің мағыналық астарын пайымдауға және түсіндіруге қадамдар жасады, жалпылай айтқанда, діни сауаттылықтың дамуына зор үлесін қосты.

Қамараддин хазірет тұлғасы – бала Мәшһүр Жүсіп үшін нағыз үлгі тұтарлық кемел адам болғаны анық. Ол оны «он екі пәнді түгел меңгерген», яғни шарифатты да, хадисті де, фикһты жетік білген Шығыстық ғұламалардың қатарына қояды және оның танымдық қасиеттеріне тамсануды тоқтатпаған. «Қамараддин хазірет» атты шығармасында Мәшһүр Жүсіп ұстаз бен оның оқушысы арасында пайда болған рухани байланысты алға тартады. Оның дүниетанымында ұстаздың бейнесі соншалықты жоғары, тіпті ол мұны «сол

асылға жете алмадым» және «уақытында қадірін білмедім» деген сөздерімен өрнектейді.

М.Ж. Көпейұлының білім алу жолы «білім алу сапарына» ұласты. Кейінгі жылдары жасөспірім кезеңінде ол сол заманның білім мен ғылымның ошағаны айналған Бұхарада білім алды. Ондағы оқуын аяқтағаннан кейін елге оралуды жөн көріп, қазақ балаларын оқытып, сауаттарын ашуды мақсат етті. Ұстаздық қызметке оны Әкімбек шақырған болатын, кейін М.Ж. Көпейұлының шәкірттерінің қатарында Әкімбектің баласы Қабылбек болғаны да мәлім. Мәшһүр Жүсіп үшін қазақ балаларын оқытуды өзінің парызы деп санап, қоғам мен әлеуетті жетілдіруден таянмаған нағыз қазақ халқының жанашыры еді. Қазақ ойшылы үшін білімді тек жеке жетілу құралы емес, қоғамдық игілікке қызмет ететін рухани миссия ретінде қабылдайды.

Біраз жылдар өте Мәшһүр Жүсіп Бұхараның орталығында орналасқан Көкелдаш медресесінде оқуды жалғастырып, өзінің білімін шыңдайды, дүниетанымдық көкжиегін ұзартады. Көкелдаш медресесінің ерекшелігі – тек ислами білім берумен шектеле қоймай, сонымен қатар басқа да маңызды сабақтар курстарын қамтыды. Медресе қабырғасында оқытылған дүниежүзі тарих, астрономия, математика, жаратылыстану ғылымдары, психология пәндері арабша, парсыша және шағатай тілдерінде жүргізілді. Осындай көпжүйелі білім беру моделі Мәшһүр Жүсіп үшін аса құнды болып, оның ойлау жүйесінде рационалдық таным мен рухани тәжірибенің үйлесімді бірлігін қалыптастырды.

Мәшһүр Жүсіптің білім алу жолының сапарға ұласқандығының тағы бір көрінісі – Солтүстік және Орталық Қазақстан өңірлерін аралап, халық ауыз әдебиеті үлгілерін, тарихи-этнографиялық мәліметтерді жинақтаумен айналысқандығында. Мәселен, оның Қараөткелге, Атбасарға, Қызылжарға және басқа да елді-мекендеріне жасалған сапарларының басты мақсаты – сол аймақты мекен еткен әр түрлі жүздер мен рулардың тұрмысы мен тіршілігімен, салттары мен дәстүрлерімен, өмірге деген көзқарастарымен танысып, қазақ халқына тән даналықты жинақтау. Халықтық мәдениетпен тікелей жүздесу арқылы ойшыл қоғамның рухани болмысын ішкі тұрғыдан түсініп, адам мен қоғам арасындағы байланысқа философиялық мән берді.

Мәшһүр Жүсіп жиырма тоғызында қайта Бұхара қаласына оралып, Хамза қожа мен ноғайлық мударрис Сиражиддиннен «Пайи астана» медресесінде білім ізденісін жалғастырды. Ал, отыз жеті жасында Ташкентке жол тартып, атақты ғалым Әбілқасымханның немересі Әкрамхан төреден рухани тәлім алған болатын. Мәшһүр Жүсіптің осындай кемел жасында да оқуын жалғастыруы мен рухани ұстаздыққа мұқтаж болуы оның кішіпейілділік пен рухани тұрғыдан жетілудің белгісі. Мәшһүр Жүсіптің білімге деген құштарлығы отбасысының материалдық қиыншылықтары, тұрмыстық ауыртпалы кезеңдерге мен әлеуметтік жағдайларға қарамастан өмір бойы жалғасты. Керісінше, қазақ ойшылдың пайымдауынша мұндай қиындықтар оны шыңдап, төзімділікке үйретті:

«Жас та болып көргем жоқ құнды, пұлды,
Бала біткен бәрі де менен оңды...
Жазығым сол: зерекпін, неген емен,
Несие сөз жасымнан деген емен...» [162, 56 б.]

деген жолдары оның өзін-өзі философиялық тұрғыда бағалауын көрсетеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық дүниетанымының қалыптасу үдерісінде Бұхарада білім алған кезеңі айрықша мәнді еді. Бұхара IX – XX ғасырларда дәстүрлі ислами білім мен сопылық мәдениеттің ірі орталығы және ошағы ретінде Мәшһүр Жүсіптің рухани, интеллектуалдық және экзистенциалдық тұрғыдан дамуына зор септігін тигізді. Осы ретте М.Ж. Көпейұлының «Бұхара сапары» өлеңін талдасақ, мұнда бірнеше өзара тоғысқан сезімдер жатқанын байқай аламыз. Өлең жолдарында ойшылдың қуанышы пен өкініші, үміті пен күйзелісі алмаса өрбиді. Оның негізінде жастық шақтағы білімге деген ұмтылысы мен оны толық меңгере алмаудың трагедиялық сезімінің көрінісі жатыр. Өлеңнің алғашқы шумақтарынан-ақ экзистенциалдық қасірет анық байқалады:

«Өкіндім оқи алмай қалғаныма!

Дүниеден құр алақан мен барамын...» [98, 107 б.].

Бұхараға жасаған сапарын қазақ ойшылының өміріндегі жай ғана саяхат емес, оның ішкі болмысының үлкен сынағы деп қарастырған жөн. Оның өзін «құр алақанмын» деп төмендетуі – білімнің аздығынан емес, рухани биік белестерге жете алмаған жанның іштей тебіренісі мен ізденісі. Мәшһүр Жүсіп үшін ілімді игере алмау жай ғана сәтсіздік емес, өмірлік мұраттың орындалмауындай ауыр тиді. Ол ғылымды адамды құтқаратын жалғыз күш деп білсе, одан мақұрым қалуды нағыз рухани қасіретке теңеді.

Бұхараның бай рухани ортасы, тарихы терең медреселері мен әулиелі жерлері ойшылдың танымын жүйелеуге үлкен әсер етті. Десе де, ол бұл ортаны мінсіз идеал санаған жоқ. Керісінше, сол ортада жүріп өзінің білім деңгейі мен жастық албырттығына сын көзбен қарай бастады. Медреселердің салтанаты мен ғұламалардың көптігі оны тәнті еткенімен, ақын бұл рухани ахуалдың өз болмысына әлі толық сіңісе қоймағанын ашық мойындайды:

«Мен жүрмін әуре болып ғылым жұқпай!» [98, 107 б.]

Бұл жолдар – тұлғалық өсудің маңызды философиялық түйіні. Яғни, білімнің көлемі емес, оны қабылдауға деген ішкі әзірлік пен рухани тазалықтың шешуші екенін аңғартады. Осыдан-ақ Мәшһүр Жүсіптің қалыптасу жолы тек сыртқы жағдайларға емес, ең алдымен өзін-өзі тексеру, рефлексия мен терең жауапкершілікке негізделгенін көреміз. Бұхара кезеңі оның дүниетанымында нәпсі мен білімнің, тағдыр мен еріктің, сыртқы құлшылық пен ішкі кемелдіктің аражігін айқындап берген маңызды белес болды. Сонымен, ойшылдың медреселік білімі оның бойында ілім, тәрбие және этикалық принциптерді біртұтас жүйеге айналдырды. Ол үшін білім мансапқорлықтың құралы емес, халыққа қызмет ету мен рухани кемелденудің басты шарты еді.

Мәшһүр Жүсіптің тұлға ретінде даралануы тек білім алумен ғана шектелген жоқ. Оның дүниетанымына ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамы бастан кешкен тарихи сілкіністер де айтарлықтай әсер етті. Медреседен алған исламдық тәрбиесі мен Шығыс өркениетінің соны үлгілері оның тарихи жадын оятты. Озық ойлы тұлға ретінде ол өз заманындағы күрделі ахуалды терең түсініп қана қоймай, оны тарихи тұрғыдан зерделеп, кейінгі ұрпаққа аманат ретінде қалдыруға тырысты.

Жасөспірім кезінен бастап өлең жазып, хат таныған Мәшһүр Жүсіп халық әдебиетін жүйелі түрде жинауға кіріскен. Ол фольклорлық мұраны халық аузынан да, жазбаша деректерден де жинақтастырып, ауызша және жазбаша мәдениеттерді қатар игерген болатын. Айтысқа түсу өнері де бар еді, өз ой-пікірін сөз шеберлігімен де, хатқа түсіру икемділігімен де жеткізе білді. Өзінің рухани-танымдық мүмкіндіктері жайында Мәшһүр Жүсіп келесідей «Үш жүздің баласы, қазақтан шыққан қария, шешен сөзге ұста, тапқыр, ойшыл, бір тіл емес, әр тілде білетін оқыған адамдармен ойда-қырда, талай жерлерде жолығып, талайынша сөйлестім» деген сөздерімен көрсетеді [112, 63 б.].

Қазақтың ойшылы көне дәстүрлермен және шежірелік біліммен жетік таныс ақсақалдар мен қариялармен жиі сұхбаттасқанын айтады. Олардың қатарында Қаракесек ішіндегі Бердалы қожа, Қанжығалы Бөгенбай ұрпағынан шыққан Саққұлақ сияқты ел ішінде шежіре атанған тұлғаларды ерекше атайды. Ол өзінің бала күнінен білімге құштар болғанын «Абылғазы Баһадүр хан шежіресін құрттай бала күнімде оқыдым», – деп еске алады, бұл оның зерттеушілік қабілетінің өте ерте оянғанын айғақтайды [112, 95 б.].

Өмірбаяндық жазбаларында ойшыл Шығыс классиктерінің, әсіресе Әлішер Науаидың еңбектерін терең меңгергенін тілге тиек етеді. Сонымен қатар, оның рухани толысуына Мұса Шорманов пен Қамараддин хазіреттің тигізген әсері орасан. Ол Бұхара мектебінің тәрбиесін көрген Қамараддин хазіреттің мәжілістеріне үнемі қатысып, діни-ғылыми пікірталастар арқылы танымын кеңейткенін жазады. Бұл маңызды кезеңді ойшыл «Мұны жазғаным мақтан үшін емес, ақтан үшін», – деп түйіндеп, жазғандарының шынайылығына баса назар аударады [163, 115 б.].

Жиырма бес жасқа толғанда Мәшһүр Жүсіп ел ішіндегі әлеуметтік-рухани ахуалды өз көзімен көру мақсатында Сарыарқа өңірін аралауға шығады. Сапар барысында ол әр аймақтың игі жақсыларымен, беделді тұлғаларымен кездесіп, ой бөліседі. Мәселен, Қарқаралы өңірінде қажылық сапарға барып келген, көрген-түйгені мол Жүсіп қажы Бердалы қожамен жүздесіп, оның ғибратты өмірінен тәлім алады. Одан кейін Атбасар жағына ат басын бұрып, Әліке Байдалы, Аққошқар Сайдалы әулеттерінің тыныс-тіршілігімен танысады. Жанайдар батырдың ұрпағы Мейрам қажымен болған кездесуі оның өміріндегі ерекше сәттердің бірі болды. Онымен жиырма үш жасында танысып, ұзақ уақыт жанында жүріп, көне кітаптар мен қолжазбаларды бірге қопарып, тарихи мұраларды зерттеуге ден қояды. Бұл кезең оның жазба мәдениетке біржола бет бұруымен құнды.

Ақмола дуанында болғанда ол Қоңырқұлжа төренің ұрпақтарымен, оның ішінде сөзге шешен, білімді Жәңгір төремен тығыз байланыс орнатады. Сондай-ақ Бөгенбай батырдың немересі, Орта жүзге аты мәлім шежіреші Саққұлақ шешенмен жүздесіп, оның аузынан естіген тарихи деректер мен халық мұрасын қағазға түсіреді. Осылайша, Мәшһүр Жүсіп ел аралап жүріп, қазақтың бай рухани қазынасын жинақтауға жан-тәнімен кіріседі.

Көкшетаудың елді-мекендерінде Абылай хан әулетінен тараған төрелермен танысса, Сыздық төре Кенесарыұлымен Ташкент қаласында және өзге де жерлерде бірнеше рет кездескен болатын. Сонымен қатар ол Атығай мен Қарауыл ішінен шыққан атақты Ақан серінің өзімен-ақ жиі жүздесіп тұрған. Мәшһүр Жүсіп Ақан серінің Құлагерден кейінгі рухани күйзелісін атап өтіп, оның серілік салттан алыстап, дүние қызығынан суығанын айтады. Ол өзінің шығармашылық туындыларында Ақан серіні көркем сөздің шебері, поэзиялық тілдің биік үлгісін көрсеткен ақын ретінде бағалап, Ақтоқтыға арналған өлеңдері мен Құлагерге байланысты жоқтау-жырларын жоғары бағалайды. Ақан серінің әйел тақырыбындағы өлеңдерге ерекше бейімділігін атап өтіп, оны көптеген ақындардан озық тұрған сөз зергері ретінде сипаттайды.

Жиырма тоғыз жасқа келген шағында Мәшһүр Жүсіп Бұхараның, Ташкенттің, Түркістанның ғылыми беделін түсініп, сол мекендерге ұзақ сапарға аттанады. Сол уақыт аралығындағы жол қатынаудың ерекшеліктері мен қиындықтарын ескеретін болсақ, аталмыш аймақтарға жол сапары ұзақ жылдарға созылып, қазақ ойшылының ең маңызды танымдық тәжірибесіне айналғанын ұғынуға болады. Дегенмен, осындай сапарлардың нәтижесі оңды болып, М.Ж. Көпейұлының көп тілдерді меңгеру қабілеттілігі ашылды. Бұхара медреселерінде оқып жүргенде ол араб, парсы және шағатай тілдерін меңгеріп қана қоймай, өзбек, тәжік, сарт пен қызылбас халықтарының тілдік ерекшеліктеріне де терең бойлады. Ойшыл тек тіл үйренумен шектелмей, осы ұлттардың салт-дәстүрі мен тұрмыс-салтын да жақыннан танып, зерделеген.

Қазақ философиясы мен әдебиетінде өшпес із қалдырған Мәшһүр Жүсіптің қалыптасуына Шығыс мәдениетінің әсері орасан болғанын академик Әлкей Марғұлан да ерекше атап өткен. Ғалымның айтуынша, Мәшһүр Жүсіптің Ташкент пен Сыр бойына жасаған сапарлары оның танымын жаңа белеске көтерді. Дәл осы кездерде ол Әбілғазы Баһадүр ханның атақты «Шежіре-и түрк» еңбегі сияқты бағалы қолжазбалармен танысқан. Демек, қазақ ойшылы рухани мұраны қағазға түсіріп, жүйелеудің үздік үлгілерін Шығыс өркениетінен үйренген. Осы ізденістердің нәтижесінде ол «Мың бір түн», «Шахнама» сияқты әлемдік классиканы, сондай-ақ Науаи мен Фирдоуси мұраларын терең игерді. Ол шығыстық жазу мәнерін қазақ топырағына бейімдеп, төл әдебиетімізді тың туындылармен байытты [164].

Шығыс ілімінен нәр алған Мәшһүр Жүсіп қазақтың ауыз әдебиетін, батырлар жыры мен қисса-дастандарды, маңызды тарихи деректерді жинақтауға білек сыбана кіріседі. Жиған-терген мол қазынасын кейіннен

жүйелеп, «Мес» атты ауқымды жинақ ретінде жарыққа шығарды. Бұл жинақ бүгінде келер ұрпақ үшін сарқылмас рухани мұра болып қала бермек [20].

Шын мәнінде, араб және парсы тілдерін еркін меңгеруі оның шығармашылық көкжиегін кеңейтті. Бұған оның шығыстық сарынмен жазылған «Гүлшат – Шеризат», «Гибрат – нама» және «Баян – нама» дастандары айқын дәлел бола алады. Мұхтар Әуезов Мәшһүр Жүсіптің бұл еңбегін жоғары бағалап: «Қазақтың жазба және ауыз әдебиетінде, сондай-ақ тарихнамасында Мәшһүр шығармалары лайықты орнын алуы тиіс», – деп атап өткен [165, 184 б.]. Ұлы жазушының бұл пікірі Мәшһүр Жүсіп мұрасының қазақ тарихы, әдебиеті мен философиясы үшін қаншалықты маңызды екенін тағы бір мәрте бекемдей түседі.

М.О. Әуезовтің бұл пікірімен бірауыздан келісеміз. Ол өзі қазақтың ауызша және жазбаша мұрасын ұзақ жылдар зерттеген маман ретінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының этнографиялық қызметі қаншалықты қиын екенін түсінген. Мәшһүр Жүсіп өзі өмір сүрген заманның қиыншылықтарына карамастан бұл жұмысты абыроймен атқарды. Бұқар жыраудың поэтикалық туындыларын қазақ халқына паш еткен, қағаз бетіне алғаш түсірген Мәшекеңнің өзі болатын. Бұл жайтты М.О. Әуезов «Бұқардың жырларын сақтап, тарих алдында ерекше еңбек сіңірген адам – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы» деген сөздерімен айқындайды [166, 74 б.].

М. Бөжеев 1974 жылы «Жалын» журналында өзінің «Мәшһүр Жүсіптің мұралары хақында» атты мақаласында М.Ж. Көпейұлының фольклортанулық қызметін аса жоғары деңгейде бағалап, оның Бұқар жырау, Сақау, Шөже, Шортанбай, Орынбай және басқа да қазақтың шешендері мен жырауларының мұраларын жүйелі жинағын мәлімдейді [12]. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының этнографиялық қызметінің арқасында қазақ халқының бір жарым ғасыры жазбаға түсіп, ұлттық тарихтың бейнесі көрсетілді. Ол халық ауыз әдебиеті мен ұлттық поэзияны киіз үйдің шаңырағына, керегесіне және уығына теңей отырып, оны әрбір халықтың ең маңызды элементі ретінде түсіндіреді. Бұл жайында оның келесідей ой-толғамы бар «Қазақтың ауызша әндері, жоқтаулары, жұмбақтары, айтыстары – рухани тарихтың негізі. Ауызша әдебиетсіз елдің тарихы ешқашан толыққанды болмайды» [167, 1 б.].

Жоғарыда айтылып өткендей, М.Ж. Көпейұлының өзінің сапарларында қазақ халқының тарихи оқиғалар желісін қалпына келтіруді көздеген. Кейбір мысалдарды атап өтетін болсақ, біріншіден Көкшетаудың елді-мекендерінде Абылай ханның ұрпақтарымен жүздесіп, XVIII ғасырда болған оқиғаларды белгілеген. Екіншіден, Ташкент сапары кезінде ол Сыздық Кенесарыұлымен кездесуі нәтижесінде, Кенесары Қасымұлының күрес жолын жазып алған. Үйге қайтар жолдарында Шудың және Сырдарияның жағасын өтіп, ары қарай Ұлытауды және Кішітауды, Есілді және Нұраны кесіп өтуі сол өңірлердегі беделді адамдармен танысуға мүмкіндік туғызды. Ол Майлықожа, Күдері қожа сияқты ақындарымен кездесіп, сөз өнерінің шеберлігін шындаған. Тағы бір сапарларында айтысқа түссе, басқа күндері халық арасынан аңыздар мен әңгімелерді тыңдауды жөн көрген. Аңыз жайында бір-екі сөз айтатын болсақ,

М.Ж. Көпейұлы өтірік өлең және мифтік оқиғаларды аса ұнатқан. Бір жорығында Ұлытаудағы Алаша ханның кесенесін көріп, «Ақсақ құлан» күйі мен «Алаша хан» аңыздарын салыстырып, олардың бірнеше нұсқаларын жазып алған [168, 15 б.].

Қазақ ойшылы жазбаша тарихтың тапшылығын түсіне отырып, оны қалпына келтіру үшін таянбай еңбек еткен. Оның пайымдауынша, халық ауыз үлгілерін ұмытпай, оны келер ұрпаққа мұралық етуде ақсақалдар мен қариялардың атқарған қызметі зор болды. Бұл жайында М.Ж. Көпейұлы келесідей тұжырымдайды «Біздің қазақ халқымызда тас сияқты қатып қалған тарих жоқ. Қазақ халқы ілімдерді мойындамады, өйткені олар «оқуға сенетін адам ұмытшақ болады» деп сенген. Олар жазуды мойындамады, өйткені «хатқа сенетін адам қателеседі» деп ойлаған... Олар оқу мен жазуды мойындамағандықтан, бізде қазір жазбаша тарих жоқ, бірақ құлақтары мен кеуделері ашық, естігендерін ешқашан ұмытпайтын айқын жандар болған... Естігендерін келер ұрпаққа жеткізген және бұл туралы өзара сырласқан «қариялар» атты жандардың арқасында қазақ халық ауыз әдебиеті шығармашылығы қалыптасқан. Қариялардың кеуделері хат тәріздес болды, олар естігендерін есте сақтап, жақсы іс пен жақсы әдет үлгісі ретінде бар білгенін ауызша жеткізіп, біздің тарихымыз да сақтап қалған...» [169, 26 б.].

Мәшһүр Жүсіп этнограф, фольклортанушы, әрі тарихшы болуымен қатар шежіреші деген мәртебеге иемденген. Қазақ халқының дәстүрінде шежіре бұл тарихи сабақтастықты айқындайтын, ата-текті жүйелеуді мақсат ететін идеологиялық институт болып саналады. Осы іспен айналысатын қазақ даласынан шыққан тұлғалардың қатарында Шоқан Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және Шәкәрім Құдайбердіұлы болған еді. Олардың зерттеулері арқасында қазақ шежірелері ауызша таралым шеңберінен шығып, жазбаша мұраға айналған болатын. Ерекше көңіл бөлерлік жәйт, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ халқының тарихи-генеалогиясын қалпына келтіргені белгілі [170, 86 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлға ретінде қалыптасуында екі түрлі ықпал арнасының орны ерекше. Егер Шығыс мектебі оның фольклортанушы, этнограф және көп тілді меңгерген филолог ретіндегі қырын ашса, Батыстық және Еуропалық ғылыми дәстүр оған кәсіби тарихшы ретінде бағдар берді. Батыс ғылымының әдіснамасымен таныс болуының арқасында ол нақты тарихи деректерді жинап қана қоймай, сол оқиғалардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды тереңінен саралай білді.

Бұл тұрғыда С.Н. Мамытованың «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының түсіндіруіндегі тарихи процесс: құдайлық және адамдық диалектика» атты еңбегінде айтылған тұжырымдар назар аудартарлық. Зерттеушінің пайымдауынша, Мәшһүр Жүсіп тарихи шежірелерді хатқа түсіру барысында өзін тек дерек жинаушы емес, ең алдымен, терең діни философ ретінде таныта алған. Мәселен, қазақ ойшылының ой-тұжырымдамасына сай, күллі дүниенің бастау алауы Құдайдан және онда болып жатқан оқиғалар желісі де тек қана

Құдай тарапынан жасалған екендігі көрсетілген [73, 17 б.]. Энциклопедист ретінде ол сонымен бірге терең діндар адам болды, дінсіз ғылым жоқ деп сенді.

Мәшһүр Жүсіптің тұлғалық дамуы мен қалыптасуына өзінің замандастары, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, бірқатар Алаш қайраткерлері әсер еткені де белгілі. Мәшһүр Жүсіп саяси ұйымдардың, атап айтқанда, буржуазиялық-демократиялық зиялыларды біріктірген «Алаш» партиясының мүшесі болмаса да, философ әрқашан «Алаш қозғалысына» және жалпы елдегі қоғамдық-саяси өмірге үлкен қызығушылық танытты. Ол 1905 – 1907 жылдардағы оқиғаларға алғашқылардың бірі болып жауап беріп, «Қанды жексенбі» поэтикалық шығармасында оларға қатысты өз пікірін айтқан болатын.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы революциялық оқиғалардың сабақтарын түсініп, қоғамдағы әртүрлі саяси күштердің қарама-қайшылығына ерекше баға бере білген. Ол қазақ зиялыларының әлеуетте орын алып жатқан мәселелерді шешудің революциялық жолын жақтаған бөлігін сынға алды. Ойшыл бұл жол мағынасыз қантөгіске әкеледі деп сенген болатын. Мәшһүр Жүсіптің пікірінше, қазақ халқының қаны босқа төгілмеуі қажет, себебі сол уақыт аралығында халық патшалықпен күресуге әлі дайын емес еді.

Поэтикалық ойдың тереңдігі мен құбылыстардың мәніне философиялық пайыммен түсуде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Шығыстың үздік ақындары мен ойшылдарымен бір қатарда тұрғанына күмән жоқ. Ең алдымен, ғалым замандастары мен ұрпақтарының құрметіне бірнеше тілді меңгерген философ және филолог ретінде қазақ халқын ағартқандығымен лайық болды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ұзақ жылдарға созылған этнографиялық жұмысы нәтижесінде біздің қазіргі кезеңге дейін «Қазақ түбі», «Қоқан хандарының тарихы», «Шанышқылы Бердіқожа тарихы», «Әбілғазы хан сөйлеген шежіреден жазылған сөз», «Қазақтың қай уақыт үш жүз атанғаны», «Орта жүз тарихы», «Қаракесек тарихы», «Найман тарихы», «Қыпшақ тарихы», «Қанжығалы тарихы», «Керей тарихы» сияқты жоғары құндылығы бар еңбектер сақталынып, жеткізілді [163]. Керемет этнограф ретінде ол бір жарым ғасыр бұрын тарихты сақтап, жеткізді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымын ел-жұрт энциклопедиялық деп санаған, өйткені оның қоршаған орта, тұрмыстық мәселелер, табиғат пен адам арасындағы байланыс туралы білімі өте терең болғаны белгілі. Ол тарихты, қарапайым күнделікті мәселелерді және қазақ дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жақсы білген. Мәшһүр Жүсіп қазақ ауызша халық шығармашылығының ірі зерттеушісі, сондай-ақ Шығыс әдебиеті мен ислам теориясының белгілі білгірі атанды.

Халық арасында құрмет-даңққа ие болған М.Ж. Көпейұлының әлемнің түпкір-түпкірінен кеңес пен бата алуға адамдар келетін. Оның көрегендік қабілеттері туралы да болжамдар бар. Тіпті Мәшһүр Жүсіп көзі тірісінде-ақ аңызға айналған тұлғаға айналды десек қателеспейміз. Ол қайтыс болардан бірнеше жыл бұрын жетпіс үш жасында дүниеден озатынын болжаған. Мысалы, 1932 жылы Қазақстанда ашаршылық болатынын айтқан. Осындай

қиын қыстау заманды көргісі келмеген М.Ж. Көпейұлы осы уақытта өмір сүргісі келмейтінін айтты. Оның айтқаны расымен де орындалды. Бұл өз-өзіне қол жұмсау емес, ол өзі анықтаған мерзімде табиғи жолмен қайтыс болды. Көзі тірісінде ол Баянауыл ауданының Ескелді шатқалындағы төбені жерлеу орны ретінде таңдап, еске алу асын дүниеден озбас бұрын өткізген болады.

1950 жылдардың басында антисоветтік рәміздерге қарсы тағы бір науқан кезінде партия қызметкерлерінің бірі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қабірін жоюды ұсынды. Билік халықты Мәшһүр Жүсіптің қызметі зиянды деп сендіре бастады және мазарды бұзуға бұйрық берді. Қазақ ағартушысының және оның ұрпақтары мен ата-бабасының зираттары жермен теңелді. Баянауыл өңірлерін мекендейтін адамдар әлі күнге дейін осы оқиғаны айтып, таңғаларлық оқиғалар желісімен бөліседі. Мұны өз қолымен жасаған тракторшы мен зираттар қиратуға қатысқан екі жұмысшы өмір бақи қиыншылықтарға тап болып, естерінен танып, ұрпақтарының барлығы дерлік бақытсыз ғұмыр кешеді. Зираттарды қиратуға бұйрық берген адамдардың тағдырлары бұдан да ауыр болғаны делінген. 1978 жылы көптеген келіп түскен өтініштер арқасында мазар қалпына келтірілсе, ал 2006 жылы кесене тұрғызылған болатын. Қазіргі күні ол Қазақстанның ең маңызды рухани-тарихи ескерткіштерінің бірі болып есептелінеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық дамуы мен қалыптасуын зерттеу келе, оның дүниетанымы бір ғана бағытта емес, сан алуан мәдени-интеллектуалдық арналардың тоғысында шындалғанын көреміз.

Бірінші алғышарт – отбасы тәлім-тәрбиесі. Мәшһүр Жүсіптің алғашқы рухани іргетасы өз шаңырағында қаланды. Әулеттік жады мен ата-баба шежіресін жастайынан сіңіріп өсуі оның бойында тарихи жауапкершілік сезімін оятты. Туған ортасынан дарыған халықтық қасиеттер кейіннен оның бүкіл өмірлік ұстанымының өзегіне айналды.

Екінші маңызды алғышарт – білім алу жолы. Діни оқу орындарында алған жүйелі білімі Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымында исламдық-этикалық қағидаттардың орнығуына әсер етті. Медресе қабырғасында қалыптасқан таным оны білім мен имандылықты бір-бірінен ажыратпай қарастыруға жетеледі, нәтижесінде оның ойлау жүйесінде дін мен ғылым өзара үйлескен тұтас дүниетаным қалыптасты. Қазақ ойшылының пайымдауынша, халықтың озық елдердің қосылуының негізгі жолы – білім алу, тілдер үйрену, ғылымға құмар болу.

Үшіншісі, Мәшһүр Жүсіптің таным көкжиегін кеңейткен келесі бір қуатты күш – Шығыс әдебиеті мен көптілділік болды. Араб, парсы және шағатай тілдерін еркін меңгеруі оған Науаи, Фирдоуси, Сағди сынды ұлы тұлғалардың еңбектерін түпнұсқада оқуға жол ашты. Шығыстың классикалық поэзиясы мен пәлсапасын оқып-үйрену арқылы ақын мазмұны терең тәлімдік-тағылымдық туындыларды дүниеге әкелді. Осы арқылы ол адам тағдыры, рухани кемелдік пен әділеттілік мәселелерін терең философиялық деңгейде пайымдай алды.

Сонымен бірге, Бұхара, Самарқанд, Түркістан мен Ташкент сияқты ірі мәдени орталықтарға жасаған сапарлары Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының танымын бекіте түсті. Орта Азияның интеллектуалдық ортасымен тікелей байланыс орнатуы оған әртүрлі өркениеттердің тәжірибесін өз көзімен көріп, зерделеуге мүмкіндік берді.

Ойшыл дүниетанымының келісі арнасы – орыс және Батыс өркениетінің мәдениеті. Мәшһүр Жүсіп орыс халқының мәдениеті мен әдебиетінің ішінде Александр Пушкиннің, Михаил Лермонтовтың, Виссарон Белинскийдің, Лев Толстойдың еңбектерімен және Чарльз Дарвиннің шығармаларымен таныс болған. Сонымен қатар, Н.А. Радловтың, Н.А. Аристовтың, В.В. Вельяминов-Зерновтың және басқа да ғалымдардың еңбектерін танудың арқасында дүниетанымдық көкжиегін кеңейтті.

Қазақ даласының ұлы ойшылдарының рухани мұралары ойшылдың шығармашылығына және ізденістеріне зор септігін тигізді. Бұл Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымының қайнар көзінің тағы бір алғышарты болып табылады. Қазақ ойшылы көзі тірісінде Абай Құнанбайұлымен және Шәкәрім Құдайбердіұлымен көзбе-көз жүздесіп, ой-пікірмен алмасуы оның көзқарасына оң әсерін бергені де мәлім.

1.3. Мәшһүр Жүсіп дүниетанымындағы Шығыс пен Батыс философиялық дәстүрлерінің синтезі

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық көзқарастары – классикалық исламдық Шығыс пен рационалды Батыс ойлау жүйесінің бірегей тоғысуы. Оның дүниетанымы медресе қабырғасындағы терең діни білім алудан басталып, білім алу жолы орыс тілді ғылыми орта арқылы келген еуропалық ағартушылық идеялардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасты.

Медреседе тәлім мен білім алып жүрген жылдарында Мәшһүр Жүсіп Шығыстық әдебиеттермен қоса орыс тілінде жарияланған ғылыми еңбектермен танысуға мүмкіндік алды. Бұл танысудың нәтижесінде ол Шығыс пен Батыс әлемдерін салыстырмалы таным тұрғысынан зерттеу арқылы әртүрлі өркениеттік дәстүрлер арасындағы байланыстарда жетік хабардар болды.

Мәшһүр Жүсіп философиясының Шығыс дәстүрімен сабақтастығы оның исламдық-сопылық қағидаларға негізделген дүниетанымынан, табиғат пен адамның үйлесіміне деген көзқарасынан және діни тереңдігінен айқын көрінеді. Ислам философиясының өзегін құрайтын Құдайды тану, рухани кемелдену және адамның жаратылыс мақсаты туралы толғамдар ойшыл шығармашылығында басты орынға ие. Оның іліміндегі негізгі идеялар – Құдайдың бірлігіне илану, иман мен адалдықты ту ету, сондай-ақ ақырет күніне рухани дайындықпен бару. Бұл пайымдар ортағасырлық Шығыс ғұламалары Әл-Фараби, Ибн Сина және Әл-Ғазалидің еңбектерімен үндесіп жатыр. Олар да фәни жалғаннан гөрі, рухани әлемнің басымдығын дәріштеп, өмірдің мәнін кемелдікке ұмтылудан іздеген. Ойшыл өз жырларында Құран аяттарының мәнін ашып, ғаламның жаратылыс сырын, пайғамбарлар тарихын және Алла алдындағы пенделік парызды терең зерделейді.

Белгілі ислам ойшылы және теологы Әл-Ғазали мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық көзқарастарын қарастыратын болсақ, олардың арасындағы философиялық үндестікті айқын көре аламыз. Имам Әбу Хамид Әл-Ғазали исламдық ой кеңістігінде мұсылман этикасы мен мәдениетінің өркендеуіне өшпес із қалдырды. Оның «Дін туралы білімдердің қайта жандануы» және «Адасудан құтқару» сияқты еңбектері исламдық тұжырымдар мен ой-толғаныстары философияны сыни тұрғыдан түсінуге көзқарас қалыптастыруға көмектесті. Әл-Ғазали ақыл мен сенім арасындағы өзара әрекеттесуді, сондай-ақ діни тәжірибе контекстіндегі мораль мен этика мәселелерін зерттеді. Оның ілімдері ғалымдар мен теологтардың кейінгі ұрпақтарына әсер етті.

Әл-Ғазалидің Аллаға деген махаббат идеясы оның «Дін туралы білімдердің қайта жандануы» еңбегінен аңғара аламыз. Мұндағы «Аллаға мақтаулар болғай! Ол – сондай Алла, Өзінің жақын құлдарының жүрегін дүниенің зейнеті мен байлығына берілуден пәк қылды. Олардың жан дүниесі тек Алламен мағшул (әлек), ал көңілдері тек Алланы шексіз ұлықтығын зікір етеді. Сол үшін Алла оларға көркем есім-сипаттарымен белгілі болды. Сөйтіп, олардың жүректерін білім нұрымен жарықтандырып, Өзінің құдіретін көрсетіп, жүректерін махаббат отына орады» [171, 6 б.] үзіндісіне назар аударсақ, философиялық тұрғыдан келесідей терең мағыналық талдау жасауға болады.

Әл-Ғазали «дүниенің зейнеті мен байлығынан пәк қылу» арқылы адамның рухани трансформациясын сипаттайды. Оның пайымдауынша, адам жүрегі – айна іспеттес. Егер ол дүниеқоңыздық пен нәпсінің шаңына көмілсе, онда Құдайдың нұры шағылыспайды. Үзіндідегі «Алла оларға көркем есім-сипаттарымен белгілі болды» деген жолдар маңызды гносеологиялық мәселені көтереді. Әл-Ғазали үшін білімсіз махаббат мүмкін емес. Бұл ретте Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Егер Алланы танығың келсе, алдымен білім үйрен» деген идеясымен тұспа тұс келіп тұрғанын байқай аламыз.

Әл-Ғазалидің «Аллаға махаббат» идеясы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Ақыреттің егіні» өлеңін біріктіретін ең негізгі ортақ философиялық желі – фәни (өткінші) дүниенің алдамшылығынан бас тартып, шынайы рухани тазалыққа және Жаратушыға риясыз берілуге ұмтылу идеясы. Екі ойшыл да адамның рухани эволюциясын бірдей заңдылықтармен түсіндіреді. Ортақ философиялық тұжырымдарды мына бағыттар бойынша тарқатуға болады:

Әл-Ғазалиде Аллаға махаббат ояну үшін ең әуелі адамның жүрегі «дүниенің зейнеті мен байлығына берілуден пәк болуы» керек. Жүрекке материалдық құмарлық толса, онда Хақтың нұрына орын қалмайды. Мәшһүр Жүсіпте бұл идея келесі өлең жолдарында поэтикалық тіл арқылы өрнектеліп, көрсетілген:

«Баянсыз өтірікші дүние пәни...

Бұл дүние ешбір жанға опа қылмас...

Адамды жас күнінде алдайды екен,

Батшағар сұм дүниенің көп апаты» [172, 53 б.]

Осыдан Мәшһүр Жүсіп те материалдық қызықтардың уақытша иллюзия екенін айтып, жүректі бұл алдамшылықтан босату қажеттігін меңзегенін түсінеміз. Сонымен қатар, Әл-Ғазалиде жүрегі тек Алламен «мағшул» (әлек) болған адамның ғана құлшылығы шынайы деп көрсетілген. Оның түсінігінде, ондай адамдар Алланы қорқыныштан немесе жұмаққа деген құмарлықтан емес, ал Алланың шексіз ұлықтығы мен кемелдігіне ғашық болғаны үшін сүйеді және зікір ететіні белгіленеді. Қазақтың діни философы Мәшһүр Жүсіп сырт көзге жасалатын құлшылықтың (рияның) еш пайдасы жоқтығын ескерте отырып, келесі өлең жолдарын келтіреді:

«Тағат қыл бір Аллаға ақ ниетпен...

Өтірік қылған тағат қабыл емес,

Сақтанғын күні бұрын пәлекеттен» [172, 53 б.]

Бұл жердегі «ақ ниет» Әл-Ғазали айтқан «жүректің тазаруымен» үндестік тауып жатыр. Екеуі үшін де басты өлшем – форма емес, мазмұн (жүректің тазалығы) екендігін көре аламыз.

Мәшһүр Жүсіптің философиясында Шығыс философиясына тән дүниетанымдық көзқарастардың бірі – өмірдің өткіншілігі мен мәңгілікке ұмтылу. Бұл идея ислам философиясының негіздерінен бастау алады және Шығыс ойшылдарының дүниетанымымен үндес. Өмірдің өткіншілігі туралы идеялар Шығыс философиясында кеңінен талқыланады. Бұл идеялар бойынша, өмір уақытша, ал мәңгілік тек рухани әлемде ғана бар. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінде өмірдің қысқалығы мен өлімнің табиғилығы жиі көтеріліп, адамның бұл дүниедегі мақсаты рухани дайындық деп көрсетіледі. Оның бұл идеялары Әл-Ғазали сияқты ислам ойшылдарының философиялық еңбектерінен тамыр алады. Мысалы:

«Өмірдің өткіншілігін есінде сақта,

Бақи дүние бар бізден жоғарыда.

Мәңгілікке дайын бол, жанды сақта,

Бұл дүниенің шуы тек уақытша ғана...» [152, 68 б.].

Бұл жолдардағы мәңгілікке деген сенім мен өткінші тіршілікке сын көзбен қарау – Шығыстық дүниетанымның нағыз көрінісі.

Шығыстың керемет ойшылы, ең ірі араб тілді ғалымдардың бірі Әбу Насыр Әл-Фарабидің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-этикалық көзқарастары бейнеленген «Философиялық трактаттарына» назар аударатын болсақ, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының арасындағы ой үндестігін аңғара аламыз.

«Жаратушының бірлігі мен құдіреті туралы» идеяны талдасақ, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Мен Құдайды бір деп білемін, бар деп білемін, күшті деп білемін» ойы еске түседі [173]. Әл-Фараби бұл трактатында Алланы «Бірінші Себеп» (Ал-Аууал) деп атайды. Фарабидің философиясында «Бірінші Тұлға – барлық бар нәрселердің болуының алғашқы себебі. Ол – мінсіз, Оның ешқандай кемшілігі жоқ, Ол – жалғыз, Оған ұқсайтын ешнәрсе жоқ», – деп тұжырымдалады [174]. Екі ойшыл да Құдайды әлемнің тірегі, абсолюттік күш ретінде таниды.

Тағы бір философиялық үндестік ретінде дін мен ғылымның тұтастығы идеясы. Мәшһүр Жүсіп Құранды діни кітап деп қана қарамай, ғылымға жол ашатын негіз ретінде көруді жөн көрді. Бұл ретте қазақ ойшылының «Ғылымсыз дінді, діндарлықты білімсіз» сынға алатынын келтіре аламыз.

Әл-Фараби дін мен философияны (ғылымды) екі бөлек немесе бір-біріне қарсы дүние ретінде қарастырмайды. Оның пайымдауынша, философия жоғары ақиқатты дәлелдер (логика) арқылы таныса, дін сол ақиқатты халыққа түсінікті бейнелер мен рәміздер арқылы жеткізеді. Яғни, діннің негізінде терең ғылыми-философиялық ақиқат жатыр. Сондықтан ислам қағидалары мен Құран – ғылымға қарсы емес, керісінше, сол ақиқатты танудың баспалдағы делінген [174].

Әл-Фараби өзінің «Риторика», «Поэзия өнері туралы» және «Бақытқа жол сілтеу» сынды іргелі еңбектерінде адам болмысының ең маңызды қырларын этика мен эстетиканы өзара байланысы тұрғысынан қарастырады. Ол үшін сұлулық пен білім, мейірім мен бақыт – бір-бірінен ажыратып қарауға болмайтын, өзара тығыз байланысты ұғымдар. Ғұлама этиканы жай ғана ережелер жиынтығы емес, адамның ақ пен қараны, жақсы мен жаманды тануына жол ашатын негізгі құрал деп білді. Оның бүкіл философиясының өзегі ізгілік пен парасатқа негізделген.

Әл-Фарабидің дүниетанымында шынайы гуманизмнің лебі еседі. Ол адамды әлемдегі ең жоғары құндылық ретінде дәріптеп, оны қастерлеуді басты міндет санады. Оның пайымдауынша, адамның кемелдікке жетуі тек біліммен ғана шектелмейді. Себебі, адам болмысы рухани сұлулық пен игі істердің үйлесімінен туатын құбылыс. Осы ретте ақыл мен ғылымның қоғамды алға сүйрейтін басты күш екенін ерекше атап өткенін көре аламыз [175].

Эстетика мәселесінде Әл-Фараби тек сыртқы көрініске ғана таңданбайды. Ол үшін көркемдік бұл – өмір шындығының айнасы әрі адамның ішкі әлемінің көрінісі. Нағыз сұлулық адамның парасаттылығынан, мінезінің түзулігінен және адамгершілік ұстанымынан көрінуі тиіс деседі.

«Бақытқа жол сілтеу» трактатында ойшыл бақытты дерексіз ұғым емес, адамның осы өмірдегі саналы тіршілігінің жемісі деп түсіндіреді. Бақытқа жету үшін адам үнемі өзін-өзі тәрбиелеп, мінез-құлқын шындап отыруы қажет деген тұжырымдар басшылыққа алынған. Әл-Фараби адам табиғатының икемділігіне сенді, яғни адам жақсылыққа да, жамандыққа да бейім болып туады, бірақ қай жолды таңдау – оның өз еркіндегі шаруа. Аристотельдің «алтын орта» идеясын жалғастыра отырып, Әл-Фараби ұстамдылықты басты қасиет ретінде санады. Кез келген нәрсенің шектен шығуы – мейлі ол шамадан тыс молшылық немесе мұқтаждық болсын адам мінезін бұзады. Сондықтан рухани тепе-теңдікті сақтау кемелдікке бастайтын төте жол деп көрсеткен [176, 57 б.].

Әл-Фараби мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының арасындағы рухани сабақтастық – ғасырлар қойнауынан жеткен парасат үндестігі. Екі ойшылдың да шығармашылық өзегі адамгершілік, білім, мейірім және жеке тұлғаның қоғам алдындағы жауапкершілігіне келіп тіреледі. Әл-Фараби өзінің әйгілі «Бақытқа жол сілтеу» трактатында шынайы бақытты тек ақыл мен ізгі мінездің

тоғысқан жерінен іздейді. Оның пайымдауынша, адам өз мінезін тәрбиелемейінше, кемелдікке жете алмайды. Бұл философиялық тұжырым Мәшһүр Жүсіптің «Құдайым жексенбі күн жер жаратты» атты поэтикалық туындысынан былайша көрініс табады:

«Нашарға жаның ашып, ішің күйсе,
Бейнетпенен мал тауып, пайдаң тисе.
Кем-кетік, жоқ-жітікке қайырылысып,
Аш тойынып, жалаңаш киім кисе!» [177].

Қазақ ойшылы мұнда «адам болудың» нақты кілтін ұсынып, оның негізінде мейірім мен қайырымдылықтың тұрғанын байқай аламыз. Әл-Фарабидің «ізгі мінез» туралы ғылыми ұстанымы Мәшһүр Жүсіптің қаламында халыққа ұғынықты, жүрекке жылы тиетін өлең жолдарына айналған.

Екінші ұстаз адамның рухани өсуін өзін-өзі тәрбиелеу мен ішкі тәртіпке бағындырса, Мәшһүр Жүсіп те адамның өз болмысына үңілуін басты орынға қояды. Оның:

«Мұны айтқаным: Құдайдың бергенін біл,
Білсең, жиып есінді, өзіңе кел» [177]

деген үндеуі адамды саналылыққа, рухани жауапкершілікке шақырады. Мұндағы «өзіңе кел» тіркесі – Фарабидің кемел адам туралы ілімімен астасып жатқан терең ой.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мына бір өлең жолдары адам болудың басты шартын айқындап береді:

«Адам деуге лайықты болдың сонда,
Бір өзіңнен басқаға пайдаң тисе» [177].

Бұл – жай ғана ұйқас емес, бұл – терең философиялық концепция. Мұнда адамның шынайы қадір-қасиеті оның лауазымымен немесе байлығымен емес, айналасына тигізген шапағатымен өлшенеді. Ақынның бұл ұстанымы «Екінші ұстаз» атанған Әл-Фарабидің эстетикалық көзқарастарымен егіз ұғымдай қабысады. Әл-Фараби үшін көркемдік – сыртқы пішінде емес, ең алдымен адамгершілік сұлулығында. Ғұлама «сұлулық – ізгі мінездің көрінісі» деп білсе, Мәшһүр Жүсіп сол ізгіліктің практикалық үлгісін, яғни «өзгеге пайда тигізуді» ұсынады.

Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатында» адам табиғатынан қоғамдық болмыс иесі екенін тұжырымдайды. Оның пікірінше, жеке адам шынайы бақытқа жалғыз жете алмайды. Себебі шынайы кемелдікке жету үшін әрбір қоғамның мүшесі өзіне тиесілі өкілеттіліктер мен қызметтерін орындау қажеттілігі туындайды. Қарапайым тілмен түсіндіретін болсақ, адам ағзасындағы әрбір дене мүшесінің өзіне тән функциясын жүзеге асырған сияқты, адамдар да «қайырымды қаланың» игілігі үшін қызмет етуі тиіс. Әл-Фараби мемлекет басшысы – философтың ерекше рөлін атап өткенмен, қоғамдағы әрбір адамның маңызын да жоғары бағалай білген. Барлық қызметтер ерекше мәртебеге ие болғанын көрсеткен: қолөнерші, ғалым, жауынгер, диқандардың еңбегі ортақ

игіліктің құрамдас бөлігі болып саналады. Оның тұжырымдауынша, жеке тұлғаның әлеуметтік құндылығы байлықпен немесе дәрежемен емес, жалпы игілікке қосқан үлесімен өлшенуі тиіс [178, 5 б.].

Әл-Фараби мен Мәшһүр Жүсіп дүниетанымындағы ортақ өзек – адамды рухани кемелденуге жетелейтін ізгілік философиясы. Әл-Фараби адам бақытына білім, ұстамдылық және қайырымдылық арқылы жетуге болады деп түсіндірсе, Мәшһүр Жүсіп адамның шынайы болмысы қоғамға пайда келтіру, мейірім таныту және рухани жауапкершілік арқылы ашылатынын көрсетеді. Екі ойшыл да адамды жаратылыстың ең жоғары рухани иесі ретінде қарастырып, адамгершілік пен білімнің бірлігін негізгі құндылық ретінде бағалайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығының өзегі араб әлемінің басты рухани қазынасы Құран Кәрімдегі сюжеттер мен кейіпкерлерден бастау алады. Ол шығыстық әдеби дәстүрді негізге ала отырып, «Жер мен көк», «Құдайым жексенбі күн жер жаратты», «Миғраж», «Пайғамбардың дүниеден өтуі», «Мұхаммед пен Әбужаһил», «Хаятбақшы», «Әдһам диуана және Ибраһим» секілді көптеген аңыз-дастандар мен ғибратты өлеңдер жазған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасына үңілгенде, біз оның шығыстық «Мың бір түн» желісімен жазылған хикаяларын кездестіреміз. Солардың бірі «Гүлшат – Шеризат» қиссасы – арабтың хош иісті бақтары мен қазақтың шексіз сахарасының рухтас екенін дәлелдейтін философиялық туынды. Мәшһүр Жүсіп Бағдат пен Шынмашын сынды шаһарлардың атын өзгертпей сақтау арқылы оқырманды қиял-ғажайып Шығыстың тылсым атмосферасында қалдырады [179]. Шығарманың ішкі мазмұнына енгенде, араб ертегісінің қаңқасына қазақтың лиро-эпостық қаны жүгіргенін байқаймыз.

Гүлшат сұлудың бейнесін суреттегенде, ақын қазақ танымындағы «сұлулық эстетикасын» алға шығарады. «Ақ бетіне пар келмес, сарт тоқыған аппақ бөз» немесе «шыны айнаның көзіндей түзу ағаш» деген теңеулер – бұл тек сыртқы сипат емес, бұл – мінсіздікті аңсаған көшпелі халықтың «түзетуге келмейтін сұлулық» туралы философиясы. Мәшһүр Жүсіптің қаламында Гүлшат – алыстағы ханшайым емес, Баян Сұлу мен Қыз Жібектің рухани сіңлісіне айналады:

«Гүлшат сынды қаракөз,
Қалам қасты, нұрлы жүз.
Ақ бетіне пар келмес,
Сарт тоқыған аппақ бөз.
Ұзын бойлы, қыпша бел,
Тал бойында бір мін жоқ.
Шыны айнаның көзіндей,
Түзу ағаш құрған тез» [180, 105 б.].

Қазақстандық зерттеуші Алма Қыраубаева атап өткендей, жырдағы аңшылық атрибуттардың (қызыл түлкі, бүркіт, ақсұңқар) қолданылуы – махаббатты табиғаттың ажырамас заңы ретінде қарастыру [181]. Мұндағы Шеризет тек қана ғашық жігіт емес, ол – тоят іздеген қыран. Ал Гүлшат – қолға оңай түспейтін, еркіндіктің символындай ақсұңқар:

«Атқан аңым шарбаққа кетті кіріп,
Кіре алмадым соңынан мен де еріп.
Керек деген нәрсенді алшы менен,
Қансыраған аңымды алып беріп.
Бұл сөзге Шеризат бала мойын бұрған,
Гүлшатқа ғашық болып көңілі тынған.
Бағбанмен өрге жүріп келе жатты,
Ақсұңқар құтыла ма жайған тордан» [180, 106 б.].

Бұл жолдарда үлкен философиялық астар жатыр, яғни махаббат – адам еркінен тыс құрылған ұлы тор. Тіпті патшаларды тізе бүктірген батырдың өзі сезім алдында қауқарсыз. Бұл – Шығыс сопылық поэзиясы мен қазақ жыраулық дәстүрінің тоғысқан түсі. Мұнда адам – тағдыр мен сезімнің алдындағы «дәрменсіз жолаушы».

Шығарманың ең басты философиялық түйіні – Шаһризада мотивінің қайталануында. Шеризат батырдың қаһарына іліккен патшаны ажалдан арашалап қалған Гүлшаттың айтқан хикаясы. Бұл жерде «Сөз» бен «Әңгіме» тек ермек емес, ол зұлымдықты жеңетін, қаһарды мейірімге айналдыратын күдірет. Шеризаттың «көңілді көтеретін қисса айтып берсең, кешіремін» деген шарты адам баласының рухани азыққа, ғибратқа деген мәңгілік мұқтаждығының белгісі. Мәһи Мәнзалдың басынан кешкендері арқылы әділдік пен адамгершілікті дәріптеу – Мәшһүр Жүсіптің дидактикалық мектебінің жемісі. Түйіндей айтқанда, Мәшһүр Жүсіп «Мың бір түн» желісін қазақ топырағына жай ғана көшіре салған жоқ. Ол жат жұрттық сюжетті ұлттық ділмен суарып, адам жанын тәрбиелейтін философиялық дастанға айналдырды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық философиясының қалыптасуында оның дүниетанымдық кеңістігін айқындайтын басты туындылардың бірі «Жер мен көк» поэмасы. Бұл шығарма ақынның әлем, адам және Жаратушы туралы философиялық-діни көзқарастарының жүйелі түрде көрініс тапқан іргелі еңбегі болып табылады. Поэма мазмұны жағынан моральдық-дидактикалық және діни-философиялық сипатқа ие болып, адамзаттың рухани жетілуі мен дүниенің жаратылысы мәселелерін кешенді түрде қарастырады.

Мәшһүр Жүсіп бұл туындысында тек ақындық шеберлігін ғана емес, сонымен қатар философиялық пайымдау қабілетін де танытады. Ол космогониялық ілімдерге, халықтық мифологияға, діни мәтіндер мен эзотерикалық танымға сүйене отырып, әлемнің құрылымы мен адам болмысының мәнін түсіндіруге ұмтылатыны байқалады. Поэмада грек-рим антикалығының, библиялық және Құрандық сюжеттердің қазақ халқының дәстүрлі діни санасымен ұштасуы ақын дүниетанымының синкреттік сипатын көрсетеді. Бұл тұрғыдан алғанда, оның ойлары Данте, Милтон, Шведборг, Шеллинг, Фихте сияқты Батыс Еуропа ойшылдарының космологиялық және діни-философиялық тұжырымдарымен үндес келеді.

М.Ж. Көпейұлының дүниетанымының қалыптасуы мен дамуы мәселесіне оралатын болсақ, оның көзқарастарының жан-жақты болуы тек Шығыстық

өркениетпен байланысты болмаған. Екінші жағынан, Батыс әлемінің өзіндік ықпалы, әсіресе Ресей тарапынан ықпалдың басым болғаны анықталған. Орыс тілінде хат таныған қазақ ойшылы бірқатар ресейлік ғалымдардың еңбектерімен таныс болған. Оның назары Василий Радловтың, Николай Аристовтың, Владимир Вельяминов-Зерновтың ғылыми зерттеулерінен тыс қалмаған. Шын мәнінде, ресейлік ғылыми еңбектермен хабарда болуы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы үшін түркілердің тарихы және қазақ халқының генеалогиялық мәліметтерін жүйелеуге көмек болды. Шығыс пен Батыс дереккөздерін салыстырмалы түрде сынаған немесе ортақ тетіктерін тапқан. Алайда, екі өркениеттерге және олардың рухани мәдениетіне оң көзқараспен қараған.

Бұл ретте Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымында Шығыстың ғана емес, Батыс пен орыс-еуропалық философиялық дәстүрдің де жаңғырығы анық естілетінін атап өту маңызды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ даласы үшін үлкен бетбұрыс кезеңі еді. Ресей империясының саяси-мәдени ықпалы арқылы келген еуропалық ғылым, әдебиет пен философия Мәшһүр Жүсіп секілді зерек тұлғаның назарынан тыс қалған жоқ. Ол ескі мен жаңаның, Шығыс пен Батыстың арасындағы алтын көпірді таба білген.

Мәшһүр Жүсіптің тек діни шеңберде қалып қоймай, әлемдік ақыл-ой қазынасын еркін шарлаған азаматтық деңгейін көреміз. Оның ҚР «Ғылым Ордасының» Сирек қолжазбалар қорында сақтаулы 1176-шы қолжазбасынан Пушкин, Конфуций, Сократ, Платон және бірқатар орыс ғалымдары мен оқымыстыларын білгенін және олардың еңбектерімен таныс болғанын аңғара аламыз. Ол Платонның «ақылға ғана сенген» тәкаппарлығын сынға ала отырып, адамның шектеулі мүмкіндігін Тәңірдің шексіз құдіретімен сабақтастырады. Бұл жерде ақын ғылымға қарсы шығып отырған жоқ, керісінше, Бруно мен Коперник еңбектеріне сүйене отырып, ғарыштың шексіздігі мен ондағы жүйелілік – Жаратушының бар екендігінің ең үлкен айғағы екенін меңзейді. Ол үшін ғылым – Құдайды танудың құралы [163].

Виссарион Григорьевич Белинскийдің «толқын» туралы метафорасына Мәшһүр Жүсіптің таңғалуында үлкен философиялық мән жатыр. Сыншының «жеке өмір өткінші болғанымен, жалпы тіршілік – мәңгілік» деген ойын ақын исламдағы «Рухтың өлмейтіндігі» және «Алланың бақилығы» туралы ұғыммен үндестіреді. В.Г. Белинскийді «орыс» деп бөле-жармай, оған «ерсің!» деп баға беруі – ақиқаттың ұлтқа бөлінбейтінін, шын білім мен терең ойдың адамзатқа ортақ екенін мойындаудың белгісі [182, 8 б.]. Бұл Мәшһүр Жүсіптің нағыз гуманистік болмысын айқындайтын тұс екенін түсінуіміз қажет.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық болмысы мен дүниетанымы – Шығыстың терең хикметі мен Батыстың заманауи ғылымы тоғысқан бірегей кеңістік. Оның басты ерекшелігі – діни сенім мен ғылыми қисынды бір-біріне жау ретінде емес, ақиқатқа апаратын екі түрлі соқпақ ретінде қабылдауында. Ойшыл жаратылыс сырын тануда исламдық философияны Еуропа ғылымының жетістіктерімен шендестіре отырып, өз заманынан оқ бойы озық тұрған интеллектуалдық пайым жасай алғанын көре аламыз. Мәселен, М.Ж. Көпейұлы Чарльз Дарвин идеяларына үңілуі – оның ізденімпаздығының жарқын көрінісі.

Ол тіршілік эволюциясы туралы ілімді Құрандағы «адамның топырақтан жаратылуы» туралы ақиқатпен қарама-қайшы қоймай, екеуінің арасынан рухани сабақтастық іздеді. Мәшһүр Жүсіп үшін адам – жай ғана биологиялық түр емес, ол – құдайлық нұр мен табиғи дамудың тоғысуынан жаралған кемел болмыс. Бұл жерде рационалдық ой мен діни танымның бір арнаға тоғысқан соны үлгісін көреміз [183, 165 б.].

Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп жаратылыстану ғылымдарына, соның ішінде астрономия мен геологияға терең қызығушылық танытты. Михаил Баскин еңбектеріндегі дүниенің тоқтаусыз қозғалысы мен өзгерісі туралы тұжырымдарды өз шығармаларына арқау етті. Жердің алғашында отты масса болып, кейін суып қалыптасуы туралы ғылыми болжамдарды ол әлемнің динамикалық моделі ретінде қабылдады. Ол үшін ғалам – үнемі жаңарып, өзгеріп отыратын тірі организм іспеттес.

Қазақ ойшылының рухани өрісі тек ғылыммен шектелмей, өнер мен мәдениетті де қамтыды. Александр Затаевичтің қазақ әндерін жинауын ол ұлттық кодты сақтауға бағытталған қасиетті іс деп бағалады. Қазақ әнін ұлттың жаны деп білген ол, бұл еңбекті болашақ ұрпақ алдындағы зор жауапкершілік деп түсінді.

Мәшһүр Жүсіптің табиғат пен адам үйлесімі туралы ойлары бүгінгі экологиялық философиямен үндесіп жатыр. Жилинус пікірлеріне сүйене отырып жазған «Адам мен жұлдыздар арақатынасы» еңбегінде ол таза ауа, қозғалыс пен денсаулықтың маңызын айта отырып, адамның ғарышпен және қоршаған ортамен тығыз байланысын алға тартты.

Сонымен қатар, Толстой, Пушкин, Лермонтов сынды орыс классиктерінің шығармашылығы Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымына романтикалық сарын мен гуманистік сипат үстеді. Ол батыстық әдебиеттегі еркіндік пен моральдық жауапкершілік мәселелерін қазақы ділмен шебер ұштастырды. Бұл ретте академик Мырзатай Қаратаев М.Ж. Көпейұлының келесі сөздерін келтіреді «Бірінші бағыттағы халықтық ақын-жазушылар Пушкинді Абай дағдысымен ұнатып, шамасынша оқып, қазақ тіліне аударып келді ...» [184, 114 б.].

Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы романтикалық рух Байронның еңбектерімен таңғажайып үндестік табады. Байрон кейіпкерлеріне тән жалғыздық, қоғамнан оқшаулану және ішкі рухани арпалыс сарындары ақынның діни-философиялық дастандарынан да анық байқалады. Оның «Гүлшат – Шеризат» дастанындағы Шеризат бейнесі – тағдырдың талқысына түссе де, махаббат пен әділдік жолында азап шегуден қашпайтын нағыз романтикалық тұлға. Шеризаттың бұл қасиеті Байронның «Гяур» поэмасындағы қаһармандардың қайсар мінезіне өте жақын. Екі ойшыл да адам жанының трагедиясын, оның еркіндікке деген шексіз ұмтылысын суреттеуде ортақ тіл тапқандай.

Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымдық көкжиегіне орыстың демократиялық ой-толғамдарының да айтарлықтай әсері болғаны байқалады. Ол Лев Толстойдың адамгершілік мұраттарын, зорлық-зомбылыққа қарсы бағытталған демократиялық идеяларын жақын тартып, Михаил Салтыков-Щедрин

шығармаларындағы әлеуметтік әділетсіздікті өткір сынға алған рухпен іштей үндестік тапты.

Мәшһүр Жүсіп пен Лев Толстойдың арасындағы рухани сабақтастық – адамның ішкі тазалығы мен моральдық жауапкершілігінде. Екі ойшыл үшін де өмірдің мәні сыртқы жылтырақ – билік пен байлықта емес, иман мен мейірімде. Мәшһүр Жүсіптің сараңдықты сынап, кедей-кепшікке қол ұшын созуды дәріптеуі Л.Толстойдың «рухани кемелдену» философиясымен тікелей астасады. Ойшылдың адам болудың формуласын ұсынған мына жолдары Толстойдың этикалық ұстанымдарымен үндес:

«Бір өзіңнен басқаға пайдаң тисе,

Адам деуге лайықты болдың сонда» [177, 1 б.].

Мұндағы басты идея – адамның қадірі оның қоғамға тигізген шапағатымен өлшенетіндігінде.

Ал Иоганн Вольфганг Гете шығармаларымен үндестік Мәшһүр Жүсіптің космогониялық және философиялық пайымдарынан байқалады. Бұл жерде «тұтастық» идеясы еркін байқалады, мәселен екеуі де табиғат пен адамды ажырамас бірлікте қарастырады. Екіншіден, «рухани өсу» идеясы бой көтереді. Адамды жай ғана биологиялық тіршілік иесі емес, үнемі кемелденуге ұмтылатын «рухани субъект» деп таниды [185, 24 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымындағы батыстық ықпал оның ұлттық ділінен алшақтауына емес, керісінше қазақ ойын жаңа белеске көтеруіне септігін тигізді. Ол батыстың гуманистік, романтикалық идеяларын шығыстың сопылық танымымен шебер ұштастырды. Нәтижесінде, Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы – Шығыс пен Батыс руханияты тоғысқан қазақ ойының ерекше үлгісі.

2 М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ДІНИ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

2.1. Қазақ ойшылының діни философиясындағы адам мәселесі

Адам мәселесі – мәңгілік философиялық мәселелердің қатарына жатады. Көне дәуірлерден бүгінге дейін бұл мәселе ойшылдар мен философтардың басты назарында болып келеді. Десек те, адам болмысы туралы толғамдар әр уақытта жаңа сипатқа ие болып отырады, өйткені қоғамдық өмір, адамзаттың жинақтаған білімі мен адамның ішкі табиғаты үздіксіз даму үстінде. Әр тарихи кезеңнің өз жүгін арқалаған, өз заманының түйткілдерін шешуге ұмтылған және әлемді өзінше түйсінетін жеке тұлға үшін бұл сауал әрдайым тың қырынан қойылып, жаңа мазмұнмен толығып отырады [186, 26 б.].

Адам болмысының рухани тереңдігін айқындайтын басты таразы – оның құндылықтар жүйесі мен рухани деңгейінің қалыптасу дәрежесі. Құндылықтар тек жеке адамның ішкі әлемімен ғана шектелмей, белгілі бір тарихи-мәдени ортада жинақталған ортақ рухани тәжірибенің жемісі ретінде бой көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, құндылықтар жүйесін бір орнында тұратын қатып қалған құрылым емес, керісінше, қоғамның әлеуметтік және тарихи өзгерістеріне сай үнемі жаңарып отыратын күрделі феномен деп түсінгеніміз абзал. Олар адамның әлемді тану әдісін, өмірлік ұстанымдары мен мінез-құлық бағдарын айқындайтын іргелі фактор ретінде қызмет етеді [187, 80 б.].

Құндылықтар – бұл айналадағы нысандардың адам мен қоғам үшін маңыздылығын (жағымды немесе жағымсыз мәнін) айқындайтын айрықша әлеуметтік сипаттамалар. Олар игілік пен жамандық, ақиқат пен жалған, әділеттілік пен әділетсіздік, сұлулық пен ұсқынсыздық секілді ұғымдар арқылы көрініс тауып, қоғамдық құбылыстардың мән-мағынасын ашады. Сонымен қатар, құндылықтарды әлеуметтік субъектінің (жеке тұлғаның, топтың немесе тұтас қоғамның) белгілі бір сұраныстары мен қажеттіліктерін өтей алатын нысандардың қасиеті ретінде де қарастыруға болады [188, 15 б.].

Дін – адам мен ғалам, адам мен қоғам, тіпті адамның өз ішкі әлемімен байланысын реттейтін әмбебап рухани құрылым ретінде айрықша құндылықтар жүйесін түзеді. Діни дүниетаным аясында моральдық-этикалық, эстетикалық және әлеуметтік қағидалар біртұтас мағыналық арнаға тоғысып, тұлғаның рухани өміріне темірқазық болады. Мораль мен діннің әлеуметтік тамырлары екі бөлек болғанымен, екеуінің де түпкі мүддесі – адамның мінез-құлқын ізгілендіру, жауапкершілік пен ішкі тәртіпті нығайту. Уақыт өте келе діни құндылықтар тарихи өзгерістерге бейімделіп, мазмұндық жағынан түрленгенімен, олардың өзегіндегі адамгершілік, рухани толысу және жан тазалығы секілді асыл идеялар өзгеріссіз қалады. Рухани өмірдегі осы бір құбылыстардың өзара байланысын зерттей келе, М.А. Коростовцев діннің тек дүниетанымдық жүйе емес, сонымен бірге адамның өмірге деген тұтас көзқарасын айқындайтын іргелі фактор екенін алға тартады. Сондықтан да адамзат жылнамасында діни мәселелер әрдайым өзекті тақырыптардың

қатарынан орын алып келеді. Осыған орай, «адам мен Құдай» арақатынасы философия тарихының ажырамас әрі табиғи бөлшегіне айналды [189, 67 б.].

Философия ғылымында «құндылықтар теориясы» ұғымы кең ауқымда қарастырылады. Оның мазмұны діни-этикалық бағыттағы философияның аксиологиялық негіздерін тереңірек түсіндіру үшін маңызды әдіснамалық тірек болып табылады. Ең кең мағынада құндылықтар теориясы мораль философиясының барлық салаларын, әлеуметтік және саяси философияны, эстетиканы, кей жағдайда дін философиясы мен мәдениет философиясын қамтитын жалпылаушы ұғым ретінде қарастырылады. Яғни бағалау сипатындағы кез келген философиялық пайымдаулар мен құбылыстарды зерделейтін салалар осы кең мағынадағы құндылықтар теориясының аясында қарастырылады. Мұндай түсінік құндылықтарды адам болмысының, мәдениет пен қоғамның мәнін айқындайтын әмбебап философиялық категория ретінде пайымдауға мүмкіндік береді.

Ал тар мағынада құндылықтар теориясы нормативтік этиканың белгілі бір саласын білдіреді және көбіне аксиология ұғымымен сабақтас қарастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда аксиология игілік, жақсылық, әділет, әсемдік сияқты құндылықтардың табиғатын, олардың иерархиясын және адам өміріндегі орнын айқындаумен айналысатын философиялық бағыт ретінде түсіндіріледі. Аксиологиялық зерттеулердің дәстүрлі мәселелерінің бірі – құндылықтардың субъективтік немесе объективтік сипаты туралы сұрақ. Басқаша айтқанда, құндылықтар адамның ішкі психологиялық тәжірибесінің нәтижесі ме, әлде олар адамнан тәуелсіз объективті болмыс ретінде өмір сүре ме деген мәселе философиялық талдаудың өзегіне айналады [190, 93 б.].

Сонымен қатар, құндылықтар теориясын кеңірек ауқымда – мораль философиясының барлық игіліктер мен құндылық табиғатын зерделейтін арнайы саласы ретінде қабылдауға болады. Мұндай пайымдау аксиологияны негізге ала отырып, құндылықтардың ішкі мәні мен олардың моральдық категориялармен арақатынасы сияқты теориялық мәселелерді де қамтиды. Бұл арнада құндылықтар мәселесі тек нормативтік немесе метаэтикалық зерттеулер шеңберімен шектелмей, адам болмысының мазмұнын, оның рухани бағдарлары мен мәдени тәжірибесін түсіндірудің басты әдісіне айналады.

Құндылықтар теориясы мораль философиясының құрылымында айрықша орын алады. Себебі құндылықтардың табиғатына қатысты сауалдар адам болмысының мәнін, игілік ұғымының мазмұнын және адам әрекетінің этикалық негіздерін ашуда шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, құндылықтар жүйесін зерделеу діни-этикалық философияның мәнін тереңдету үшін маңызды әдіснамалық тірек болып табылады. Әсіресе, діни дүниетаным аясында құндылықтар адамның рухани бағытын айқындап, оның өмірлік мұраттары мен адамгершілік ұстанымдарын қалыптастыратын негізгі фактор ретінде көрініс табады [191, 85 б.]. Аталған теориялық қағидалар Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық философиясын сараптауда ерекше маңызға ие деп санаймыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық философиясы – қазақ руханиятының өтпелі кезеңінде туындаған күрделі әрі көпқабатты

дүниетанымдық жүйе. Оның құндылықтық бағдарлары тек жеке діни таным аясында ғана емес, сол дәуірдегі қазақ зиялыларының интеллектуалдық ортасында, яғни рухани сұхбат пен идеялық ықпалдастық кеңістігінде шындалды. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің діни-этикалық көзқарастары оның замандастары Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының терең ой-ізденістерімен сабақтаса дамығанына сөзсіз.

Абай Құнанбайұлының дүниетанымдық ұстанымдары мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ағартушылық мұрасы арасындағы рухани сабақтастықты зерделеу үшін олардың алғашқы жүздесуіне қатысты деректерді талдаудың мәні зор. Бұл оқиға екі ойшылдың бір-бірінің атақ-даңқын сырттай естігенімен, әлі жүзбе-жүз кездеспеген кезеңінде орын алған. Ел аузында мынадай бір қызықты естелік сақталған «Бұл жағдай Абай мен Мәшһүр Жүсіп бір-бірінің қадірін сырттай білгенімен, әлі дидактаспаған шағында болыпты. Бірде Мәшһүр Жүсіп Тобықты еліне жолы түсіп, ұлы ақын Абайдың шаңырағына арнайы сәлем бере барады. Үйге кіріп, төрге жайғаса бергенде, Абай оған тосыннан сұрақ қойып, сынамақ болады: «Данагөйдің аты өзінен бұрын жетеді деуші еді. Егер сен шынымен Мәшһүр болсаң, менің сауалыма жауап берші. Жаратқан Алла қайда? Жұмақ пен тозақтың мекені қайсы?» – дейді. Сонда Мәшһүр мүдірместен: «Мен Абайдың Құдайы қайда екенін білмеймін. Бірақ мен үшін Алла – өз жүрегімде. Ал жұмақ пен тозақ әркімнің өз шаңырағында: егер қосағың ақылды болса – үйің жұмақ, ал ақымақ болса – нағыз тозақ сонда», – деп қайырады. Бұл жауапқа тәнті болған Абай «Сен расында да атыңа затың сай Мәшһүр екенсің», – деп, ризашылықпен төрге оздырған екен...» [192].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің «Қазақ шежіресінде» Абай тұлғасын қазақ руханиятының бірегей өкілі ретінде ерекше атап өтеді. Сонымен қатар, ол «Нүсіпхан» поэмасының идеялық өзегіне Абай бейнесін арқау етіп, оның шығармашылық қуаты мен рухани ықпалын халыққа кеңінен таныстыруды мақсат етті. Осы поэма арқылы Мәшһүр Жүсіп Абайдың озық ойларын Сарыарқа мен қазақ даласына таратып қана қоймай, оның қоғамдық-моральдық беделін биіктете түсті. Шығармада Құнанбай мен Абай арасындағы сұхбат көркемдік тәсілдермен өріліп, ел ішіндегі шешімін таппаған даулар, ұлт тағдыры, әділеттілік пен жауапкершілік мәселелері пәлсапалық тұрғыдан пайымдалады. Сонымен бірге, Семей өңіріндегі қазақ қоғамының әлеуметтік-психологиялық болмысы кеңінен суреттеліп, Құнанбай әулетінің, оның ішінде Тобықты руының тарихи рөлі айшықтала түседі. Мәшһүр Жүсіп Құнанбай қажының көрегендігі мен парасатына тәнті бола отырып, оны дәстүрлі билік пен рухани тереңдіктің символы ретінде бейнелеген.

Абай тұлғасына деген ойшылдың ерекше ілтипаты поэманың поэтикалық жолдарынан да айқын көрінеді. Мәшһүр Жүсіп хакімнің ақыл-парасаты мен рухани биіктігін жоғары бағалап, былай деп толғайды:

«Ыбырай еді жан достым,
Құнанбайдың баласы.
Арғын атасы Өскенбай,

Тобықтының ағасы» [193, 45 б.].

Бұл жолдар Мәшһүр Жүсіптің Абайды тек сөз зергері ретінде ғана емес, сонымен бірге тектілік пен рухани кемелдіктің тоғысқан нүктесіндегі ірі тұлға деп танығанын айғақтайды.

Қазақ шежіресін жүйелі түрде хатқа түсірген бірегей ғұлама Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы хакім Абайдың әкесі – Құнанбай Өскенбайұлы туралы да құнды деректерді мұра етіп қалдырған. Өзінің тарихи-шежірелік еңбектерінде ол Құнанбай қажыны қазақ даласынан қасиетті сапарға аттанған үшінші топтың көрнекті өкілі ретінде суреттейді. Ойшыл бұл қажылыққа қатысқан тұлғалардың есімдерін, олардың шыққан тегі мен өңірін егжей-тегжейлі нақтылап береді. Мәшһүр Жүсіптің жазбаларына сүйенсек, сол жолғы сапарда Тобықтыдан Құнанбай, Айдаболдан Қишыл Қыстаубай, Ақмоладан Шекшек қажы, Атбасардан Егізек Жанайдар болған. Сондай-ақ Есіл бойындағы Қыпшақтардан Шонтыбай мен Батырқожа молданың балалары, Сілеті өңірінен Қасен қажы, Мәмбет тобынан Мұхаммед Салық қажы, Өр Алтайдан Ешмұхамет, Ертіс бойынан Құдияр, Көкшетау Атығайларынан Қожахмет қажы секілді елге сыйлы азаматтар бірге жүрген.

Мәшһүр Жүсіп бұл мәліметтерді тек тізіп қана қоймай, олардың бірқатарымен жүзбе-жүз тілдескенін, елге аман оралған қажылардың өз аузынан естіп, деректерді пысықтағанын арнайы атап өтеді. Оның жазуынша, бұл тарихи сапарға Орта жүзден жиырма, ал Кіші жүзден жүзге жуық адам қатысқан. Ол кезеңде қазақтардың мұншалықты көп топпен қажылыққа баруы сирек оқиға болғандықтан, бұл жағдай замандастарының арасында үлкен жаңғырық тудырған. Жүзден астам адамның іргесін сөкпей, тізе қосып жүруі және олардың әр рудың бетке ұстар беделді тұлғалары болуы өзге жұртты тәнті еткенін Мәшһүр Жүсіп көркем тілмен өрнектейді [164, 9 б.]. Осы шежірелік жазбалар арқылы автор Құнанбай Өскенбайұлының қазақ қоғамындағы діни-әлеуметтік салмағын, оның өз заманының нағыз тұлғасы болғанын дәлелдей түседі. Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіптің Абай әулеті жайлы мұндай нақты деректер келтіруі оның ұлы ақынның шығармашылығымен де жете таныс болғанын аңғартады. Ол Абайды жай ғана ақын емес, қазақ руханиятындағы жаңашыл ойшыл әрі ағартушы ретінде бағалап, әкесі Құнанбайды дәстүрлі билік пен діни ықпалдың көрнекті өкілі ретінде сипаттайды.

Абай Құнанбайұлы болса, қазақтың ұлттық болмысын айқындау мәселесін терең толғаныспен зерделеп, оны сол тұстағы қоғамның әлеуметтік қайшылықтары мен рухани тоқырауын сын көзімен қарау арқылы пайымдады. Оның ащы сыны жай ғана түңілу немесе реніш емес, керісінше ақыл-парасатқа, ізгілік пен биік адамгершілікке негізделген болашақ рухани кемелдікке жетудің басты алғышарты ретінде көрініс тапты [194].

Абай Құнанбайұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы арасындағы рухани сабақтастық пен ой үндестігі – қазақ діни-этикалық философиясының даму жолын түсінуге қажетті басты кілт. Екі ойшыл да адам өмірін жай ғана әлеуметтік немесе биологиялық үдеріс ретінде емес, ең алдымен моральдық жауапкершілік пен рухани толысу жолы деп білді. Олардың шығармашылық

мұрасындағы ортақ арқау – адамның уақыт, өзі және ары алдындағы биік жауапкершілігі мәселесі.

Егер Абай адам баласының басты қателігін білімге деген немқұрайдылықтан көрсе, Мәшһүр Жүсіп бұл кемшілікті нәпсінің құлы болу және рухани селқостықпен байланыстырады. Осылайша, Абай ұсынған ішкі мораль философиясы Мәшһүр Жүсіптің пайымында діни-этикалық тәртіпке ұласады. Бұл ойлардың астасуы Мәшһүр Жүсіп философиясының іргелі құндылықтарының бірін айқындайды, яғни адам – тек уақыт алдында ғана емес, Жаратушы Алланың алдында есеп беретін жауапты болмыс.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақтың рухани-философиялық ой-танымы терең мазмұндық өзгерістерді бастан кешіріп, діни-этикалық ізденістердің жаңа деңгейіне көтерілді. Бұл құбылыс, ең алдымен, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымдық еңбектерінен көрініс тапты. Аталған ойшылдар адамгершілік принциптерін құрғақ моральдық қағидалар шеңберінде емес, исламдық руханиятпен тамырлас, тұлғаның ішкі болмысын қалыптастыратын құндылықтық тірек ретінде қарастырды. Осындай интеллектуалдық ортада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық көзқарасы шындалып, Абай мен Шәкәрім негізін қалаған имани-моральдық жүйені өзіндік өрнекпен байытты.

Абай философиясында адам – Құдайдың жаратылысы әрі рухани жүк арқалаған жауапты жан ретінде сипатталады. Ол адамды биологиялық нысан емес, сенім, ар-ұят және парасат арқылы өзін үнемі жетілдіріп отыратын рухани субъект деп таныды. Хакім үшін иман – соқыр сенімнің жемісі емес, ақиқат пен ізгілікке бағытталған саналы таңдау. Бұл тұрғыда М.С. Орынбековтің пайымы Абайдың рухани әлемін дәл сипаттап береді «Руханияттың үш тағанының бірінші сатысында исламға деген кәміл сенім, одан кейін барып махаббат пен ақыл тұрады» [195, 52 б.]. Абай дүниетанымында дін – адам баласын биік мағыналарға жетелейтін онтологиялық тірек. Дәл осы негізде ар-ождан, намыс пен адамдық қадір-қасиет шындалады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық көзқарасының қалыптасуына оның рухани ұстазы әрі аға буын өкілі – Абай Құнанбайұлының ықпалы орасан болды. Абай адам өмірінің мәнін саралауда, ең алдымен, «Мен» мен «менікі» ұғымдарының аражігін ажыратып алудың маңыздылығын айтты. Ол адам болмысының тәндік және рухани қырларының арасындағы мәндік айырмашылықтарды терең негіздеп берді. Бұл тұжырымдамада жан – адам өміріне мазмұн беретін, оның рухани табиғатын айқындайтын құдіретті бастау ретінде танылады [196, 3 б.].

Абай ілімі бойынша, «Мен» мен «менікіні» шатастырып, оларды ажырамас біртұтас нәрсе ретінде қабылдаған жан дүниенің өткінші екенін жете сезіне алмайды. Мұндай адам үшін өмір үстірт қана түсінілетін «бес күндік жалған» деңгейінде қалып қояды. Мұндай таным адам ғұмырын тән қуатының сарқылуымен ғана шектеп, ақиқат туралы терең білімнен алшақтатады. Мұндай рухани таяздық – адамның өмір сүру салтындағы мазмұнның жоқтығынан туындайтын салдар ретінде сипатталады.

Абайдың өмір мәні туралы философиялық толғамдары адамның шынайы мәңгілігі тәннің тіршілігімен емес, рухани толысуымен, адамгершілік қасиеттерін жетілдіруімен және артында қалдырған игі істері мен даналық сөздерімен өлшенетінін аңғартады [197, 14 б.].

Қазақстандық философ Г.Ж. Нұрышева «Өмірдің мәні – адамзаттың рухани тарихындағы ең өзекті мәселелердің бірі. Өмірдің мәні туралы толғанбаған адам, оны түсіндіруге ұмтылмаған философиялық мектеп жоқ шығар», – деп атап өткен [198, 159 б.].

Абай адам туралы ілімді мүлде жаңа белеске шығарып, өзінің «Кемел адам» (инсан әл-камил) тұжырымдамасы арқылы қазақ философиясында соны мазмұн қалыптастырды. Ол ұлттық дүниетанымдағы адам мәселесін терең философиялық деңгейде зерделеп, қазақтың ойлау жүйесін биік сатыға көтере білді. Анахарсис заманынан бері жалғасып келе жатқан адам туралы толғамдарды ойшыл тұлғалық болмыспен ұштастырып, адамды ерікті әрі саналы тіршілік иесі ретінде сипаттады. Абайдың пайымынша, адам – өз ғұмырының бағыт-бағдарын, этикалық ұстанымдары мен рухани қағидаларын дербес таңдайтын жауапты субъект [199, 170 б.]. Кейіннен бұл бастаманы Абайдың төл шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы одан әрі тереңдетіп, «кемел адам» концепциясының ішкі иірімдерін талдау арқылы адам болмысының өзегі ретінде «ұждан» ілімін негіздеді.

Аталған рухани-этикалық бағыттар қазақ ойшылдарының еңбектерінде өзіндік жалғасын тауып, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымында да айрықша мәнге ие болды деп айта аламыз. Ол адам болмысының мәнін рухани толысумен, имандылық пен ар-намысқа негізделген өмір салтымен ажырамас бірлікте қарастырды. Адам мен әлемнің болмыстық тұтастығына сүйене отырып, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы табиғат бейнелері арқылы пенденің жан дүниесіндегі нәзік иірімдер мен мінез-құлықтың сан алуан қырларын шебер жеткізе білген.

Қазақстандық философ Г.Г. Барлыбаеваның тұжырымдауы бойынша Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тұлғааралық қарым-қатынастағы эстетикалық қуаттың артуын ол адам бойындағы дербес бастаудың көрінісі деп түсіндірген. Ойшылдың пайымдауынша, абсолютті мәдени құндылықтардың жеке адамның ішкі әлемімен біте қайнасуы оны нағыз тұлға ретінде қалыптастырады. Егер адам табиғат үдерісінің толқынындағы кездейсоқ бір тамшы немесе қажеттіліктің жай ғана туындысы болса, онда ол – тұлға да, даралық та емес, тіпті оның болмысы да жоқ деп есептеді. Мәшһүр Жүсіп адамды метафизикалық мәнге ие болмыс деп танып, оның даралығының тамырын биологиялық негіздер мен психологиялық себептерден әлдеқайда тереңнен іздеу керек деген нық сенімде болғанын айқын айта аламыз [1, 168 б.].

Шәкәрім Құдайбердіұлының рух, ұждан, ар мен әділеттілік жайындағы толғамдары Мәшһүр Жүсіптің діни-этикалық философиясымен тамырлас келеді. Шәкәрім рухты адамның ішкі мәні, парасат пен ізгіліктің іргетасы деп біліп, оны мәңгілік әрі құдайлық бастау ретінде зерделеді. Оның «Үш анық» еңбегінде рухтың Жаратқанның әмірімен пайда болған ақиқат болмыс екендігі

былайша айшықталады «Рух дегеніміз – Алланың әмірінен жаратылған, өлмейтін шын болмыс. Рух деген сөздің өзін Алланың әмірі дейді Құран» [150, 45 б.].

Шәкәрім Құдайбердіұлы «жан» ұғымын тірі ағзаның өмірлік қуаты, яғни адамның биологиялық және психикалық тіршілігіне жауап беретін деңгей ретінде сипаттайды. Ойшылдың пайымдауынша, егер адамгершіліктің қайнар көзі – ұждан болса, ар мен ұяттың түп-тамыры жанмен ажырамас бірлікте. Бұл тұжырымдамада «жан» мен ұждан арасындағы алтын көпір – рух. Дәл осы рухани саты арқылы адам ұждан биігіне көтеріледі, ал ұждан Шәкәрім ілімінде адам болмысының ең жоғары, кемелденген деңгейін білдіреді [200, 91 б.].

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық жүйесінде ұждан категориясы орталық маңызға ие. Ойшыл ұжданды адам болмысына әу баста дарыған, құдайлық негізі бар ішкі моральдық компасы ретінде сипаттайды. Оның пайымынша, ұждан – адамға ар-намысты сақтауға, моральдық жауапкершілікті сезінуге, сондай-ақ ақиқат пен жалғанды, ізгілік пен зұлымдықты ажыратуға мүмкіндік беретін рухани таразы деседі. Бұл ұғым Шәкәрімнің рух пен жанның, ақыл мен жүректің және еңбек туралы тұтас антропологиялық пайымдауларымен ажырамас бірлікте қарастырылатынын аңғаруымыз керек [201].

Рухани толысудың іргетасын ойшыл үш негізгі қасиет арқылы айқындайды: ақ жүрек, таза ақыл және адал еңбек. Дәл осы ұғымдар оның адамгершілік туралы ілімінің өзегін құрайды. Шәкәрімнің пікірінше, тек осы үш қасиеттің үйлесімді тоғысуы ғана шынайы адамдық тұлғаны қалыптастырады. Бұл тұрғыда «ақ жүрек» ар мен ұжданның пәктігін, мейірім мен әділеттіліктің қайнар көзін білдірсе, «таза ақыл» білім мен танымның әділ әрі жауапты түрде қолданылуын аңғартады. Ал «адал еңбек» адам болмысының әлеуметтік және практикалық қырын айқындап, ішкі иманның сыртқы іспен бекуін дәлелдейді [202].

Осы рухани-мәдени арнада Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының идеялық мұрасы қазақ халқының құндылықтар жүйесін қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Олардың шығармашылығы исламдық этиканы, ұлттық салт-дәстүрді және терең философиялық толғамдарды тоғыстыра отырып, қазақ қоғамының рухани мәдениетін жаңа сапалық деңгейге көтерді.

Адамзат өркениетінің даму белестерінде құндылықтар жүйесі тұлғаның рухани болмысын айқындайтын негізгі таразы қызметін атқарып келеді. Құндылықтар әлемі адамның қоршаған ортаны қалай қабылдап, бағалайтынын және сол шынайылықпен қандай рухани байланыс орнататынын айқындайды. Қазақ халқының дәстүрлі рухани мәдениетінде бұл жүйенің алтын арқауы дін болғанын түсінуіміз қажет. Себебі исламдық дүниетаным тек сенім шеңберімен шектелмей, моральдық ұстанымдар мен өмірлік мағыналардың қалыптасуына тікелей ықпал етті. Осы рухани-мәдени арнада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық философиясы шыңдалды. Ол дінді құрғақ қағидалар жиынтығы емес, адам болмысының ішкі мазмұнын айқындайтын құндылықтық жүйе

ретінде зерделеді. Мәшһүр Жүсіп дүниетанымында діни құндылықтар адамның танымдық, моральдық және рухани тәжірибесін ұштастыратын біртұтас кеңістік ретінде көрініс табады. Дін арқылы адам өз ғұмырының мәнін ұғынып, ар-ождан, жауапкершілік пен рухани тәртіп категорияларын бойына сіңіретіндегіне сенген.

Ойшылдың діни-этикалық философиясында таным мен этика ажырамас бірлікте қарастырылады. Адамның өзін-өзі тануы, әлемді түсінуі және моральдық таңдау жасауы біртұтас рухани үдеріс ретінде бағаланады. Мәшһүр Жүсіп үшін рухани құндылықтар – адамзат тарихында жинақталған этикалық және дүниетанымдық тәжірибенің қазынасы. Ол исламдық ілімді халықтық моральмен, салт-дәстүрмен және тарихи жадымен сабақтастыра отырып, адамды биологиялық деңгейден биіктететін рухани бағдар ретінде пайымдап көрсетті.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының гуманистік дүниетанымында адам мәселесі басты назарда болып, ол адам болмысын кіші әлем – микрокосмос ретінде зерделейді. Бұл тұжырым исламдық антропологиялық ұғымдармен және сопылық іліммен ажырамас бірлікте өріліп, адамды бүкіл жаратылыстың мән-мағынасын айқындаушы рухани субъект ретінде бағалауға негіз болады. Ойшылдың пайымдауынша, адам – жаратылыс тізбегінің ең биік сатысы ғана емес, сонымен бірге әлемдегі үйлесім мен тәртіпті сақтауға жауапты, саналы әрі рухани тіршілік иесі.

Мәшһүр Жүсіп бұл идеяны исламдық космологиялық түсініктермен сабақтастыра отырып, адамды Жаратқан ие жаратқан әлемнің көркі мен айшығын паш ететін ерекше құбылыс ретінде сипаттайды. Ол «...Айдай әлемді, жанды, жансыз мақұлықтарды Құдай алты күнде жасап шығарған. Соның өзгесі бір бас та, адам бір бас. Осы дүниені адам көркейтпек, Құдайдың құдайлығын жұрт көзіне адам түсірмек. Алты күннен соң Құдай дәнеме жаратпақ емес», – деп жаза отырып, пенденің әлемді нұрландыру мен оны рухани мазмұнмен байытудағы жауапкершілігін ерекше қадап айтады [203, 18 б.].

Бұл толғамдар ойшылдың адамды жай ғана жаратылыстың бөлшегі деп емес, Құдайдың шеберлігін танытатын және дүниені жетілдіруге тиіс тұлға ретінде қарастырғанын аңғартады. Адамның ішкі рухани толысуы мен қоғамның дамуы өзара тығыз байланысты деген ұстаным Мәшһүр Жүсіп философиясының алтын арқауы іспетті.

Зерттеуші Қуандық Жүсіп Мәшһүр Жүсіптің қаламгерлік қуатын жоғары бағалай келе «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – көркем жинақтау, шартты әрекетті қолдану, дерексіз ұғымды заттандыру арқасында шағын жанр лирикаға эпос мүмкіндігіндегі жүк артып, шындықты кең қамту шеберлігін көрсетті», – деп бағалайды [204, 1 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-гуманистік дүниетанымында адамгершілік кемелдікке бастайтын негізгі құндылықтар жүйесі айқын өрнектелген. М.Ж. Көпейұлы иманды – адам болмысының берік іргетасы деп танып, шынайы рухани толысудың бастауы иланым мен жауапкершілікте жатқанын алға тартады. Оның пайымдауынша, ақырет ақиқатына сену мен

иман шарттарын терең ұғу – пенденің рухани бүтіндігін сақтайтын басты тірек. Тек қана «Жаратқан кешірімді» деген үстірт түсінікпен шектелу жеткіліксіз. Шынайы иман нақты әрекетпен, біліммен және саналы ұстаныммен бекуі тиіс.

Ойшыл рухани кемелдікке жетелейтін екінші маңызды фактор ретінде ақылды (ғақылды) атайды. Ақыл – адамды тура жолдан тайдырмайтын, сабыр мен парасатқа бастайтын құдіретті күш. Санасыз әрекеттің адамды ашуға жығып, дінінен айыратынын, соның салдарынан рухани құндылықтардан мақұрым қалдыратынын ескертеді.

Үшінші маңызды құндылық – сабыр. Мәшһүр Жүсіп сабырды адамды мақсатына жеткізетін ішкі рухани төзімділік ретінде түсіндіреді. Сабырсыздық пен асығыстықтың пендені қателікке ұрындырып, күйзеліске душар ететінін ескерте келе, әр істегі ұстамдылық – рухани тұрақтылықтың басты кепілі екенін негіздейді.

Төртінші құндылық – шүкіршілік. Ойшыл шүкірді Жаратқан берген нығметтерді қадірлеу, өмірдің мәнін ұғу және ішкі ризашылық сезімін қалыптастыру деп біледі. Шүкірсіздіктің рухани азғындыққа соқтыратынын, ал адам баласының тек қана қажырлы ізденіс пен әрекет арқылы тура жол таба алатынын атап өтеді.

Бесінші маңызды қасиет ретінде әдептілікке айрықша мән беріледі. Мәшһүр Жүсіптің танымында әдеп – иманның сыртқы көрінісі әрі адамгершілік мәдениеттің өзегі. Әдептілік пен имандылық қатар жүргенде ғана қоғамда рухани үйлесім орнайды. Ойшыл әдепсіз адамда иманның тұрақтауы мүмкін емес деген батыл тұжырым арқылы мінез-құлық пен рухани болмыстың ажырамас бірлігін көрсетеді.

Ақынның бұл толғамдары тек тәрбиелік маңызымен ғана емес, иманидылық және этикалық қағидаларды жүйелі түрде ұсынуымен де ерекшеленеді. Мәшһүр Жүсіптің ислам ақидасы мен шарифат ілімдеріне қанық діндар әрі терең ойшыл екені оның әрбір сөзінен менмұндалайды. Оның еңбектеріндегі діни-этикалық байламдар қасиетті хадистер мен пайғамбарлық өсиеттермен астасып, мазмұндық үндестік тауып жатады.

Отандық ғалымдар Жүсіпбек Ғ. мен Сатершинов Б.М. пайымдауынша, бұл өсиеттік ұстанымдар жалпыадамзаттық рухани құндылықтардың өзегін құрайды және қазақ халқы ғасырлар бойы ұстанып келген дәстүрлі ханафилік мәзһабтың дүниетанымдық негіздерімен толық үйлеседі [205, 15 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің иман, ақыл, сабыр, шүкір және әдепке негізделген концепциясы бұл – қоғамды ізгілендірудің маңызды рухани тетіктерінің бірі.

Мәшһүр Жүсіп еңбектерінде ислам дінінің ақыл-ой мен ғылымның өркендеуіне тигізер ықпалына ерекше назар аударады. Ойшылдың пайымдауынша, қоршаған әлемді танып-білу – Жаратушының құдіреті мен хикметін ұғынуға бастайтын негізгі жол. Таным процесін жан-дүниенің кемелдену құралы ретінде қарастырған ол, сопылық ілімге сүйене отырып, ақиқатқа жету тек құрғақ рационализммен шектелмейтінін, оған жүрек тазалығы арқылы да жетуге болатынын алға тартады.

Мәшһүр Жүсіп таным философиясын этикалық өлшемдермен ұштастыра отырып, ақылдың шектілігі мен мүмкіндіктерін айқындайды. Ол «перат, тағырит, ғипдал» (басы, ортасы, аяғы) ұғымдарын қолдана отырып, «ақылдың» да өз өлшемі мен шегі бар екенін көрсетеді. Ойшылдың пайымдауынша, ақылдың «ператы» – адам білуге мүмкін емес нәрсені «білемін» деп ойлап, жалған танымға берілуі, ал «тағыриты» – білуге тиіс дүниелерді тануға ұмтылмай, ойсыз әрі мақсатсыз өмір сүруі. Мұндай күйді ол рухани тұрғыдан жансыз, мағынасыз тіршілікпен теңестіреді [206, 67 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық жүйесінде рухани болмыстың негізі – шынайы иман мен діни танымда жатыр. Ол кемелдікке жетудің басты шарты ретінде адам мен Алла арасындағы рухани сабақтастықты, яғни иман арқылы қалыптасатын ішкі тәртіп пен адамгершілік жауапкершілікті атайды. Оның концепциясы бойынша, адамның ішкі әлемі діни құндылықтарды жай ғана білумен емес, оларды күнделікті өмірдің қағидасына айналдыру арқылы шыңдалады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасында дін философиясының іргелі категорияларының бірі саналатын тағдыр (қадар) мен пенденің ерік бостандығы арасындағы байланыс өзіндік аксиологиялық тұрғыдан сараланады. Діни ілім аясында еркіндік түсінігі шексіз таңдау мүмкіндігі емес, керісінше, Хақтың белгілеп берген рухани-этикалық шекарасындағы саналы әрекет ретінде мағыналанған. Осы тұрғыда оңды бостандық – адамның парасат пен тәртіпке, ізгілік нормаларына негізделген тіршілігі болса, теріс бостандық – аталған құндылықтар жүйесінен алшақтауы деп бағаланады. Ойшыл бұл концепцияны жеке тұлғаның жауапкершілігімен ажырамас бірлікте қарастырады: адам тағдырдың бар екенін мойындай тұра, өз іс-қимылының моральдық салдарына тікелей жауапты болып қала береді. Бұл ұстаным Мұхаммед пайғамбардың хадистеріндегі жазмыш пен амалдың өзара үйлесімі туралы қағидаттармен үндестік табады. Жаратқанның қалауымен орныққан әлемдік низам адамның таңдау құқығын жоққа шығармайды, қайта оны саналы әрі жауапты қадам ретінде айқындай түседі. Соған сәйкес, адамның іс-әрекеті екі қырлы сипатқа ие. Егер біріншісі – тұлғаның ішкі ниеті мен қалауы болса, екіншісі – Құдайдың әмірімен жүзеге асатын объективті болмыс заңдылықтары.

Мәшһүр Жүсіптің адам болмысына, оның ішкі рухани еркіндігі мен қоғамдағы бостандығына айрықша көңіл бөлуі ислам дінін гуманистік тұрғыда пайымдауының айғағы. Зерттеуші С.Н. Мамытова атап өткендей, ойшыл дүниетанымындағы Тәңірлік және адами бастаулар арасындағы диалектикалық байланыс оның тұлға концепциясының іргетасы болып табылады [73, 19 б.].

Қазақстандық ғалым А. Қабылбаеваның пайымдауынша, Мәшһүр Жүсіп мұрасында ислам құндылықтары мен ағартушылық бағыт бір-бірімен тығыз астасып жатыр. Мәшһүр Жүсіп те, Шәкәрім де пайғамбарлар жолына еш күмән келтірмей, оларды Жаратушының ерекше елшілері ретінде мойындаған. Бұл ретте олардың Шығыс классикасына тән бейнелерді қолдануы жай ғана дәстүрді қайталау емес, сол ескі соқпақты жаңаша пайымдап, тың қырынан ашуға деген талпынысы екенін көреміз [207].

Мәшһүр Жүсіптің философиясы құрғақ теорияға емес, тікелей адамның ішкі әлемі мен өмірлік этикасына негізделген. Ойшыл адам баласының сана-парасатына үлкен сенім артқан. Оның «жүрек пен ақылдың бірлігі» туралы ілімі осының айқын дәлелі. Мәшһүр Жүсіптің түсінігінде, Жаратқанды тану жолы тек рухани сезіммен ғана емес, сонымен бірге тоқтаусыз ізденіспен, өткір ақылмен және ішкі күмәнді жеңу арқылы қалыптасады. Бұл жерде сопылық ілімдегі «қалб» (жүрек) пен «ақл» (ақыл) ұғымдарының өзара үндестік тауып, тұтасқан бейнесін байқаймыз.

Жалпы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының бүкіл дүниетанымының өзегі – діни-философиялық мәселелер. Оның еңбектерінде исламға деген адалдылық, Хаққа деген махаббат және кісілік жауапкершілік мәселелері біртұтас жүйеге айналған. Ойшыл үшін дін дегеніміз тек құлшылық қана емес, бұл адамның мәнін ашатын, қоғамдағы әділеттілік пен кемелдікті орнататын негізгі күш. Сондықтан да Құдайды тану процесі адамды ізгілікке, әділеттілікке және жалпыадамзаттық биік құндылықтарға бастайтын рухани мектеп іспетті.

Қазақ ойшылы өз туындыларында пәни дүниенің өткінші екенін, адамның Жаратушы алдындағы зор жауапкершілігі мен ішкі жан дүниесін тазартудың маңыздылығын ұдайы алға тартып, жұртты адамгершілік мұраттарға шақырады. Оның жырларында Мұхаммед пайғамбар бүкіл адамзаттың арашашысы әрі рухани жолбасшысы ретінде суреттеледі. Ал Жаратушыға шынайы берілу мен имандылық қағидалары қоғамның баянды дамуының басты кепілі ретінде ұсынылады. Ақын надандық пен дүниеқоңыздыққа салынған жанның рухани құлдырайтынын ескертіп, илаһи әділдік алдында баршаның тең екенін қаперге салады. Мысалы, «Мұхаммед пен Шариялар» атты шығармасында:

«Құдайға жағар ма екен ғамалымыз,

Өлімді ойламаймыз наданымыз.

Кәпірді мұсылман мен айырғанда,

Болады әлдеқандай заманымыз», [208, 23 б.] – деп толғана отырып, адамның ішкі жауапкершілігі мен ақыреттегі есеп беру сәті туралы терең ой қозғайды. Бұл шумақтарда әрбір іс пен ниеттің түбінде Жаратушы таразысына түсетіні анық аңғарылады.

Мәшһүр Жүсіптің этикалық-рухани пайымдары Абай мен Шәкәрімнің дүниетанымдық желісімен тығыз астасып жатыр. Ол да кемелдікке жетудің жолы ретінде «толық адам» концепциясын жақтап, бұл ұғымды исламдық мораль тұрғысынан жаңаша байыта түседі. ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы Зәки Ахметов атап өткендей «Мәшһүр Жүсіп мұрасы – қазақ халқының рухани болмысы мен имандылық тәрбиесінің өзегін құрайтын үлкен мектеп» [209, 124 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының пайымдауынша, адамның мінез-құлқы – оның ішкі рухани әлемінің айнасы, ал рухани жауапкершілік – нағыз адамдық болмыстың басты таразысы. Ойшыл туындыларындағы этикалық ұстанымдар уақыт өткен сайын құнын жоғалтпайтын, керісінше, мазмұны тереңдей түсетін құндылықтар жүйесін құрайды. Қазақтың дара ойшылы дәріптеген әділеттілік,

адалдық, шыншылдық, сабыр мен қанағат секілді асыл қасиеттер жеке тұлғаның рухани толысуына жол көрсетіп қана қоймай, бүгінгі жас ұрпақтың имандылық тәрбиесінде де айнымас бағдаршам болып қала беретініне күмәніміз жоқ.

Мәшһүр Жүсіп дүниетанымында әділеттілік – бүкіл адамгершілік құрылымының діңгегі әрі қоғамдық тұрақтылықтың негізі. Ол әділеттілікті жай ғана жеке адамға тән қасиет деп емес, адам мен қоғам арасындағы сенім мен ынтымақты нығайтатын моральдық заңдылық ретінде бағалайды. Ойшылдың пікірінше, әділеттілік жолынан таю – рухани құлдыраудың белгісі, ал ақиқатқа адалдық – кемелдікке бастайтын жалғыз соқпақ. Осы ойын ол былайша өрбітеді:

«Әділетсіз – Алладан алыс тұрар,

Зұлымдықтан тазарып, хаққа құлар» [112, 63 б.].

Сонымен қатар, адалдық ұғымы Мәшһүр Жүсіп үшін сыртқы көрініс емес, адамның ішкі иланымы мен иманының айғағы іспетті. Шыншылдық тек жұрт алдындағы міндетпен шектелмейді, бұл – Жаратушы алдындағы ішкі тазалықтың көрінісі. Оның «Шындық – иманның серігі» деген тұжырымы ислам этикасының іргелі қағидаларымен ұштасып жатыр. Ақын адал еңбекті кісіліктің биік өлшемі деп білсе, арам жолмен келген дүниенің жанды улайтын дерт екенін ескертеді:

«Адал еңбек – адамшылықтың шегі,

Арам жолмен тапқан – жүректің дерті» [112, 63 б.].

Ойшылдың түсінігінде адамның рухани жауапкершілігі оның тек іс-әрекетімен емес, сол әрекеттің астарында жатқан шынайы ниетімен өлшенеді. Қазақ философы әрбір қадамның Хақ алдында сұрауы барын ескерте отырып, саналы өмір сүру қажеттілігін алға тартады. Мұндағы рухани жауапкершілік – адамның өз болмысын жетілдіру жолындағы ішкі арпалысы мен өзін тану арқылы кемелдікке ұмтылуы.

Мәшһүр Жүсіп дүниетанымында тәрбие – кездейсоқ үдеріс емес, адамның рухани болмысын қалыптастыратын саналы әрі мақсатты іс. Ол өскелең ұрпақты жат қылықтардан сақтандыруда жай ғана «тыйым салу» әдісін емес, өнегелі мінез бен берік рухани ұстанымды өмірлік мұратқа айналдыру жолын ұсынады. Ойшылдың пайымдауынша, адамның жүрегі – ізгілік дәні егілетін құнарлы топырақ іспетті. Ал егер оған уақытында дұрыс тәрбие берілмесе, пайда болған бос кеңістікті теріс ниеттер мен жағымсыз әсерлер тез иемденіп алады.

Жас ұрпаққа арналған өлеңдерінде Мәшһүр Жүсіп ішкі тәртіпті, мінез мәдениетін, ар мен ұятты адам болмысының негізгі тіректері ретінде ұсынады. Оның түсінігінде ұят – қорқыныш емес, рухани сергектік, ар – әлеуметтік талап емес, ішкі моральдық заң. Осы қасиеттер адамды өз-өзіне жауапты, қоғамға пайдалы және Жаратушы алдында адал тұлға деңгейіне көтереді.

Мәшһүр Жүсіптің рухани тәрбиеге қатысты ойлары бүгінгі күн үшін де өзектілігін жойған жоқ, өйткені олар уақытша моральдық нормаларға емес, адам болмысының тұрақты құндылықтарына сүйенеді. Қазақстандық ғалым

Қ. Жарықбаев атап өткендей «Мәшһүр Жүсіп адам тәрбиесінде ар мен ұятты, иман мен инабатты басты өлшем етіп қойған» [210, 154 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы тек қоғамдық мінді сынаумен шектелмейді, ол адам мен әлемнің моральдық негіздерін тереңнен пайымдауға үндейді. Ол қоғамдағы теңсіздік пен әділетсіздікті жай ғана әлеуметтік мәселе емес, ең алдымен рухани құндылықтардың құлдырауынан туған дағдарыс деп білді.

Ақын поэзиясындағы адамгершілік, әділет пен имандылық ұғымдары сыртқы бақылау құралы емес, қоғамның тұтастығын сақтайтын ішкі тетіктер іспетті. Мәшһүр Жүсіптің пікірінше, рухани тамырдан ажыраған жерде әділетсіздік белең алып, теңсіздік қалыпты жағдайға айналады. Сол себепті ол жұртты тазалық пен адалдыққа шақыра отырып, қоғамды өзгертудің жолын әр адамның ішкі дүниесін жаңғыртуынан іздеді. Бұл идеялар уақыт сынынан өтіп, қазіргі заман үшін де темірқазық болып қала бермек. Оның мұрасы – жай ғана үндеу емес, адам мен қоғам арасындағы үйлесімді қайта орнатуды көздейтін тұтас философиялық жүйе ретінде білеміз. Қазақстандық философ Ғарифолла Есімнің «Мәшһүр Жүсіп – ұлттың рухани әлемін бойына сіңіріп, соны заманына сай іліммен үйлестіре білген дала данышпаны» [211, 200 б.], – деген бағасы ойшылдың тарихи тұлғасын айқындай түседі.

Ал зерттеуші Қ. Мұхамбетәлиевтің пайымдауынша, «Мәшһүр Жүсіптің адамтанушылық концепциясы – қазақтың дүниетанымдық кодын ашатын кілт» [212, 219 б.]. Шын мәнінде, оның шығармашылығы әлеуметтік әділеттілік пен ішкі рухани толысуды бір арнада тоғыстыратын тұтас философиялық жүйе болып табылады. Мәшһүр Жүсіп қазақ мәдениетінде адамды ішкі жауапкершілік пен биік моральдық сананың иесі ретінде сипаттайтын ерекше мектеп қалыптастырды.

Қазақ ойшылының еңбектеріндегі иман, әділеттілік, ар-ождан, сабыр мен ізгілік секілді ұғымдар тек жеке адамның жетілуіне ғана емес, жалпы қоғамның рухани тұтастығын нығайтуға қызмет етеді. Ол Жаратушыға деген сенімді адамның ішкі әлемін тәрбиелейтін, оны адамгершілік шыңына шығаратын негізгі күш деп білді. Ақынның діни толғауларында сенім мен этика ажырамас бірлікте қарастырылады. Шынайы имандылық тек сыртқы жоралғылармен емес, ниеттің тазалығымен және іс-әрекеттің адалдығымен айқындалады. Мұндай көзқарастар сопылық ілімдегі «нәпсіні тәрбиелеу» және «ішкі жаңғыру» қағидаларымен терең үндесіп, Мәшһүр Жүсіптің діни-философиялық ізденістеріне ерекше сипат беретіндігі сөзсіз [213, 40 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерін ғылыми негізде жүйелеп, оны көпшілікке таныту ісінде Жүсіпбек Аймауытовтың еңбегі зор. Өкінішке қарай, сол тұстағы идеологиялық қыспақ салдарынан бұл зерттеулер ұзақ уақыт бойы тиісті бағасын ала алмай келді. Алайда, қазақтың діни-философиялық ой-танымын биік қойған Жүсіпбек Аймауытов ойшылдың алғашқы шығармалар жинағын басып шығаруға тікелей бастамашы болған тұлға екендігі бізге белгілі.

Жүсіпбек Аймауытов Мәшһүр Жүсіпті қазақ руханиятындағы теңдессіз құбылыс деп санады. Оны «қазақ руханиятының асыл гауһарына» балап, өз хаттарында бұл мұраның халық үшін тарихи және рухани мәні зор екенін үнемі айтып отырған. Жүсіпбек Аймауытовтың Мәшһүр Жүсіпке жазған хатындағы мына бір толғанысы соның дәлелі «Сіз қазақтың қазақ заманында дүниеге келіп қалған гауһарысыз. Сіздің құлашыңыз ұзын, қиялыңыз терең, арманыңыз алыстағы өткен өмірде. Жаңа заманның бұйынтақ сөзі, жыбырлақ мінезі сізді жарытпайды, тосаңсытады, күні өткен жат адам қылады. Жаңа заман өйте берсін! Сіз онда жалғыздығыңызды, жапандығыңызды, сәнді-салтанатты ескі күніңізді жырлап өтіңіз» [214, 242 б.].

Жеке мүддеден гөрі ел игілігін биік қою – нағыз рухани толысқан жанның қасиеті. XX ғасырдың басындағы қазақ ойшылдарының ішінде осындай биік парасат иесі ретінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғасы айқын көрінеді. Ол халықтың бірлігі мен ұлттық тұтастықты өмірлік мұраты етіп қана қоймай, бұл идеяны өзінің бүкіл шығармашылық өзегіне айналдырды. Қазақ ойшылының туған халқына деген жанашырлығы мен толғанысы мына бір жыр жолдарынан көрініс табады:

«Асқынды болып жара-жауырларым,
Тіпті жоқ жазулы істі ауырларым.
Бірлік қыл, басыңды қос, пайданды ойла,
Қазағым, қайран халқым, бауырларым» [215, 97 б].

Мәшһүр Жүсіп философиясында дәстүрлі діни таным, тәрбие және білім беру мәселелері бір-бірінен ажырағысыз, біртұтас жүйе құрайды. Ойшылдың діни-этикалық тұжырымдары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы мәдени-рухани өзгерістерге берген өзіндік жауабы іспетті. Оның пайымдауларының орталығында – адам болмысының мәні мен рухани даму жолы тұр.

Мәшһүр Жүсіптің көзқарасы бойынша адамның кемелденуі тек сыртқы білім игеруімен немесе діни рәсімдерді орындаумен шектелмейді. Ол ең алдымен тұлғаның ішкі жан дүниесін тазартып, ар-ұжданын жетілдіру арқылы жүзеге асатын рухани үдеріс ретінде түсіндіріледі. Бұл тұрғыдан ойшыл адамның рухани қалыптасуын оның өзін-өзі тануы мен моральдық жауапкершілігінің дамуымен байланыстырады. Оның дүниетанымында адамның шынайы болмысы ішкі рухани тәжірибе, имандылық пен ар-ұят категориялары арқылы айқындалады.

Ойшылдың сопылық дүниетанымға жақын идеялары адам болмысының тұтастығын, яғни рух пен тәннің, жүрек пен ақылдың, дүние мен ақыреттің үйлесімді бірлігін негізге алады. Мұндай көзқарас адамның рухани жетілуін оның ішкі үйлесімділігі мен моральдық тұрақтылығына тәуелді құбылыс ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Мәшһүр Жүсіптің философиялық пайымдауында имандылық, сабыр, шыншылдық, әділет және қанағат секілді моральдық-этикалық категориялар тұлғаның шынайы мәнін айқындайтын негізгі құндылықтық өлшемдер ретінде қарастырылады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің «Аспан, жер және адам жаратылысы туралы» атты еңбегінде адам табиғатының тәндік және рухани қырларын терең философиялық деңгейде талдайды. Ойшыл адам тәнін қараңғы үйге балай отырып, рухты сол үйге жарық сыйлайтын нұрлы сәуле ретінде бейнелейді. Оның пайымдауынша, әрбір адамның рухани деңгейі мен жанының сапасы әртүрлі. Сондықтан да ол «жақсы мен жаманның, арық пен семіздің жаны бірдей ме?» деген сауал тастау арқылы жанның сапалық тұрғыдан біркелкі болмайтынын, оның даму деңгейлері болатынын дәлелдейді.

Мәшһүр Жүсіп адам болмысындағы жан мен дененің қатар өмір сүруін мойындай отырып, олардың табиғатындағы айырмашылықтарға тоқталады. Тән көзге көрінетін сыртқы субстанция болса, жан – тікелей байқалмағанымен, адамның әрекеті, ой-толғамы, сезімі мен ерік-жігері арқылы танылатын ішкі қуат. Ойлану, сезіну, сүю немесе жек көру, қозғалыс пен тынығу секілді құбылыстардың барлығы – жанның бар екендігінің нақты айғақтары. Бұл ретте ойшыл жан мен тәннің арасындағы байланысты қамтамасыз ететін дәнекер ретінде қанның атқаратын қызметіне де ерекше мән беретіндігін байқаймыз.

Ойшылдың жан туралы тұжырымдары қазіргі гуманитарлық ғылымдарда әлі де болса толық ашылмаған, күрделі мәселелер қатарына жатады. Мәшһүр Жүсіп жанды адамның ішкі рухани тәжірибесінің негізі деп бағалап, оның кемелденуі үшін ақыл-ой мен сезім мүшелерінің біртұтас үйлесімде қызмет етуі қажеттігін алға тартады. М.Ж. Көпейұлының рухани әлем туралы пайымдары исламдық дүниетаныммен астарласып жатыр. Ол дүниеқоңыздықты, материалдық игілікке ғана табынуды және өзгеден мін іздеп, пендешілікке салынуды қатаң сынайды. Мәшһүр Жүсіп адамның рухани мұраттарын жеке бастың мүддесінен жоғары қойып, өз халқының болашағына алаңдауды, ел үшін «емірену» мен «егілу» принциптерін ұлттық идея деңгейіне дейін көтереді [216, 124 б].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығының моральдық-этикалық деңгейі айрықша парасаттылығымен дараланады. Қазақ ақын-философы өз халқының рухани болмысымен және тарихи тағдырымен тығыз байланыста бола отырып, күллі адамзатқа ортақ гуманистік мұраттарды тереңнен толғай білді. Осынау ұлы гуманист әрі кемеңгер ойшылдың мұрасына деген қызығушылықтың бүгінде арта түсуі – оның поэтикалық және философиялық пайымдарының әрбір жаңа ұрпақ үшін өзіндік өзектілігін сақтауында.

Ойшылдың мәңгілік құндылықтарға, тіршіліктің мәнін ұғуға және адамның қадір-қасиетін арттыруға бағытталған тұжырымдары қазіргі өтпелі кезеңде бұрынғыдан да маңызды бола түсті. Оның философиялық әлемі – өзінен бұрынғы және өз тұсындағы ілімдерді бойына сіңіріп ғана қоймай, оларды шығармашылық талғаммен қайта өңдеген ерекше интеллектуалдық қуаттың жемісі. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – дәстүрлі таным мен жаңашыл ойды ұштастыра білген біртуар тұлға.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымы – болмыстың мәңгілік сауалдарын жүйелі әрі терең пайымдаудың үздік үлгісі. Ол үшін жан тазалығы мен ар-ождан мәселелері жай ғана дерексіз философиялық категориялар емес,

керісінше, адамның күнделікті өмірінде нақты шешімдер мен іс-әрекеттерді талап ететін түбегейлі экзистенциалды мәселелер санатына жатады. Өмірдің мәні мен рухтың мәңгілігі туралы толғаныстар ойшыл шығармашылығының өзегіне айналып, оның бүкіл рухани ізденістерінің бағытын айқындады.

Қазақстандық философ Г.Г. Барлыбаеваның тұжырымына сүйенсек, қазақ діни философы адам өмірін біртұтас әрі үйлесімді дүниетаным аясында мағыналандыру мүмкіндігіне нық сенген. Ол рухани толысу мен адамгершілік кемелденусіз жасалған кез келген әрекеттің мәнсіз екенін алға тартты. Ойшылдың пайымдауынша, егер адамның ішкі әлемінде ізгілікке, әділеттілікке деген ұмтылыс басым болмаса, онда тіршілік өзінің сапалық мазмұнынан айырылмақ. Бұл көзқарасты Мәшһүр Жүсіптің діни-этикалық философиясының іргетасы ретінде бағалай аламыз [1, 165 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық мұрасын зерделеуде А.Б. Иминованың зерттеулері ерекше мәнге ие. Қазақстандық ғалым өз еңбегінде ойшыл дүниетанымындағы «руханият» категориясына жан-жақты құрылымдық талдау жасайды. Автордың тұжырымдауынша, Мәшһүр Жүсіп жүйесінде руханият – бұл жай ғана дерексіз ұғым емес, ол жеке тұлғаның ішкі толысуы мен тұтас қоғамның өсіп-өркендеуін қамтамасыз ететін негізгі қозғаушы күш, маңызды әлеуметтік-рухани тетік. А.Б. Иминова ойшылдың руханият туралы пайымдары бірнеше іргелі қайнар көзден бастау алатынын дәлелдейді. Бұл жерде исламдық қағидалар мен қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі рухани қазынасы өзара үйлесім тауып, заманауи философиялық-психологиялық тұжырымдармен ұштасып жатыр [217, 10 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық философиясында құндылықтар жүйесі этика мен эстетиканың бөлінбес бірлігі арқылы өріледі. Оның шығармашылық зертханасында эстетикалық форма. Яғни, көркем тіл, бейнелі поэтикалық образдар мен лирикалық тебіреніс – терең этикалық мазмұнды халық санасына жеткізудің ең ұтымды құралына айналған. Бұл мәселені тереңінен қаузаған отандық зерттеуші Г.Г. Ахметова Мәшһүр Жүсіп дүниетанымындағы «бақыт» ұғымын жай ғана сезімдік күй емес, көпқырлы әрі күрделі философиялық феномен ретінде сипаттайды. Ғалымның пайымдауынша, бақыт – адамның сыртқы жағдайларға тәуелсіз, өз саналы еркімен жасаған таңдауының жемісі. Ол тұлғаның ішкі қажеттіліктерімен, құндылықтық бағдарларымен және алдына қойған өмірлік биік мұраттарымен тікелей сабақтас құбылыс ретінде көрініс табады [25, 233 б.].

Мұндай ғылыми тұжырымдар Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының төл діни-этикалық көзқарастарымен әбден үйлеседі. Ойшыл үшін бақыт дегеніміз кездейсоқ бақ немесе сыртқы материалдық игіліктердің жиынтығы емес. Керісінше, ол – адамның рухани деңгейінің, оның имани жауапкершілігі мен ар-ұждан тазалығының көрінісі екенін аңғарамыз. Ақынның көптеген толғаулары мен поэтикалық шығармалары бақыт категориясы имандылық, сабыр, қанағат пен әділеттілік сияқты іргелі моральдық құндылықтармен тығыз байланыстырыла баяндалады.

Мәшһүр Жүсіп шығармашылығында эстетикалық әсер – сөз сұлулығы, бейнелі ойлау оқырманды рухани толғанысқа жетелеп, этикалық таңдауға итермелейді. Осы тұрғыдан қарасақ, оның поэзиясы таза көркемдік мақсаттарды ғана емес, сонымен бірге діни-адамгершілік тәрбиенің пәрменді құралы қызметін де мінсіз атқарып тұр. Мұндай ұстаным классикалық ислам философиясындағы, соның ішінде сопылық дәстүрдегі көркем сөз бен символика арқылы рухани кемелдікке (инсан-и кәмил) ұмтылу қағидаларымен терең астарласып жатыр.

Қазақ ойшылының діни-гуманистік дүниетанымында адамгершілік құндылықтарды дәріптеу мәселесі басты орында. Соның айқын мысалы ретінде «Қанағат туралы жұмбақ өлеңін» мысал ретінде келтіре аламыз. Мұнда адамның рухани өсуіне негіз болатын қанағат ұғымы жалаң насихат ретінде емес, тірі образдар мен көркем бейнелер арқылы шебер кестеленген. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бұл туындысында материалдық құмарлық пен нәпсінің соңына түсуден сақтандырып, рухани байлық пен ішкі сабырлықты қоғамдық дамудың алғышарты ретінде ұсынады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық жолы жанрлық жағынан да, мазмұндық тұрғыдан да діни-философиялық сипатымен дараланады. Оның поэтикалық туындылары мен прозалық толғамдарында исламдық этика, рухани тәрбие мен тұлғалық кемелдік мәселелері кешенді түрде пайымдалған. Дін тарихын, шариғат негіздерін, Құран мен хадистерді терең меңгерген ағартушы ретінде ол қазақ даласында исламдық құндылықтардың негізгі таратушысына айналдырғаны да бізге мәлім. Бір ерекшелігі, Мәшһүр Жүсіп қасиетті мәтіндерді халыққа жай ғана аударып берген жоқ, ол исламды қазақтың дәстүрлі дүниетанымына жақын, ұлттық болмыспен астасқан құндылықтар жүйесі ретінде ұсынды. Оның діни жырларында құлшылық ету тек сыртқы формальды рәсімдерді орындаумен шектелмейді. Керісінше, шынайы иманның өлшемі – адамның ішкі тазалығы, ниетінің түзулігі және әділетті мінезі. Бұл – сопылық ілімдегі «ішкі жаңғыру» мен «рухани тазару» қағидаларының қазақы топырақтағы шынайы көрінісі екендігіне көзімізді жеткізе аламыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық жүйесінде діни сенім мен этикалық ұстанымдар бір-бірінен ажырағысыз, біртұтас құбылыс ретінде көрініс табады. Ойшыл адам болмысының сапалық өлшемі ретінде «кемелдік» категориясын алға шығарады. Ислам философиясындағы «инсан-и кәмил» (кемел адам) идеясы оның еңбектерінде жаңа қырларымен ашылып, көп деңгейлі сипатқа ие болады. Ойшылдың пайымдауынша, ақыл-ойдың сәулесіздігі, мінездің кесепаттары және дене еңбегінен қашу – шынайы рухани толысуға кедергі келтіретін факторлар. Бұл тұрғыда Мәшһүр Жүсіптің антропологиялық тұжырымдары Әл-Фарабидің [218] «қайырымды қала» тұрғындарына тән парасаттылық идеясымен және Аристотельдің [219] «орта жол» этикалық қағидасымен іштей сабақтасып жатқанын көре аламыз.

Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ғылым мен білімді адам үшін парыз деп таныған ойшылдардың қатарынан орын алады. Оның пікірінше, Құдайға шынайы құлшылық ету надандықпен емес, ілім арқылы жүзеге асады.

Қазақ ойшылы «егер Құдайды танығың келсе, әуелі білім үйрен» деген идеяны алға тарта отырып, дінді соқыр сенім деңгейінде қабылдауға қарсы болды. Бұл ұстаным Шәкәрім Құдайбердіұлының [150] «ақ жүрек, таза ақыл, адал еңбек» қағидасымен және Абай Құнанбайұлының [220] «ғылымсыз ақырет те жоқ, дүние де жоқ» деген ойларымен терең үндестікте жатыр.

Түйіндей келгенде, М.Ж. Көпейұлының шығармашылық мұрасы – қазақ халқының мазмұны терең, ауқымы кең философиялық қазынасы. Ол «адам» мәселесін болмыстың ең басты түйіні ретінде қарастырып, оны материалдық және рухани әлемнің тоғысқан нүктесі деп таниды. Оның еңбектеріндегі адамгершілік туралы ілім тұлғаның моральдық тұрғыдан жетілуіне қажетті гуманистік негіздерді қалыптастырады.

Ойшыл үшін адамның этикалық бейнесі оның эстетикалық талғамымен тығыз байланысты. Моральдық тазалықты ол тек міндет емес, сонымен бірге ішкі сұлулық, яғни белгілі бір эстетикалық құндылық ретінде қабылдады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығының бүгінгі күнге дейінгі өміршендігі мен тартымдылығы оның адамды іштей жаңғыртуға деген ұмтылысында. Ол адамның рухани әлеуетіне, оның жақсылыққа қарай өзгеру мүмкіндігіне шексіз сеніммен қарады. Оның шығармашылық мұрасы – адамды ізгілікке тәрбиелейтін және оның ішкі рухани қуатын оятатын мәңгілік құндылықтық бағдар ретінде қала береді.

2.2. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарастарындағы сопылық идеялар

Қазақ діни-философиялық ойының қалыптасуы мен эволюциясын түсіну үшін оның рухани негіздерін құрайтын сопылық дәстүр мен Матуриди ілімінің дүниетанымдық мазмұнын кешенді түрде қарастыру қажет. Түркі өркениеті кеңістігінде қалыптасқан бұл екі іргелі бағыт Орталық Азия халықтарының, соның ішінде қазақ халқының діни санасы мен философиялық дүниетанымының басты рухани арқауына айналды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ тарихындағы бетбұрысты кезең болды. Бұл уақытта жазба әдебиет қана емес, сонымен бірге терең діни-философиялық ізденістерге де жол ашылды. Сол дәуірдің ойшылдары болмыс мәні, адам мен Жаратушының байланысы, рухани кемелдік сияқты күрделі тақырыптарды қозғады. Олар Батыс пен Шығыстың білім нәрінен сусындай отырып, әсіресе сопылық дүниетанымға ерекше мән берді. Бұл үрдіс қазақ философиясының тамыры тым тереңде – көне және ортағасырлық түркі ойлау жүйесімен тығыз байланысты екенін айғақтайды.

Ресейлік түркітанушы Ия Васильевна Стеблеваның пікірінше «XI ғасырда түркітілдес философия ортағасырлық мұсылман философиялық кеңістіктің құрамдас бөлігіне айналды» [221, 94 б.]. Түркі халықтарының ислам өркениетінің кеңістігіне енуі қазақ ойшылдарының мұсылман мәдениетінің рухани құндылықтарын игеруіне және дамытуына мүмкіндік берді. Осы үдерісте ислам мистицизмі – сопылық қазақ философиясының қалыптасуында ерекше рөл атқарды. Құдайға деген рухани сүйіспеншілікті, ішкі тазалық пен

кемелдік идеясын дәріптеген сопылық поэзия мен ілім әлемдік философияның дамуына елеулі үлес қосты.

Ислам дінінің қазақ қоғамына таралуында сопылықтың орны айрықша болды. IX–X ғасырларда Орталық Азия мен Оңтүстік Қазақстан аймағында сопылық кеңінен таралып, түрлі рухани мектептер қалыптасты. Көшпелі түркілердің исламды қабылдау ерекшелігі исламға дейінгі дәстүрлі дүниетаным элементтері (Тәңіршілдік және зороастризм) мен сопылық идеялардың органикалық синтезінде көрінді. Бұл синтез қазақ қоғамындағы діндарлықтың өзіндік ерекшелігін қалыптастырды.

Осы үдерісте сопылықтың ірі тариқаттары – Нақшбандия және Яссауия ерекше рөл атқарды. Нақшбандия тариқатының негізін қалаған Бахауддин Нақшбанд Бұхара өңірінде өмір сүріп, сопылықты ішкі рухани тәрбие, үнсіз зікір (хафи зікір) және шариғатқа қатаң сәйкестік арқылы дамыту идеясын ұсынды. Бұл тариқат ханафи – матуриди дәстүрімен тығыз байланыста дамып, исламның құқықтық (шариғат), сенімдік (ақида) және рухани (тасаввуф) қырларының үйлесімін қамтамасыз етті.

Ал Ясауия тариқатының негізін қалаушы Қожа Ахмет Ясауи түркі халықтарының рухани өмірінде ерекше орын алады. Оның ілімі түркі тілінде насихатталып, «хикмет» дәстүрі арқылы халыққа кеңінен тарады. Ясауи ілімі ислам құндылықтарын жергілікті мәдениетпен ұштастырып, қарапайым халыққа түсінікті формада жеткізді. Нәтижесінде сопылық этика – сабыр, тақуалық, әділдік, кішіпейілділік сияқты құндылықтар қазақ дүниетанымының ажырамас бөлігіне айналды.

Исламның қазақ қоғамындағы орны XIII ғасырда Алтын Орда билеушілерінің исламды қабылдауымен нығайды. Уақыт өте келе бұл үрдіс Тәуке ханның «Жеті жарғысы» арқылы заңдық тұрғыдан бекітіліп, исламдық құндылықтар мемлекеттік деңгейде қолдау тапты. Осы кезеңдерде Мұхаммед пайғамбардың ұрпақтары саналатын «қожалар» әулеті қоғамда айрықша иерархиялық мәртебеге ие болды. Нәтижесінде қазақ мемлекетінде зайырлы билік тізгінін ұстаған «төрелер» мен рухани салаға жауапты «қожалар» арасында өзіндік функционалдық тепе-теңдік қалыптасты. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бұл әлеуметтік құрылымның табиғатын Құнанбай қажының «Тірілердің билігі – төрелерде, өлілердің билігі – қожаларда» [222, 87 б.] деген қанатты сөзімен өте дәл сипаттап бергенін байқай аламыз.

Қазақ дүниетанымындағы сопылық ілімнің орнын айқындау үшін осы саланы зерттеген іргелі ғылыми еңбектердің мазмұнына үңілу қажет. Ресейлік шығыстану мектебінің көрнекті өкілі Е.Э. Бертельс Шығыстың ұлы ойшылдарының басым көпшілігінің шығармашылығы сопылық философиямен тығыз астасып жатқанын алға тартады [223, 54 б.]. Ғалымның бұл байламы сопылықтың ислам өркениеті аясындағы әмбебап рухани құбылыс екенін айғақтай түседі. Сонымен қатар, автор сопылықтың VIII ғасырда діни бағыт ретінде бастау алғанын, алайда XI ғасырдың соңына қарай антикалық және христиандық философиялық мектептермен іштей тоғыса отырып, кемелденген идеологиялық жүйеге айналғанын дәлелдейді [224, 183 б.].

Сопылық ислам өркениетінің рухани арнасы ретінде VIII–IX ғасырларда қалыптасты. Ол тек діни ілім немесе философиялық көзқарас қана емес, сонымен қатар адамның ішкі рухани кемелдікке жетуіне бағытталған аскетикалық және этикалық тәжірибелердің тұтас жүйесін қамтиды. Сопылық дүниетанымның өзегінде адам мен Құдай арасындағы рухани байланыс, ішкі тазалық, махаббат пен адалдық арқылы ақиқатқа жету идеясы жатыр. Сопылықтың мәні – ақиқатты тану. Бұл таным рационалдық жолмен ғана емес, рухани тәжірибе, жүрек сезімі және ішкі моральдық тазалық арқылы жүзеге асады. Сопылық дәстүрде бұл жол «тариқат» – Құдайға апарар рухани жол ретінде түсіндіріледі. Сопылыққа бет бұрған адам шындықты сүйетін, рухани кемелдікке ұмтылатын, дүниелік құндылықтардан жоғары тұратын тұлға ретінде сипаттай аламыз [225].

Ислам өркениетінің рухани дамуы Әл-Фараби мен Қожа Ахмет Ясауи сияқты ойшылдардың есімдерімен тығыз байланысты. Шығыс әлемінің ұлы ойшылдары мен гуманистері халықтар арасындағы рухани сабақтастықты қамтамасыз етіп, адамзаттық құндылықтарды дәріптеді. Фирдоуси, Омар Хаям, Саади, Руми, Хафиз, Жами, Науаи, Маржани, Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп және басқа да ойшылдардың шығармалары мұсылмандық Шығысқа тән рухани-философиялық мазмұнды бойына сіңірген құнды мұра ретінде бағалаймыз.

Түркі-қазақ рухани кеңістігінде сопылық дүниетанымның орнығуында Қожа Ахмет Ясауи ілімінің маңызы шешуші. Бұл ілім Орталық Азия халықтарының діни-этикалық түсінігіне ғасырлар бойы терең ықпал етіп келді. Қожа Ахмет Ясауидің басты миссиясы – ислам қағидаларын қарапайым халықтың танымына жақын, ұғынықты қалыпта тарату болды. Осының нәтижесінде оның идеялары кең қанат жайып, соңынан ерген шәкірттер шоғырын қалыптастырды. Ойшылдың сопылық-философиялық және моральдық ұстанымдары жүйеленген «Диуан-и Хикмет» («Даналық кітабы») еңбегі – жай ғана рухани поэзия үлгісі емес, сонымен бірге кемел адам тәрбиесіне бағытталған бірегей этикалық дереккөз [226].

Түрік ғалымдары Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ойдың дамуы мен түркі тілдес әдебиеттің іргетасын қалаудағы рөлін жоғары бағалайды. Зерттеушілер оның мұрасын мәдениет пен рухани өмірді жаңғыртқан негізгі фактор ретінде қарастырады. Мысалы, түрік ғалымы Хасан Басри Чантай Селжұқтар дәуіріндегі рухани ахуалды сипаттай келе «Сол кезеңнің билеушісі Коньяға ұлы сопы ақын Румиді шақыртса, дәл осы заманда түркі дүниесінің тағы бір рухани дінгегі – Ахмет Ясауи өзінің ілімін таратты. Осы екі ұлы ұстаздың салған сара жолы мен рухани ықпалы бүгінгі күнге дейін өз өміршендігін жоғалтқан жоқ» – деп атап өтеді [227].

Қожа Ахмет Ясауи «Диуан-и Хикмет» еңбегінде қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік пен адамгершілік құндылықтардың құлдырауын ымырасыз сынға ала отырып, бұл кеселдерге сабырлық пен кішіпейілділікті және Тәңірдің жазмышына терең бойұсынуды балама ретінде ұсынады. Ойшыл философиясының негізгі дінгегі – «ишк» (иләһи махаббат) тұжырымдамасы.

Сопылық дүниетанымда бұл ұғым Жаратушыға жақындаудың бірден-бір даңғыл жолы ретінде пайымдалады. Алайда, мұндай рухани биіктікке жету үшін пенде өз нәпсісімен үздіксіз күресіп, дүниеқоңыздықтан арылуы, сондай-ақ аскетикалық өмір салты мен ішкі рухани тазару кезеңдерінен өтуі шарт [228, 98 б.].

Бұл қағидаларды Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерімен салыстырмалы түрде зерделеу сопылық идеялардың уақыт өте келе қалай түрленіп, жаңаша сипат алғанын көруге мүмкіндік береді. Ясауи іліміндегідей, Мәшһүр Жүсіп те адамның имандылығына, ішкі жауапкершілігі мен өз-өзін рухани қадағалауына айрықша басымдық береді. Оның шығармаларында Құдайлық бастау және әлемнің бірлігі идеясы анық байқалғанымен, бұл ойлар көбіне дидактикалық үлгіде және XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының шынайы әлеуметтік-мәдени жағдайымен астарласа отырып баяндалады [229, 133 б.].

Түркі-ислам сопылық дәстүрінде адам болмысының рухани кемелдену жолын жүйелі түрде түсіндіретін ілімдердің бірі – Қожа Ахмет Ясауи қалыптастырған «Төрт есік» концепциясы. Бұл ілім шариғат, тариқат, мағрифат және хақиқат сатыларынан тұратын тұтас рухани-философиялық жүйе ретінде адамның фәни өмірден бақиға ұласу жолындағы мәндік ізденісін сипаттайды. «Шариғат» – ислам дінінің заңдары мен әдет-ғұрыптарының жинағы, «тарихат» – сопылықтың идеясы, сопылық мүддесіне жеткізген жол, «хақиқат» – құдаймен бірігу оған жақындау, «мағрифат» – дін жолын танып, оқып білу. Қ.А. Ясауидің пікірінше, «шариғатсыз», «тарихатсыз», «мағрифатсыз» «хақиқат» болуы мүмкін емес [230, 163 б.]:

«... Ути ғұмырым шариғатқа неталмадым,
Шариғатсыз тарихатқа уталмадым,
Хақиқатсыз мағрифатқа баталмадым,
Катиг иулар пырсыз ничук утар достлар.
... Өтті өмірім шариғатқа жете алмадым,
Шариғатсыз тариқатқа өте алмадым,
Хақиқатсыз мағрифатқа бата алмадым,
Қиын жолдар пірсіз қайтіп өтем достар...» [231, 66 б.]

Қожа Ахмет Ясауи ілімінде шариғат – рухани жолдың іргетасы. Ол иман шарттарын орындау, парыздарды өтеу, көркем мінез қалыптастыру, білім алу және қоғам алдындағы моральдық жауапкершілікті сезіну арқылы жүзеге асады. Бұл деңгейде дін тек рәсімдер жиынтығы емес, тұлғаның мінез-құлқын, қоғамдық қатынастарын реттейтін этикалық жүйе ретінде көрініс табады. Осы тұста Қожа Ахмет Ясауидің шариғатты рухани дамудың алғашқы әрі міндетті сатысы ретінде қарастыруы, дінді өмірден бөлмей, күнделікті болмыспен ұштастыруға ұмтылуы айқын байқалады [232, 187 б.].

Бұл ұстанымдар Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымында да терең көрініс тапқан. Мәшһүр Жүсіп дінді формализм деңгейінде емес, адамгершілік пен ар-ұждан өлшемі ретінде түсіндіреді. Оның шығармаларында намаз, ораза, зекет сияқты діни міндеттер адамның ішкі тазалығы мен әділетті мінезімен

тығыз байланыста қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің діндарлық түсінігі Қожа Ахмет Ясауидің шариғатқа берген философиялық маңызымен үндеседі. Бұл қағиданы Мәшһүр Жүсіптің «Бес парыз» шығармасында анық көре аламыз. Ойшыл исламның бес парызын формальды міндет ретінде емес, ықылас пен шын ниетке негізделген рухани жауапкершілік ретінде ұсынады:

«Исламның бес парызы: біреуі – иман,
Таппайды бұл бесеуін дүние жиған.
Ықтиқат, шын ниетпен жұмыс қылып,
Ерлерді айт Құдай үшін жанын қиған!» [155, 224 б.]

Бұл жолдарда иман тек сенім емес, іс-әрекетпен, ниетпен, тіпті жанқиярлықпен дәлелденетін рухани өлшем ретінде сипатталады. Бұл Қожа Ахмет Ясауидегі шариғаттың «көркем мінезбен» ұштасу қағидасына толық сәйкес келеді.

Тариқат – Қ.А. Ясауи ілімінде нәпсіні тәрбиелеу, өзін-өзі рухани бақылау жолы. «Бес парыз» шығармасында намаз бен ораза нәпсіні құрбан ету, ішкі тазару құралы ретінде М.Ж. Көпейұлының тарапынан түсіндіріледі:

«Нәпсіні құрбан қылып бауыздасақ,
Құдайға жетеді екен сонда ғарыз» [155, 225 б.].

Бұл жолдар сопылықтағы нәпсімен күрес идеясына тікелей сай келеді. Мәшһүр Жүсіп намазды механикалық әрекет емес, толық рухани зейін мен жауапкершілік талап ететін хал ретінде көрсетеді:

«Жалғыз қылда тұрғандай сол намазда,
Жан-жағыңа көз салып, ойнамандар» [155, 225 б.].

Осы жерде тариқаттағы зікір мен рухани жинақталу идеясы көрініс табады, алайда Мәшһүр Жүсіп оны халықтық тілмен, дидактикалық формада жеткізеді.

Мағрифат – болмысты тану, білім мен иманның үйлесімі. «Бес парызда» Мәшһүр Жүсіп дінсіз білімді де, білімсіз діндарлықты да сынға алады. Ол надан қажылар мен сыртқы діндарлықты әшкерелейді:

«Бұл күнде толып жатыр надан қажы,
Байлаған білгіштерді малдың азы» [155, 228 б.].
Сонымен қатар, ол білім алуды діни борышпен тең қояды:
«Алланың ризалығын шын ойласаң,
Баланы кішкентайдан оқуға бер» [155, 228 б.].

Бұл жолдар мағрифаттағы таным арқылы кемелдену қағидасын айқын көрсетеді. Қожа Ахмет Ясауи іліміндегідей, мұнда да таным шариғат пен тариқаттан бөлінбейді.

Қ.А. Ясауи іліміндегі хақиқат – Аллаға жақындау, кемел мінез, барша жаратылысқа мейіріммен қарау. «Бес парыз» шығармасында бұл деңгей ұжмақтық және тозақтық мінездер арқылы сипатталады. Мәшһүр Жүсіп хақиқатқа жеткен адамды былай бейнелейді:

«Мінезі ұжмақылық – жеті түрлі:
Береген, шыншыл болып келер формы.

Және де қолы ашық, намазы көп, –
Деп айтты анық ұжмақ оның орны!» [155, 226 б.].
Ал хақиқаттан алшақ адамның бейнесі:
«Көңілінде қорқыныш жоқ, болар пасық,
Бой салмай жақсылықтан жүрер қашық» [155, 226 б.].

Бұл сипаттамалар сопылықтағы хақиқаттың этикалық өлшем екенін көрсетеді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы үшін хақиқат – мистикалық бірігу емес, адам мінезінің кемелденуі, қоғаммен үйлесім табуы. Қорытындылай келе, Қожа Ахмет Ясауидің «Төрт есік» ілімі мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымы арасында терең философиялық сабақтастық бар. Екі ойшыл да дінді тұлғаның рухани қалыптасуының өзегі ретінде қарастырып, адамгершілік, өзін-өзі тәрбиелеу, нәпсіні шектеу және ақиқатқа ұмтылу идеяларын алдыңғы орынға қояды. Айырмашылығы – Қожа Ахмет Ясауи ілімінде сопылық жолдың классикалық құрылымы басым болса, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бұл дәстүрді қазақ қоғамының тарихи-әлеуметтік жағдайына бейімдеп, оны моральдық-философиялық ілім деңгейіне көтеретінін көре аламыз.

Сопылық поэзияның мақсаты – Аллаға деген рухани махаббатты тереңдету. Бұл – мұсылман қаумы үшін асқақ арман, алайда ол тек сезімдік құштарлық емес, жан мен жүректі шындайтын күрделі рухани жолды қамтиды. Мұндай ұлы мұратқа жету – тек жүрегі кең, рухы берік, нәпсісін жеңе білген кемел тұлғалардың еншісі. Өйткені сопылық – әлсіздікке емес, ішкі тазаруға, өз-өзіңмен күреске, рухани табандылыққа негізделген ілім [233, 53 б.].

XIX–XX ғасырлар тоғысындағы қазақ философиясында сопылық идеялардың рөлі ерекше күшейді. Осы кезеңде қазақ ойшылдарының дүниетанымындағы сопылықтың орны мен оның өзіндік сипатын зерделеуге деген қызығушылық күшейді. Атап айтқанда, Сүлейман Бақырғани мен Ахмед Иүгінеки сынды түркі әлемінің сопы ақындары қазақ мәдениетіндегі ілкі рухани негіздердің қалануына зор әсер етті. Олардың қалдырған мұрасы – қазақ философиясының тарихи жалғастығын айқындайтын басты қайнар көздердің бірі.

Ислам дінінің, соның ішінде сопылық көзқарастың қазақ философиясына тигізген әсері әлі де болса жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Бұл тақырыптың өзектілігін мынадай алғышарттармен негіздеуге болады:

Біріншіден, қазақ дүниетанымындағы исламдық құндылықтардың қызметін түсіну үшін сопылық ілімді тұтас құбылыс ретінде қарастыру маңызды.

Екіншіден, қазақ философиясының тарихи кезеңдерін жүйелеу барысында сопылық идеялардың өзгеру динамикасына ғылыми баға беру қажеттілігі туындайды.

Үшіншіден, қазақ және жалпы Шығыс ойшылдарының арасындағы рухани сабақтастықтың деңгейін анықтау – сопылықтың мәдени-интеллектуалдық рөлін нақтылауға жол ашады.

Дәл осы тарихи-философиялық негіз Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымындағы сопылық сарындарды тереңірек түйсінуге мүмкіндік

береді. Оның еңбектерінде сопылық көзқарас ұлттық дәстүрмен, мұсылмандық этикамен және ағартушылық бағытпен өзара жымдасып, қазақ қоғамына тән діндарлықтың ерекше мектебін қалыптастырды.

Ислам философиясындағы ықпалды бағыттардың бірі ретінде сопылық ілім Құдай мен адам арасындағы рухани-этикалық байланысты алдыңғы орынға қояды. Сопылық таным бойынша, адам баласы Аллаға жақындау үшін тек сыртқы ережелерді орындаумен шектелмей, өз нәпсісін тәрбиелеп, ішкі рефлексия мен моральдық кемелдікке ұмтылуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарасы діннің құрғақ қағидаларынан гөрі, оның адам жанын тазартатын ішкі мәніне көбірек көңіл бөлуімен дараланады. Ойшыл үшін дін – бұл жай ғана жосын-жоралғылар жиынтығы емес, адамның өзін-өзі қайта түлетуге бағытталған «ішкі рухани тәртібінің» негізі болып табылады [234, 40 б.].

Мәшһүр Жүсіптің сопылық дүниетанымының қалыптасуына оның өз заманындағы ірі оқымыстылармен, діни қайраткерлермен және зиялы қауыммен тығыз байланыста болуы тікелей әсер етті. Мұндай қарым-қатынастар ойшылдың танымын тек кітаптағы мәтіндермен шектемей, оны тірі рухани тәжірибемен және сан ғасырлық дәстүр сабақтастығымен толықтырды. Оның рухани өсу жолында ерекше із қалдырған тұлғалардың бірі – Мейрам қажы Жанайдарұлы.

Мейрам қажы Жанайдарұлы өз дәуірінің нағыз энциклопедиялық білімі бар, бірнеше мәдени кеңістіктің басын қосқан бірегей тұлғасы болды. Оның орыс тілін меңгеріп, Шығыс пен Батыстың дереккөздерін қатар зерделеуі, сондай-ақ қазақ даласының тарихи мұраларын жүйелеуі сопылықтағы «білімді қастерлеу» қағидасымен үндес келеді. Бұл ретте Мейрам қажының атқарған еңбегі – ғылымды жеке бастың жетістігі емес, қоғамға тиесілі рухани аманат деп білетін классикалық сопылық мектептің жарқын көрінісі.

Мейрам қажының рухани ізденісі ислам өркениетінің ірі орталықтарымен тығыз байланысты болды. Ол Мекке мен Медина, Ташкент, Түркістан, Бұхара секілді ғылыми-діни орталықтардан шыққан ғұламаларға қатысты тарихи және әдеби деректерді жинақтап, оларды қазақ рухани кеңістігіне жеткізді. Осы арқылы ол сопылық ілімнің мазмұнын жергілікті мәдени контекстке бейімдеген рухани медиатор қызметін атқарды. Белгілі түркітанушы В.В. Радловтың Мейрам қажының ғылыми ізденістеріне жоғары баға беруі оның білім ауқымының кеңдігін әрі деректанулық деңгейінің биіктігін айғақтайды.

Дәл осындай зияткерлік және рухани орта Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының Шығыс философиясы мен сопылық мектеп өкілдерінің еңбектеріне терең бойлауына даңғыл жол ашты. Ол Ибн Сина мен Сократтан бастап, Фирдоуси, Науаи, Сағди, Низами, тіпті Тафтазани мен Ғазали, Нақшбанди сияқты ұлы ойшылдардың туындыларын жай ғана оқып қоймай, олардың тұжырымдарын өз танымының елегінен өткізіп, жүйеледі. Әсіресе, Әл-Ғазали мен Нақшбанди ілімдеріндегі жүрек пәктігі, нәпсіні тізгіндеу және білім мен сенімнің бірлігі туралы идеялар Мәшһүр Жүсіптің сопылық бағыттағы көзқарастарының іргетасы болды деуге негіз бар. Бұл ұстанымдар ойшыл шығармаларында дінді

құрғақ қағидалар жиынтығы емес, терең рухани мазмұн ретінде насихаттаған негізгі қағидаларға айналды.

Мәшһүр Жүсіптің ғылыми өрісін кеңейткен тағы бір маңызды дереккөз – Мейрам Жанайдарұлының кітапханасында сақталған, 1870 жылы Санкт-Петербургте басылып шыққан В.В. Радлов жинағының қолжазба көшірмесі. Бұл жинаққа Саққұлақ шешен, Бердалы қожа, Сайдалы сынды тұлғалармен қатар, Абылай хан мен Қоңырқұлжа Құдаймендин әулетінен жеткен құнды шежірелер мен рухани деректер топтастырылған. Мұндай материалдар сопылық дүниетанымдағы тарихи жадыны жаңғырту, рухани сабақтастықты сақтау және өткен мен бүгінді ортақ құндылықтар аясында тоғыстыру ұстанымдарымен үндесіп жатыр.

«Болат майырылмайды, асыл жасымайды, қайратты қажымайды» деген қағиданы серік еткен Мәшһүр Жүсіп рухани ізденіс жолында Бұхара шәріне екі мәрте ат басын бұрды. Бұл сапарлар оның сопылық туралы білімін теориялық шеңберден шығарып, практикалық тәжірибемен байыта түсті. Сондай-ақ, ол Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнайы зиярат етіп, ұлы ұстаздың мұрасын зерттеді. Қожа Ахмет Ясауи іліміндегі халыққа түсінікті сопылық сарын, ішкі пәктікке мән беру және әділеттілікке негізделген тақуалық принциптері Мәшһүр Жүсіптің діни-философиялық тұжырымдарынан анық көрініс табады.

Мәшһүр Жүсіптің Ташкент сапарында Сыздық Кенесарыұлымен жолығып, Кенесары ханның ерлік жорықтары мен тарихи тұлғасына қатысты деректерді қағазға түсіруі – оның сопылық танымды ұлттық тарихпен шебер ұштастыра алғанының айқын дәлелі деп білеміз. Ойшыл үшін рухани кемелдену тек адамның өз ішіндегі өзгерісі емес, ол ел тағдыры, әділеттілік жолындағы күрес және ұлттық мүддемен астасып жатқан құбылыс ретінде қабылданды. Сонымен қатар, Майлықожа, Күдеріқожа, Ақмолда, Дайыр және Молдағали сияқты ақындармен араласып, олармен сөз қағыстыруы арқылы Мәшһүр Жүсіп сопылық поэзия мен халықтық сенімнің көркемдік ерекшеліктерін іс жүзінде меңгерді. Мұндай зияткерлік ықпалдастық оның сопылық ұстанымдарының қазақ қоғамындағы дәстүрлі діндарлықпен үйлесімді қалыптасуына жол ашты [235, 1 б.]. Қорыта айтқанда, Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымы тек кітаптан алынған ілім емес, тарихи тұлғалармен, рухани ұстаздармен және зиялы ортамен тығыз қарым-қатынас нәтижесінде пісіп-жетілген кешенді жүйе болды. Бұл таным қазақ даласындағы дін түсінігін догмалық шеңберден шығарып, оны адамгершілікке, білімге және терең рухани жауапкершілікке бағыттады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы поэзиясының идеялық өзегін имандылыққа, адамгершілікке, әділеттілікке, адалдық пен ақиқатқа үндейтін моральдық-этикалық мәселелер құрайды. Ол өз шығармаларында Шығыс әдебиетінің бай рухани мұрасын терең меңгеріп ғана қоймай, оны қазақтың дүниетанымдық дәстүрімен ұштастыра білді. Ортағасырлық араб және парсы тілдерін жетік білуі нәтижесінде ол Шығыс ойшылдары көтерген философиялық және діни идеяларды өзіндік таным тұрғысынан қайта пайымдап, қазақ философиясында өзгеше, дара рухани арна қалыптастырды.

Мәшһүр Жүсіп ислам дінінің рухани мәдениетке тигізген ықпалын кең ауқымда түсініп, оны өз шығармаларында жан-жақты ашып көрсетті. Бұхара, Ташкент қалаларына жасаған сапарлары барысында ол мұсылман әлемінің бай рухани қазынасымен терең танысып, сол сапарлардан түйген ойларын поэтикалық мәтіндер арқылы жеткізді. Бұл көзқарастар оның «Ақыреттің егіні» атты шығармасында айқын көрініс табады:

«Ойласаң, ақыреттің бәрі қиын,
Тірлікте ғибарат қып, хаққа шын!
Бұл күнде жамандықтан тыйылыңыз
Алланың көрем десен, жұмақ, үйін» [110, 19 б.].

Қазақ ойшылы бұл жолдар арқылы адамды фәни өмірдің өткіншілігін терең ойлауға, тіршілікте ғибадатты шынайы орындап, жамандықтан тыйылу арқылы ақыретке дайын болуға үндейді. Ғибадат пен рухани жауапкершілік барлық адамға ортақ парыз ретінде төмендегі жолдарда тағы да нақты айтылады:

«...Түп-түгел үлкен-кіші, кәрі-жасқа.
Жеткенше басың жерге ғибадат қыл,
Сұрақ жоқ айтатұғын мұнан басқа» [110, 20 б.].

Бұл өлең жолдарында адамның жасына, әлеуметтік жағдайына қарамастан, Алла жолымен жүру, ғибадатты өмірлік ұстанымға айналдыру қажеттігі көрсетіледі. Жалпы алғанда, Мәшһүр Жүсіп поэзиясында Алла көрсеткен жолмен өмір сүру, ғылым-білім үйрену, иман келтіру, тәубе ету, жамандықтан аулақ болу сияқты ұстанымдар жүйелі түрде қарастырылады. Құлшылық ету арқылы адам бойында имандылық пен адами құндылықтарды орнықтыру идеясы негізгі философиялық бағдар ретінде көрінеді.

Мәшһүр Жүсіп «дін» ұғымын халықтың рухани болмысымен, танымдық деңгейімен тығыз байланыстыра отырып түсіндіреді. Оның «Жер мен көк», «Хаятбақшы», «Миғраж», «Пайғамбардың дүниеден өтуі» сияқты шығармалары Алла Тағаланың құдіретіне сенім ұялатуға, адам санасын рухани кемелденуге бағыттауға қызмет еткенін көре аламыз.

«Жер мен көк» поэмасында дін мен моральдың, сенім мен ақылдың, өмір мен өлімнің мәні, әлемдік діндердегі Құдай өсиеттерінің мағынасы және адамзаттың рухани жауапкершілігі мәселелері кеңінен қозғалады. Мәшһүр Жүсіп әлемнің жаратылуы, алғашқы күнә, адам мен Жаратушы арасындағы байланыс туралы ойларын көркем бейнелер арқылы жеткізе отырып, әлемді танудың діни-философиялық моделін ұсынады. Ол аспан мен жердің бір Жаратушы күшімен жаратылғанын және олардың арасындағы үйлесім адамзаттың ізгі істері арқылы сақталатынын атап көрсетеді [236, 118 б.]. Поэмада әлемнің, жер мен адамның жаратылысын түсіндіруде дәстүрлі канондармен қатар тың философиялық пайымдаулар ұсынылады. Мәшһүр Жүсіп каноникалық бейнелерге жаңа мағына беріп, символикалық тәсіл арқылы әлемдік үйлесім, жақсылық пен жамандық, жарық пен қараңғылық сияқты дуалистік ұғымдардың мәнін ашады. Оның дүниетанымында ғалам – шексіз әрі

сан алуан өзгерістегі тұтас жүйе, ал адам – сол әлемнің рухани жауапты бөлігі ретінде қарастырылады.

Мәшһүр Жүсіптің сопылық әлеміне бойлау үшін оның «Жер мен көк» дастанын зерделеудің маңызы зор. Шығарманың арқауы болған мифологиялық желілер халықтық сенім-нанымдардың пәлсапалық астарын ұғынуға мүмкіндік береді. Мұнда әлемнің жаратылуы туралы көне мифтік ұғымдар исламдық космогониямен астарласып, бүкіл болмыс Хақ тағаланың шексіз құдіретімен байланыстырыла баяндалады. Аспан мен жердің жаратылу тарихын Мұхаммед пайғамбардың өмір жолымен сабақтастыру – сопылық танымдағы әлемнің тұтастығы идеясынан туындаған. Ойшыл үшін ғаламның жаратылуы мен пайғамбарлық миссия – біртұтас рухани жүйенің құрамдас бөліктері. Мұндай тұтас бейнелеу оқырманның Алланың құдіретіне деген кәміл сенімін ұялатуды көздейді [236, 120 б.].

Ойшыл шығармашылығында «нұр» (жарық) символының орны ерекше. Бұл символ Алланың бастауын ғана емес, иманның рухани іргетасын да бейнелейді. Мәшһүр Жүсіп Алланың ең алғашқы жаратылысы ретінде «Мұхаммед нұрын» сипаттай отырып, жарықты сенімнің басты нышаны ретінде қарастыратынын аңғаруға болады. Ал шам бейнесі адамның жанымен шендестіріліп, ондағы сенім мен ақылдың рөлі нақтыланады. Мұнда сенім – рухани бағдаршам болса, ақыл – сол бағытты жүзеге асырушы құрал. Бұл пайым сопылық ілімдегі жүрек пен зерденің бірлігі туралы концепциямен үндеседі.

Мұхаммед пайғамбар туралы толғаулары – Мәшһүр Жүсіптің діни тақырыпты меңгерудегі және Хақ жолын насихаттаудағы өзіндік алғысөзі іспетті. Алайда ол бұл тақырыппен ғана шектелмей, негізгі идеяларын тереңдете түсетін соны туындылар қатарын жасады. Әсіресе, ақиқаттан адасқандардың немесе әділдік пен илаһи разылықты іздеген жандардың тағдыры суреттелген шығармаларының жүгі ауыр. Бұл еңбектерінде ақын рухани темірқазықтан айырылудың қасіретін, адам мен қоғам арасындағы моральдық дағдарысты көркем тілмен жеткізеді [237, 56 б.]. Мұндай туындылардың жарық көруі қазақ даласы отарлық бұғауға түсіп, ұлттық болмысы мен діни танымынан айырылу қаупі төнген тарихи кезеңмен астасып жатыр. Осындай қиын-қыстау шақта Мәшһүр Жүсіп мұрасы халықтың рухани сауыты қызметін атқарып, Аллаға деген махаббат, ар-ұждан тазалығы мен ұлттық сананы сақтау идеяларын ту етті. Ақын үшін дін жай ғана құлшылық емес, халықтың ішкі тұтастығын сақтап қалатын басты рухани тірегі болғаны бізге мәлім.

Ойшылдың діни-философиялық концепциясының басты ерекшелігі – ғаламды үздіксіз қозғалыстағы, көпқырлы жүйе ретінде тануында жатыр. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының пайымынша, адамның діни санасы да осы жаһандық динамикамен үндесіп, кеңістік пен уақыт, Хақ пен пенде арасындағы байланысты зерделеуге бағытталуы тиіс. Жарық пен қараңғылықтың, игілік пен зұлымдықтың мәңгілік майданы поэмада эзотерикалық символдармен

өрнектеліп, әлемдік үйлесімнің негізі ретінде Жаратушыға ғана тән абсолютті парасат ұғымы алға тартылады.

Мәшһүр Жүсіп Жаратушының бар екенін әрі құдіретін мойындай отырып, пенде ақылының шектеулі екенін ерекше атап өтеді. Ол Құдайдың затын толық танып білу адам мүмкіндігінен жоғары екенін ашық айтқанымен, жаратылған әлемдегі мінсіз тәртіп пен үйлесімге қарап, Оның ұлылығына шын жүрекпен сенеді. Ойшылдың бұл ұстанымы таным мен иманның арақатынасын терең философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді. Мұнда логикалық шектеулі ақыл мен шексіз рухани сенімнің өзара астасуы анық байқалады «Мен Құдайдың бір екенін, оның құдіретті екенін білемін. Оған сенемін. Құдай деген не, ол кім екенін – мен білмеймін: мендегі ақыл бұны түсіндіруге жеткіліксіз... Бірақ бәрібір, ол жасаған нәрсеге қарап, оның әрекеттеріне қарап, мен оған, оның ұлылығы мен күшіне сенемін...» [159, 107 б.].

Мәшһүр Жүсіп мұрасында ислам дінінің ақиқаттығы мен оның рухани-этикалық мәні, тәрбиелік рөлі жан-жақты насихатталады. Дін оның танымында дерексіз догма емес, күнделікті өмірдің тынысымен, адамгершілік нормаларымен, қоғамдағы әділдік пен жауапкершілік мәселелерімен тығыз байланыстырылған. Ақын ислам құндылықтарын қарапайым да ұғынықты поэтикалық тілмен жеткізіп, өз замандастарының түйсігіне лайықтап ұсынады. Пайғамбар хадистерін халыққа етене таныс мысалдармен түсіндіру арқылы діни қағидаларды тәрбие құралына айналдырады. Ойшыл дүниетанымының алтын арқауы – Аллаға деген шексіз махаббат пен тағзым. Оның әрбір туындысынан Хақты тану арқылы адамзатқа адал қызмет ету және әділдікке ұмтылу идеясы есіп тұрады. Мәшһүр Жүсіптің пайымдауынша, Құдайды тану – бұл адамды кемелдікке бастайтын жалғыз жол.

Мәшһүр Жүсіптің ислам қағидаларын түсіндірудегі өзіндік стилі «Алла» ұғымына жаңаша мағыналық реңк беруімен ерекшеленеді. Ол Жаратушыны тек діни жоралғылар арқылы танылатын алыстағы трансцендентті күш ретінде емес, адам мен ғаламға деген мейірім, имандылық жауапкершілік және ішкі рухани байланыс тұрғысынан зерделейді.

Тарихтың белгілі бір кезеңдерінде мұндай туындылар замана қайшылықтарына төтеп бере алмаған тұлғалардың түңілуі немесе өмірден баз кешуі ретінде қате түсіндіріліп келгені жасырын емес. Алайда бүгінгі ғылыми пайым бұл көзқарастарды түбегейлі қайта қарауға жол ашып отыр. Қазіргі танымда өмірдің мәні тек жалаң мадақ пен ұрандату арқылы емес, керісінше өлім, ақырет және дүниенің өткіншілігі сияқты тақырыптарды қозғау арқылы да шынайы құндылықтарды тереңірек сезіндіруге болатыны дәлелденуде екенін байқаймыз [238, 269 б.].

Ойшылдың адам болмысы туралы тұжырымдары сопылық дүниетаныммен ажырамастай байланысқан. Ол адам табиғатын жан мен зерденің, ішкі тәжірибе мен логикалық ойдың ажырамас бірлігі ретінде сипаттайды. Оның еңбектерінде жанның бастапқы күйі мен кемелденген деңгейі жіті сараланып, адамның рухани өсуі тікелей жанның белсенділігіне тәуелді екені көрсетілген. Ақылдың рухани тереңдіктен ажырап қалуы адамды

кателікке бой алдырады деген пайымы сопылық антропологиямен толық үндеседі. Демек, Мәшһүр Жүсіп үшін кемелдікке ұмтылу үдерісі – бұл әрбір тұлғаның өз ішкі әлеміне үңілуі мен үздіксіз рухани ізденісінің жемісі деген қорытынды жасай аламыз.

Мәшһүр Жүсіптің поэтикалық әлемінде сопылық символизмнің алар орны ерекше. Оның лирикасында жиі ұшырасатын «шарап», «гүл», «шам», «көбелек» немесе «соқыр» сияқты образдар жалаң романтикалық бейнелер емес, олар сопылық дүниетанымның терең иірімдерін ашатын өзіндік символдық кодтар. Осы бейнелер арқылы ойшыл пенденің ішкі рухани арпалысын, Жаратушыға деген аңсарын және таным соқпақтарын шебер жеткізеді. Демек, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэзиясын сопылық метафоралардың көмегімен адамның ішкі әлемін философиялық биікте зерделеуге бағытталған бірегей жүйе деп бағалай аламыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тағы бір қыры – Құран сюжеттері мен исламдық құндылықтарды қазақ даласының болмысына лайықтап, халыққа ұғынықты тілде ұсына білуінде жатыр. Оның «Адам ата мен шайтан», «Сүлеймен мен Ібіліс» немесе «Жаппардың әңгімесі» сияқты сюжетті жырлары қасиетті мәтіндермен тамырлас келеді. Бұл туындылар адамгершілік, адалдық пен имандылық сияқты асыл қасиеттерді қарапайым, бірақ жүрекке жетерліктей әсерлі етіп түсіндіруді көздейді. Мәселен, «Жаппардың әңгімесінде» пайғамбардың шын ниеті мен дұғасының арқасында қайтыс болған екі баланың қайта жан бітуі баяндалады:

«Иа Раббым, ниетімді қабыл қылсаң,

Жаппардың екі ұлына жан бер!» [159, 308 б.].

Осы сюжет арқылы ақын Хаққа деген сенімнің күдіреті мен исламның рухани қуатын көркем бейнелейді. Осындай жинақы әрі динамикалық оқиғалар арқылы Мәшһүр Жүсіп діни ұғымдарды бұқара санасына сіңіріп, иман мен ізгілікті қоғамды түзейтін басты негіз ретінде ұсынады. Ақынның араб-парсы терминдерімен мәтінді ауырлатпай, қазақы танымға жақын тілді таңдауы оның ағартушылық миссиясының өміршеңдігін арттырды. Бұл тәсіл ислам құндылықтарының қазақ қоғамында дұрыс қабылданып, кеңінен таралуына айтарлықтай үлес қосты деген қорытындыға келеміз.

2.3. Матуриди ілімінің Мәшһүр Жүсіп дүниетанымындағы көрінісі

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық дүниетанымын зерделеу оны тек ақын, шежіреші немесе діни қайраткер ретінде қарастырумен шектелмейді. Оның ойлау жүйесі түркі-ислам өркениетінің терең интеллектуалдық арналары – сопылық ұстанымдары мен Матуриди ілімінің рационалды теологияның синтезі ретінде қалыптасты. Матуриди ілімі исламдық ой кеңістігінде сенім мен ақылдың онтологиялық және гносеологиялық бірлігін негіздеген рационалдық мектеп ретінде танылды [239, 145 б.].

Ғұлама Әбу Мансур Әл-Матуриди көзқарасындағы таухид (монотеизм) концепциясын толық түсіну үшін, оның ілімінің тарихи және теологиялық тамырларына назар аудару қажет. Матуриди ілімі Самарқанд өңірінде қалыптасқан және кәлам дәстүрінің ханафи бағытымен тығыз байланысты. Бұл бағыттың негізінде Әбу Мансур Әл-Матуриди Әбу Ханифа мектебінің рационалистік ұстанымдары жатыр, яғни ақыл мен уахидің (құдайлық аянның) үйлесімділігі басты орын алады. Сонымен қатар, Матуриди ілімі ақида саласында сунниттік сенім жүйесін теориялық тұрғыдан негіздеген маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Матуриди ақидасы иман мәселелерін жүйелеп, Алланың барлығы мен бірлігін, сипаттарын, тағдыр, пайғамбарлық және ақырет сияқты сенім негіздерін ақыл мен нақылдың үйлесімділігі арқылы түсіндіреді. Сондықтан бұл ілім ханафи мәзһабының сенімдік іргетасы ретінде ислам дүниетанымындағы теологиялық тепе-теңдікті сақтаушы рөлін атқарады.

Исламдық теология мен философия тарихында Әл-Матуриди концепциясы Жаратушының бірлігі мен аянның илаһи табиғатын негіздейтін басты тұғырлардың бірі. Оның пайымынша, аян – абсолютті ақиқаттың қайнар көзі, ал Құдай – бүкіл болмыстың бастауы әрі иесі. Әбу Мансур Әл-Матуриди Құдай туралы білімді тек діни сенім емес, рационалдық таным арқылы да дәлелдеуге болатын ақиқат ретінде қарастырады [240].

Осы тұрғыда Әл-Матуридидің таухид түсінігі мынадай екі іргелі тұжырымға сүйенеді:

1 тұжырым. Алланың бар екендігін дәлелдейтін тұжырымдар (вужуд дәлелдері). Бұл жерде ғұлама әлемнің жаратылғандығын (худус) негізге ала отырып, әрбір жаратылыстың себепке мұқтаж екенін айтады. Әлемнің реттелгендігі, үйлесімділігі мен заңдылығы – бәрі Жаратушының бар екендігін көрсететін рационалды дәлелдер. Матуриди ақыл арқылы Құдайдың барлығын тануға болады деп есептейді, бұл оның ілімін рационалдық кәлам дәстүрімен байланыстырады.

2 тұжырым. Алланың жалғыз екендігін растайтын тұжырымдар (уахдания дәлелдері). Әл-Матуриди бойынша, егер бірнеше құдай болған жағдайда, әлемде қайшылық пен ретсіздік орын алар еді. Ал шынайы әлемдегі үйлесімділік пен тәртіп – Жаратушының бірлігінің дәлелі. Бұл жерде ол логикалық (ақли) дәлелдерді де, Құран аяттарына негізделген нақли дәлелдерді де қатар қолданады [241, 12 б.].

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғалымдары құрастырған «Дінтанулық сөздікте» атап көрсетілгендей, таухид – ислам дінінің негізгі өзегі әрі оның ішкі қуатының басты қайнар көзі. Мұсылмандықтың бүкіл шарттары мен қағидалары осы таухид принципіне келіп тіреледі. Бұл ұғымды Алланың жалғыздығын мойындаумен қатар, бүкіл құлшылық пен тағзымның тек Жаратушыға ғана арналуы тиіс екенін айқындай аламыз [242, 300 б.].

Матуриди ілімін тарихтың терең қойнауынан бүгінге дейін жеткен түркі халықтарының теологиялық және философиялық танымының берік іргетасы деп бағалауға әбден болады. Себебі имандылық пен сенім, адамның болмысы

мен ақылдың рөлі туралы ой толғаған түркілік ғұламалардың басым көпшілігі ханафилік-матуридилік мектептің рационалды-теологиялық кеңістігінен нәр алған. Бұл мектеп ақыл мен аянды, сенім мен парасатты бір-біріне қарсы қоймай, керісінше, оларды үйлесімді тұтастықта қарастыру арқылы түркілік рухани мәдениеттің өзіндік дара жолын қалыптастырды [243, 10 б.].

Матуридилік дүниетаным бойынша иман – бұл тек соқыр сенім емес, саналы түйсіну мен жеке жауапкершілікке негізделген рухани таңдау. Осы тұрғыдан алғанда, түркілік діни-философиялық ойлау жүйесінде сенім мәселесі әрдайым ар-ұждан, әділет және адамгершілік ұғымдарымен сабақтас қарастырылды. Түркі ойшылдары үшін дін – жай ғана құқықтық нормалар жиынтығы емес, адамның ішкі әлемін ізгілендіретін және қоғамның моральдық тұтастығын сақтайтын басты темірқазық болды. Мұндай бірегей түсініктің орнығуына ханафилік-матуридилік мектептің тигізген әсері орасан.

Аталған рухани сабақтастық тек теория жүзінде қалып қоймай, институционалдық деңгейде де көрініс тапты. Тіпті Кеңес үкіметіне дейінгі және одан кейінгі кезеңдерде де Орта Азиядағы Бұхара мен Самарқанд медреселері, сондай-ақ солардың негізінде ашылған татар, башқұрт және қазақ даласындағы діни мектептер матуридилік ілімнің басты орталықтарына айналды. Бұл оқу орындары тек діни сауат ашатын орын емес, сонымен бірге түркі-мұсылман әлемінің интеллектуалдық байлығын сақтап, бүгінге жеткізген киелі рухани ошақтар ретінде қызмет етті [244, 65 б.].

Ислам ғылымында Алланың сипаттары мәселесі Әбу Мансур Әл-Матуриди және Әбу Әл-Хасан Әл-Ашғари мектептері арасында маңызды теориялық айырмашылықтардың бірі болып табылады. Екі мектеп те сунниттік ақида шеңберінде қалыптасқанымен, Алланың сипаттарын жүйелеуде белгілі бір ерекшеліктерге ие.

Ашғари ақидасында Алланың негізгі субути сипаттары жеті деп жүйеленеді: Хаят (тірілік), Ғылым (білім), Құдірет (құдірет), Ирада (қалау), Сәмиғ (есту), Басар (көру), Кәлам (сөйлеу).

Ал матуриди ақидасы бойынша Алланың сипаттары сегіз деп танылады: Хаят, Ғылым, Құдірет, Ирада, Сәмиғ, Басар, Кәлам, Тәкуин. Олардағы негізгі айырмашылық – Тәкуин (жарату). Матуридилік ілімде «тәкуин» ұғымы жеке әрі қадим (мәңгі) сипат ретінде қарастырылып, Алланың эәлден-ақ Жаратушы екендігі негізделеді. Әбу Мансур әл-Матуридидің пайымдауынша, егер жарату сипаты кейіннен пайда болды десек, бұл Жаратушы болмысында қандай да бір өзгеріс орын алды деген жаңсақ ұғымға жетелейді. Ал абсолютті мінсіз болмысқа өзгеріс тән емес. Осы логикаға сүйене отырып, ғұлама жарату сипаты мен сол сипаттың нәтижесі болып табылатын нысанды (жаратылысты) бір-бірінен ажыратып көрсетеді. Яғни, сипаттың өзі – мәңгілік, ал сол сипаттан бастау алатын жаратылыс – уақытша құбылыс екендігін білдіреді.

Ислам теологиясындағы екі ірі мектеп – матуридилер мен ашғарилер – адамның рухани бақыты мен бақытсыздығына қатысты өзіндік тұжырымдар ұсынады. Олардың негізгі айырмашылығы бұл ұғымдарды уақыт тұрғысынан қалай бағалауында жатыр.

Матуриди сенімі бойынша, бақыт пен бақытсыздық тікелей адамның қазіргі иман деңгейіне байланысты. Егер адам дәл қазір иманды болса, ол – бақытты. Ал егер діннен шығып кетсе, бақытсыз болып саналады. Яғни, бұл күй тұрақты емес, адамның таңдауына қарай өзгеруі мүмкін. Имам Әл-Матуриди адамның қалыптасуында қоршаған орта мен тәрбиенің рөлін жоғары қояды. Иманды ортада өскен адамның ізгілікке бейім болатынын, ал теріс ортаның адамды бақытсыздыққа (имансыздыққа) итермелейтінін айтады. Демек, адамның рухани ахуалы оның өмір сүру жағдайымен тығыз байланысты.

Ашғарилердің пайымдауынша, адамның шын мәнінде бақытты немесе бақытсыз екені тек өмірінің соңында ғана белгілі болады. Бұл мектеп өкілдері үшін бақыт – адамның о дүниеге иманмен аттануы. Егер адам бүкіл ғұмырын дінсіз өткізіп, бірақ соңғы сәтте иманға келсе, ол – бақытты жан. Керісінше, өмір бойы құлшылық қылып, соңында діннен безсе, ол бақытсыз болып есептеледі. Олар үшін адамның қазіргі жағдайынан гөрі, оның Алла алдына қандай күйде баратыны маңыздырақ [245, 26 б.].

XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының елеулі бөлігі Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы сынды тұлғалар дәл осы білім кеңістігінің өкілдері еді. Олар Бұхара мен Самарқандтың іргелі медреселерінде немесе солардың оқу үлгісін негізге алған мектептерде сусындап, өз дәуірінің ағартушылық қозғалыстары мен рухани жаңғыру үдерістеріне серпін берді.

Абай мен Мәшһүр Жүсіптің діни-философиялық пайымдарын қатар зерделегенде, олардың исламдық дүниетанымды түсіндіруде ортақ зияткерлік негіздерге сүйенгені байқалады. Абай мұрасына терең бойласақ, оның танымы матуридилік ақида мектебімен ажырамастай астасып жатқанын көреміз. Хакімнің өлеңдері мен қара сөздерінде сопылық-этикалық сарын, «толық адам» концепциясы мен адамгершілік мұраттар алдыңғы орында тұрса, Алланың заты мен сипаттары, ерік бостандығы мен тағдыр туралы ойлары классикалық кәлам дәстүріндегі матуридилік қағидалармен үндеседі. Мәшһүр Жүсіп те өз кезегінде иман, парасат және ар-ұждан мәселелерін көтере отырып, сопылық тәрбиені ханафи-матуридилік сенім тұғырында негіздейді. Ол үшін дін – тек құлшылық рәсімдерінің жиынтығы емес, адам болмысын рухани биіктететін кемелдік жолы [246].

Қазақ философиясындағы діни-теологиялық ізденістердің биік шыңы ретінде Абайдың отыз сегізінші қара сөзінің маңызы зор. Бұл мәтінде Жаратқанның сипаттары, әсіресе тәкуин (жарату) мәселесі жан-жақты талданып, ислам кәламындағы іргелі дискустармен үндестік табады.

Абай аталған еңбегінде Алланың сегіз сипатына тоқталып, олардың мәнін философиялық тұрғыдан ашуға тырысады. Ойшыл тәкуин мәселесінде бұл сипаттың дербестігіне ерекше тоқталып, оны құдірет сипатының бір қыры ретінде түсіндіруге бейімдік танытады «Оның барлыққа келтірмегі – құдіретіне ғана бір шарх» [247, 95 б.]. Бұл тұжырым сыртқы жағынан Әбу Әл-Хасан Әл-Ашғари іліміндегі көзқарасқа жақын көрінеді. Себебі ашғари мектебінде

тәкуин жеке сипат емес, Алланың құдіретінің жүзеге асу формасы ретінде қарастырылады. Яғни жарату – мәңгі сипат емес, уақытқа қатысты жүзеге асатын әрекет ретінде түсіндіріледі.

Дегенмен, Абайдың бүкіл дүниетанымдық контексіне үңілсек, оның ойлау жүйесі Әбу Мансур әл-Матуриди негізін қалаған дәстүрмен тығыз байланысты екені аңғарылады. Матуридилік ақидада тәкуин – әуелден бар, мәңгі (қадим) әрі дербес сипат. Егер бұл сипатты кейін пайда болды десек, бұл Жаратушы болмысында өзгеріс бар деген жаңсақ тұжырымға жетелейді, ал абсолютті болмыс ешқандай өзгеріске ұшырамауы тиіс.

Абай дәл осы қағиданы жанама түрде бекемдей түседі. Ол Алланың болмысын шексіз, уақыттан тыс әрі өзгермейтін құбылыс ретінде сипаттай отырып: «Алла тағала – өлшеусіз, ал біздің ақылымыз – өлшеулі» деп тұжырымдайды [247, 95 б.]. Мұнда ойшыл Жаратушының трансценденттілігін және жаратылған әлемге тән құбылмалы заңдылықтардан тыс екенін айқындайды. Сонымен қатар, Абай сипаттардың мәңгілігі мен жаратылыстың өткіншілігін ажыратып көрсетеді, бұл матуриди кәламындағы «сипат – қадим, ал объект – хадис» деген алтын ережемен толық сәйкеседі. Қорыта айтқанда, Абайдың тәкуин туралы пайымдары екі деңгейлі сипатқа ие. Бір жағынан, ол тәкуинді құдіреттің көрінісі деп бағалап, ашғарилік көзқараспен ұқсастық танытса, екінші жағынан, Алланың өзгермейтін мәңгілік болмысын негіздеу арқылы матуридилік ілімге табан тірейді.

Қазақ ойшылдарының дүниетанымында ақыл ерекше орын алады. Бұл – тек жеке тұлғалардың көзқарасы емес, ұлттық рухани мәдениеттің іргелі сипаты. Абай Құнанбайұлының шығармашылығы соның айқын дәлелі. Ол соқыр сенімге емес, саналы сенімге үндейді:

«Ақыл сенбей сенбеңіз,

Бір іске кез келсеңіз.

Сөз мәнісін білсеңіз,

Ақыл – мизан, өлшеу қыл» [248, 21 б.].

Ақылдың атқаратын қызметімен тікелей астасып жатыр. Яғни, ақыл – ақиқат пен жалғанды сараптап, ақ пен қараны ажырататын рухани таразы іспетті. Абай дүниетанымында ғылым мен ақыл дінге қарама-қайшы келмейді, керісінше оның негізгі тіреуіші саналады. Ойшылдың «Ғылымсыз оқыған намаз... ешбір ғибадат орнына бармайды» немесе «Ғылым – Алланың бір сипаты» деген кесімді сөздері діни сенімді рационалды-этикалық тұрғыдан пайымдаудың көрінісі болып табылады.

Құранға қатысты аяттардың жиілігі де ислам өркениетіндегі танымның рөлі қаншалықты жоғары екенін көрсетеді. Осы орайда, Матуридидің ақылға берген басымдығы мен қазақ зиялыларының рационалдық көзқарастары бір арнада түйіседі. Олар үшін ақыл – адамға аманат етілген илаһи нығмет, ол арқылы пенде қоршаған ортаны танып қана қоймай, өзінің адамгершілік болмысын шыңдайды [249, 45 б.]. Егер діни сенім санадан ажырап қалса, ол жансыз қағидаларға (догмаға) айналады. Ал ақыл уахидан (тәңірлік аяннан) алшақтаса, ол бағдарсыз рационализмнің шырғауында қалуы мүмкін.

Матуриди мен қазақ ойшылдарының үндестігі де дәл осы тепе-теңдікте: ақыл мен иман – бірін-бірі толықтырып, адамды кемелдікке жеткізетін егіз ұғым.

Матуриди ілімі мен қазақ ойшылдарының мұрасын өзара салыстыра зерделегенде, олардың арасындағы дүниетанымдық сабақтастық ең алдымен имандылық әдебі, Алланың сипаттары мен пайғамбарлық феномені, сондай-ақ адамның еркіндігі мен моральдық жауапкершілігі сияқты іргелі тақырыптарда көрініс табатынын байқаймыз. Дәстүрлі кәлам мектебінде, атап айтқанда матуридилік бағытта, иманның түпкі мәні – жүрекпен бекіту (тасдиқ) арқылы айқындалады. Бұл мектептің қағидасы бойынша, шынайы сенім – соқыр еліктеу (тақлид) емес, ақылмен безбенделген және саналы түрде мойындалған ұстаным. Дәл осы концептуалды көзқарас қазақ ағартушыларының еңбектерінде де басты идеясы ретінде өрбиді.

Мәселен, Ыбырай Алтынсарин өзінің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегінде иманды тахқиқи, истидлали және тақлиди деп жіктейді. Ол сенімнің танымдық тұрғыдан тереңдеуін адамның рухани өсуінің басты кепілі ретінде бағалайды [250, 190 б.]. Мұндай жіктеу ойшылдың иманды сыртқы діни формалардың жиынтығы ретінде емес, ішкі таным, ақылмен ұғыну және жүрекпен бекіту арқылы түсінгенін айғақтайды. Ыбырай үшін мұсылмандықтың өзегі – қасаң қағидаларға еріп кету емес, ақиқатқа көз жеткізуге бағытталған ішкі тебіреніс пен сенім.

Ұлт руханиятына қызмет етіп, «Бір Алланың атымен, кел, балалар, оқылық» деген ұстаным арқылы қазақ баласын ғылым-білімге, ал ғылым-білім арқылы Құдайды тануға шақырған Ыбырай Алтынсарин ислам шарифатының қағидаларын араб не парсы тілінде емес, қалың қазаққа түсінікті ана тілінде жеткізуді мақсат етті. Оның пайымына сәйкес, ислам негіздері тек діни лауазымды тұлғалардың ғана меншігі болмауы керек. Әрбір мұсылман өз сенімі мен міндеттерін терең түсініп білуге міндетті. Осы маңыздылықты сезінген ағартушы өз халқының діни сауатын көтеру үшін төл тілімізде жазуға бел буады. Ол басқа түркі немесе татар жұртшылығы өз тілдерінде діни әдебиет қалыптастырғандай, қазақ елінің де бұл үдерістен қалыс қалмауын қалады.

Ыбырай Алтынсарин ең алдымен адамның қандай жағдайда мұсылман атанатыны мәселесіне ерекше мән береді. Оның түсіндіруінше, мұсылмандық тек мұсылманша киіну, мұсылмандар арасында өмір сүру немесе өзін сырттай сол қауымға жатқызумен шектелмейді. Адам шынайы мұсылман болуы үшін иман келтіруі, сол иманның мәнін түсінуі және оны ықыласпен, шын көңілмен дұрыс деп қабылдауы қажет. Демек, сенімнің сыртқы көрінісі емес, оның ішкі мазмұны мен шынайылығы шешуші орын алады.

Ойшылдың пікірінше, иманнан кейінгі келесі маңызды саты – дін ғылымын игеру. Дін ғылымы деп ол Алланың бұйырған және тыйым салған жолдарын танып-білуді түсінеді. Бір жағынан, бұл – адамға «осылай жүр» деп көрсетілген хақ жолды ұстану болса, екінші жағынан, «бұлай жүрме» деп белгіленген шектер мен тыйымдарды ұғыну. Осы екі арнаның мәнін түсіну Ыбырай үшін діни танымның негізі болып табылады. Яғни дін ғылымы құр

жатталған қағидалар жиынтығы емес, адамның дұрыс пен бұрысты, адал мен арамды, сауап пен күнәні айыра білу қабілетін қалыптастыратын ілім.

Ыбырай Алтынсарин иман мен діни ілімге сәйкес өмір сүру қағидасын «амал» категориясымен тығыз байланыстырады. Оның пайымдауынша, амалдың табиғаты қос қырлы болып келеді. Солардың бірі – көңіл (ішкі дүние), екіншісі – діни жора (сыртқы көрініс) арқылы ашылады. Көңілге қатысты амал адамның шынайы ниетінен, ішкі ықыласы мен бекем иманынан тамыр тартса, діни амалдар дәрет алу, намаз оқу және ораза ұстау секілді сыртқы ғибадат формаларын қамтиды. Осылайша, ойшыл исламды тек құрғақ рәсімдердің жиынтығы емес, ішкі сенім мен сыртқы іс-әрекеттің ажырамас бірлігі деп біледі. Бұл тұста оның діни-философиялық тұжырымдамасында иман мен амалдың өзара үйлесімі шешуші рөл атқаратыны көрінеді.

Осы іргелі қағидаларды негізге ала отырып, Ыбырай Алтынсарин «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегін төрт маңызды құрамдас бөлімге жіктейді. Алғашқы бөлімде иманның мәні сараланса, екінші бөлімде «амал заһир», яғни сыртқы көріністегі діни міндеттер баяндалады. Үшінші тарау адамның этикалық болмысына (жақсы және жаман мінез-құлықтар) арналса, төртінші бөлімде намазда оқылатын сүрелердің қазақ тіліндегі мағыналық түсіндірмелері берілген. Мұндай логикалық құрылым еңбектің кездейсоқ жазылмағанын, керісінше, нақты педагогикалық және рухани-ағартушылық мақсатты көздегенін айғақтайды. Мұндағы басты ұстаным – адам алдымен сенімнің түпкі мәнін түйсінуі тиіс, содан кейін ғана ғибадат пен мінез-құлықты түзеуге көшуі لازم.

Бұл орайда Ыбырай Алтынсарин үйрету мен үйрену үдерісінің әдістемелік маңызына ерекше тоқталады. Оның терең пайымынша, иманның негізін жете түсінбей тұрып, намаз бен ораза секілді ғибадаттарға бет бұру адамды тек сыртқы пішінге ғана байлап қояды. Бұл, сайып келгенде, діни қателіктерге, рухани ауытқуларға, тіпті күпірлікке дейін апаруы ықтимал қауіпті жол [251, 5 – 7 бб]. Сондықтан ағартушы діни өмірдің қайнар көзін соқыр сенімнен емес, саналы танымнан, мағыналы ұғыну мен дұрыс түсініктен іздеуді ұсынатынын көре аламыз.

БІ. Алтынсариннің діни мәселелерге арналған «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегінде Алла тағаланың сипаттары жүйелі әрі терең талданған. Ойшыл Жаратушының субути сипаттарына тоқтала отырып, олардың пендеге тән емес, мүлдем бөлек илаһи табиғатын аша түседі. Атап айтқанда: хаят (тірі болу), ғылым (бәрін білу), құдірет (күш иесі), сәмиғ (есту), басар (көру), ирада (қалау), тәкуин (жарату) және кәлам (сөйлеу). Бұл сипаттардың ешқайсысы жаратылысқа тән мүшелермен немесе техникалық құралдармен іске аспайтыны, яғни Хақтың болмысы адам баласының шектеулі ақыл-парасатынан биік екендігі баса айтылған.

Бұл ұстаным Ыбырай Алтынсаринді қазақ даласындағы жай ағартушы ғана емес, ислам негіздерін ұлттық тілде, рационалды әрі тәрбиелік тұрғыдан түсіндіруге күш салған ірі діни ойшыл ретінде танытады.

Ал Шәкәрім Құдайбердіұлының концепциясында иманның өзегі жүрекпен тікелей байланысты. Ол ақылдың сүзгісінен өтпеген, саналы түрде бекімеген сенімді «кәміл иман» деңгейіне жатқызбайды. Шәкәрімнің ұстанымы бойынша, нағыз иман – жай ғана ауызбен мойындау емес, ол ақылмен дәлелденген таным мен жүрекпен мөрленген ішкі рухани тебіреністің тұтастығы. Осы тұрғыдан алғанда, ойшыл иманды рационалдық (ақыл), метафизикалық (жүрек) және практикалық (амал) бірлікте қарастырады. Бұл – қазақ зиялыларының дүниетанымында иманның құрғақ рәсімнен гөрі, терең экзистенциалдық мәнге ие болғанын көрсетеді [252, 7 б.].

Қазақ ағартушылары мен ойшылдарының пайымында иман – сыртқы діни рәсімдер жиынтығы ғана емес, ақылмен дәлелденген, жүрекпен бекітілген және моральдық әрекет арқылы көрініс табатын тұтас рухани күй ретінде ұғынылады. Бұл түсінік исламдағы негізгі діни қағидалармен, атап айтқанда шарифат жүйесінде айқындалған мұсылмандық міндеттермен тығыз байланысты. Дәстүрлі түрде мұсылманның діни өмірі үш негізгі құрамдас бөліктен тұрады – иман (сенім), ислам (сыртқы ғибадаттар) және ихсан (рухани кемелдік).

Мұсылманшылық шарттары ретінде исламда бес парыз кеңінен белгілі. Кәлима (Алланың бірлігі мен пайғамбарлығын мойындау), намаз оқу, ораза ұстау, зекет беру, қажылық жасау. Алайда қазақ ойшылдары, соның ішінде Шәкәрім, бұл амалдарды иманның орнына қоймайды, керісінше оларды иманның сыртқы көрінісі, нәтижесі ретінде түсіндіреді. Яғни, егер ішкі сенім (иман) ақылмен бекітілмесе және жүрекпен қабылданбаса, онда сыртқы ғибадаттар толық мәнге ие болмайды. Бұл тұжырымдар Әбу Мансур Әл-Матуриди негізін қалаған матуриди ақидасы ілімімен мазмұндық тұрғыдан үндеседі.

Матуриди ілімі түркі-мұсылман дүниетанымында кең таралып, қазақ рухани мәдениетінің діни-философиялық негіздерінің қалыптасуына ықпал етті. Зерттеушілердің пікірінше, матуриди ілімі түркі халықтарының исламды қабылдауында негізгі теологиялық бағыттардың бірі болды. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы Құдай туралы пайымдар Матуриди ілімінің негізгі қағидаларымен терең үндеседі. Оның поэтикалық мәтіндерінде Алланың жалғыздығы, теңдессіздігі, жаратушы ретіндегі абсолютті сипаты көркем әрі философиялық тұрғыда бейнеленеді. Мәселен, ойшылдың өлең жолдарында:

«Бір Алла – серігі жоқ, жалғыз өзі,

Оның жоқ ата-ана, ұғлы-қызы.

Тумайды, өзі ешкімнен туылмады,

Осылай «Қул һуа Алла» – Құран сөзі...» [253, 103 б.].

Бұл поэтикалық мәтін Құрандағы таухид идеясының көркем интерпретациясы болып табылады және Алланың трансценденттік табиғатын сипаттайды. Мұндай тұжырымдар Мәшһүр Жүсіптің исламдық теология негіздерін терең меңгергенін көрсетеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да Алланың сипаттары мәселесіне тоқталып, оларды сегіз деп көрсетеді. Ол бұл жөнінде «сипаты сегіз, соның бірі – кәлам, Алла Тағала құдіретімен сөйлейді» деп, құдайлық атрибуттардың толық жүйесін «Жиырма екінші бап. Бір жаратқан Алланың – сегіз сипаты бірлән танымақ» туындысында атап өтеді [253, б. 105].

Қазақстандық философ Б.И. Карипбаев атап өткендей, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэтикалық мұрасы – исламдық дүниетаным мен далалық философияның тоғысқан арнасы [254, 3 б.]. Қазақ ойшылының философиялық шығармашылығының өзегі Алланың бірлігі мен ұлылығын, Оның ешбір жаратылысқа ұқсамайтын даралығы мен көзге көрінбес құдіретін тануға құрылған. Ол теологиялық күрделі ұғымдарды құрғақ баяндап қоймай, қазақ поэзиясының бай дәстүрімен шебер шендестіре отырып, Алланың шексіз сипатын халық санасына жақын, әсерлі тілмен жеткізе білді. Ақынның діни-философиялық толғаныстарынан Алланың теңдессіз құдіретіне деген терең сенім мен тағзым аңғарылады. Осы бір асыл ойлардың көркем көрінісін мына өлең жолдарынан айқын көреміз:

«Ол – Алла жисм, жауһар, ғариз емес,
Боларға басқа басқа бөлектенбес.
Алланы еш нәрсеге ұқсатуға,
Еш нәрсе Оған ұқсап жөні келмес.
Бар Құдай көкте де емес, жерде де емес,
Мекенін бір Алланың ешкім білмес.
Иаусыма аусы – төрт жақтан пәк дүр Алла,
Муминнің Алла деген көңілінде емес.
Сипаты сегіз болған, бірі – кәләм,
Сөйлейді құдіретімен Алла Тағалам.
Сөйлеуі біздей тілмен, жақпен емес,
Тіл, жаққа мұқтаж емес секілді адам.
Алды-арты, асты-үсті, оң-солы жоқ,
Ауыз, мұрын, аяқ, бас, көз, қолы жоқ.
Еш нәрсеге ұқсамайды Ол, еш нәрсеге,
Кітаптың айтқанынан ойлама көп» [152, 117 б.].

Мәшһүр Жүсіптің бұл толғауынан ислам кәламы мен Шығыс перипатетизмінде қалыптасқан күрделі философиялық аппараттың айқын ізін көреміз. Мұндағы «жисм», «жауһар» және «ғариз» категориялары – болмыс пен материяның табиғатын түсіндіретін іргелі ұғымдар.

Жисм (Дене): Араб тілінен аударғанда заттық болмысты, яғни материяны білдіреді. Философиялық тұрғыдан бұл – кеңістікте нақты орын алатын, өлшемі мен көлемі бар материалдық дүние. Бізді қоршаған табиғат, аспан денелері мен адам тәні – бәрі де «жисм» ұғымының ауқымына кіреді.

Жауһар (Субстанция): Бұл термин заттың өзіндік «мәнін» немесе «асылын» сипаттайды. Философияда субстанция ретінде танылатын бұл ұғымның екінші бір мағынасы – бөлінбейтін ең ұсақ бөлшек, яғни «атом». Демек, жауһар – кез келген заттың ішкі құрылымын құрайтын негіз.

Ғариз (Акциденция): Бұл – материяның (жисмнің) тұрақсыз сипаты, түрлі күйі немесе қасиеті. Яғни, заттың түсі, пішіні, қозғалысы сияқты уақытша белгілер «ғариз» деп аталады.

Қазақ ойшылының «Ол – Алла жисм, жауһар, ғариз емес» деген жолдары ислам теологиясындағы тәшбиһтен (ұқсатудан) арылу, яғни Жаратушыны ешбір материалдық өлшеммен шектемеу қағидасын білдіреді. Мәшһүр Жүсіп Хақтың болмысын материя мен атомдық бөлшектерден немесе уақытша сипаттардан жоғары, ешнәрсеге ұқсамайтын абсолютті Рух ретінде сипаттау арқылы классикалық теологиялық дәстүрді жалғастырады.

Әбу Мансур Әл-Матуриди Алланы түсіндіруде оны адамдық тіл мен дыбыс шеңберіне сыймайтын трансценденттік құбылыс ретінде қарастырады. Оның пайымдауынша, адам сезімі мен қабылдауы дыбыстық құбылыстармен шектелген, яғни адам тек уақыт пен кеңістікте пайда болған дыбысты ғана ести алады. Ал Алла – жаратылған дыбыстар мен әріптерге тәуелді емес, мәңгілік сипатқа ие болмыстық ақиқат. Осы тұрғыдан алғанда, Алла сөзі естілетін физикалық дыбыс емес, мәндік әрі метафизикалық мазмұн ретінде ұғынылады [255, 110 – 111 бб.]. Мұны Мәшһүр Жүсіп өз өлең жолдарында атап өтеді:

«Сөзінде әріп пенен дауыс жоқты,

«Жалған», – деп, Хақтың сөзін айтпа тіпті.

«Уә кәлләмә Аллаһу Мусә» – деп,

Мұсаға Тұр тауында сөйлесіпті» [253, 105 б.].

Қазақ діни ойшылы Алла сөзін дыбыстық формаға сыйғызбай, оны рухани ақиқат ретінде пайымдай отырып, Алла мен адам арасындағы қатынасты сыртқы есту емес, ішкі таным арқылы түсіндіреді. Осылайша, Алла сөзі туралы түсінік тек теологиялық мәселе ғана емес, болмыстың мәнін, тілдің шектеулілігін және ақиқаттың трансценденттік табиғатын пайымдауға мүмкіндік беретін философиялық категорияға айналады.

Мәшһүр Жүсіп шығармашылығында діни идеялар догматикалық сипатта емес, ұлттық дүниетаным мен сопылық символизм арқылы жаңаша пайымдалған. Бұл ерекшелік оның философиялық ойлау жүйесінің өзіндік сипатын айқындайды. Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп дүниетанымында матуриди ілімінің рационалдық бастауы сопылық дүниетаныммен үйлеседі. Егер матуриди ілімі Құдай ақиқатын рационалды-теологиялық тұрғыда негіздесе, сопылық дәстүр бұл ақиқатты рухани тәжірибе мен ішкі таным арқылы түсіндіреді. Мұндай синтез қазақ діни философиясына тән ерекшелік ретінде қарастырылады.

Қазақ діни-философиялық ойының көрнекті өкілі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Ақыреттің егіні» атты өлеңінде Алланың сипаттары мәселесі терең әрі жүйелі түрде көрініс табады. Ойшыл бұл өлеңінде құдайлық атрибуттарды тек теориялық тұрғыда атап қана қоймай, оларды жаратылыс құбылыстары, табиғат үйлесімі және адам болмысы арқылы түсіндіруге ұмтылады. Бұл тәсіл ислам ақидасындағы классикалық «сипаттар арқылы тану» қағидасымен толық сәйкес келеді [172, 53 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығында Алланың сипаттары екі деңгейде беріледі. Біріншісі – тікелей атау арқылы, екіншісі – жанама түрде, яғни жаратылыс пен құбылыстар арқылы. Ең алдымен, ойшыл Алланың кәлам (сөйлеу) сипатын нақты атап көрсетеді «Сипаты сегіз болған бірі Кәләм» деп [244,105 б.], Алланың сөйлеуші екендігін білдіреді. Алайда бұл сөйлеу адамға тән тіл, дыбыс немесе әріп арқылы жүзеге аспайтын ерекше, трансцендентті сипат ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар өлеңде Алланың құдірет сипаты айқын көрінеді. Жаратылыстың күрделілігі мен үйлесімділігіне назар аударта отырып, ойшыл Құдайдың шексіз құдіретін көрсетеді.

Осы құдірет ұғымымен тығыз байланысты түрде Алланың тәкуин (жарату) сипаты да кеңінен ашылады:

«Тәкуин – дүр бір сипаты – жаратпағы,
Жан беріп, мақұлықатын қаратпағы.
Бәріне ол жанлардың ырзық беріп,
Әркімді өз мүлкіне қаратпағы» [253,105 б.].

Өлеңде аспан мен жердің жаратылысы, табиғаттағы түрлі құбылыстар, тіршіліктің пайда болуы сияқты мысалдар арқылы Алланың бар нәрсені жоқтан бар етуші екендігі дәлелденеді. Бұл тұста жарату тек әрекет емес, Құдай болмысына тән тұрақты сипат ретінде көрініс табады. Мұндай түсінік ислам ақидасындағы маңызды теориялық мәселе – тәкуиннің мәртебесіне қатысты пікірталастармен тікелей байланысты.

Сонымен қатар, өлеңде Алланың ғылым (білім) сипаты да көрініс табады. Ойшыл Құдайдың барлық нәрсені, тіпті ең ұсақ жаратылыстардың қозғалысына дейін толық білетіндігін атап өтеді. Бұл – Алланың абсолютті таным иесі екендігін білдіреді. Бұған қоса, Алланың басар (көру) сипаты «пердесіз көруші» ретінде сипатталып, оның көруі адамдағы сезім мүшелерімен шектелмейтіні айқындалады.

Алланың ирада (қалау) сипаты тағдыр мәселесімен байланыста көрінеді. Өлеңде әрбір жаратылыстың өлшеммен, белгілі бір тәртіппен жаратылғаны, яғни Құдайдың қалауымен жүзеге асатыны көрсетіледі. Сонымен бірге, Алланың ризық беруші (раззақ) және мейірімді (рахман, рахим) сипаттары да ерекше аталады. Барлық жаратылыс иелеріне ризық беруі және пенделерге рақым көрсетуі арқылы Құдайдың қамқорлық, мейірім сипаттары ашылады.

Өлеңде таухид, яғни Алланың бірлігі де айқын түрде бекітіледі «Бір Алланы екі деме» деген мазмұндағы ойлар арқылы ойшыл Құдайдың жалғыз әрі теңдессіз екендігін көрсетеді. «Сенімен болашақ» Республикалық қоғамдық бірлестігі жариялаған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының таңдамалы шығармалар жинағының қосымшасында «Таухид – Алланың Бірлігі, ешқандай да серігі не жолдасы жоқ екендігі туралы ілім. Ислам монотеистік дін болғандықтан да, таухид ілімі Ислам дінінің негізгі тірегі болып саналады. Сондықтан да Алланың Барлығына, Бірлігіне, Оның зати һәм субути сипаттарына, көркем есімдеріне (әсмау хусна) күдік келтірген адамның діннен шығу қаупі бар. Қасиетті Құранның 112-ші сүресі «Ахад» деп аталып, сонда таухид ілімінің негізгі шарттары қамтылған. Онда Алланың жалғыздығы, ешкімге мұқтаж

еместігі, тумағандығы және туылмағандығы, сондай-ақ жаратылыста ешкімге де ұқсамағандығы ашып айтылған» [253, 328 б.].

Осы аталған сипаттарды жүйелей отырып, Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымында Алланың келесі негізгі сипаттары көрініс табатынын байқауға болады: хаят (тірілік), ғылым (білім), құдірет (күш), басар (көру), сәмиғ (есту), ирада (қалау), кәлам (сөйлеу) және тәкуин (жарату). Әсіресе тәкуиннің жеке сипат ретінде берілуі оның көзқарасының матуриди ақидасы дәстүрімен сабақтас екенін көрсетеді. Себебі Матуриди ілімінде Алла әуелден Жаратушы ретінде танылады және жарату сипаты кейін пайда болған емес, мәңгілік сипат ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, ойшылдың сипаттарды табиғаттағы үйлесім мен жаратылыс хикметі арқылы дәлелдеуі оның танымында рационалдық және сопылық элементтердің синтезі бар екенін аңғартады. Бұл тәсіл арқылы Құдай тек догматикалық ұғым ретінде емес, әлемнің мәні мен тәртібін түсіндіретін әмбебап ақиқат ретінде танылады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының теологиялық таным, поэтикалық дәстүр және халық даналығын бір арнаға тоғыстыра білген қайталанбас тұлға. Оның еңбектерінде діни сарындар тек ойтолғау объектісі ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының күнделікті рухани тәжірибесінің ажырамас бөлігі ретінде көрініс тапты.

Қорытындылай айтқанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымы – қазақ рухани ойының терең қабаттарында орныққан ханафи-матуридилік рационализм мен сопылық этиканың, ұлттық таным мен исламдық метафизиканың органикалық тұтастығын көрсететін бірегей құбылыс. Оның шығармаларында иман жүрекпен бекітіліп, ақылмен қуатталады, таухид тек сенім формуласы емес, болмыстың онтологиялық бірлігі ретінде түсіндіріледі, адам еркі мен жауапкершілігі Құдай әділдігі мен рақымымен үйлесімділік табады. Сондықтан Мәшһүр Жүсіп мұрасы – тек әдеби немесе діни мәтіндер жиынтығы емес, қазақ дүниетанымындағы матуридилік парадигманың рухани-көркем көрінісі, яғни ақылға сүйенген сенім мен этикалық жауапкершілікке негізделген философия деп түсінуіміз қажет. Оның шығармашылығы қазақ мұсылмандық ойының тарихи сабақтастығын айқындап қана қоймай, бүгінгі заман үшін де сенім мен ақылдың үйлесімді моделін ұсынатын терең интеллектуалдық мұра болып қала береді.

3 ҚАЗІРГІ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ АЯСЫНДАҒЫ МӘШҺҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

3.1. Жәдидшілік ағартушылықтың Мәшһүр Жүсіп дүниетанымының қалыптасуына әсері

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымының қалыптасуы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы рухани-идеялық толқындармен тығыз байланысты. Бұл кезең мұсылмандық ой кеңістігінде консервативтік қадимшілдік пен жаңашыл жәдидшілік арасындағы қайшылықтармен ерекшеленді. Қадимшілдік шариғат қағидаларын қатаң сақтауды, дәстүрлі діни оқыту үлгісін өзгеріссіз қалдыруды жақтаса, жәдидшілік «жаңару» идеясын алға тартып, діни сананы уақыт талабына бейімдеуге ұмтылды. Осы тарихи-рухани контекст Мәшһүр Жүсіптің ойлау көкжиегін айқындаған маңызды факторлардың бірі болды.

Түрік ғылымы Ибрахим Мараптың көзқарасы бойынша жәдидшілік – XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырда қалыптасқан діни және білім беру саласындағы жаңғыру қозғалысы болып табылады. Бұл қозғалыс діндегі жаңару (ислах, ихья, тәжид) идеяларынан бастау алып, кейін білім беру жүйесін реформалаумен тығыз байланыста дамыды.

Жәдидшілік алғашында діни ойды жаңарту, яғни сенім (ақида) мен оны түсіндіру формаларын ажырату қажеттігін алға тартты. Жәдидшілердің пікірінше, діндегі негізгі, өзгермейтін қағидалар мен тарихи қалыптасқан түсіндірулерді бір-бірінен бөлу қажет болды. Осы тұрғыда олар кәлам мен таухид ілімдерін, сондай-ақ философияны өзара ажыратып қарастыруды ұсынды, себебі барлық кәламдық пікірлер міндетті сенім категориясына жатпайды деп есептеді. Сонымен қатар жәдидшілер діни мәселелерде шектен тыс догматизм мен тар түсінікті сынға алып, сенімді тек нақли дәлелдермен ғана емес, ақыл арқылы да негіздеу қажеттігін көрсетті. Олар «ақыл мен уахи – бір-біріне қайшы емес, керісінше бірін-бірі толықтыратын екі бастау» деген қағиданы ұстанды. Осы арқылы жәдидшілік исламдағы рационалдық бағытты жандандырып, діни танымды ғылыми және сыни тұрғыдан жаңартуға ұмтылды [256].

Білім беру саласында жәдидшілік ерекше жаңалық әкелді. «Усул-и жәдид» деп аталған жаңа оқыту әдісі дәстүрлі медреселік жаттауға негізделген жүйеден бас тартып, түсінуге, ойлауға және практикалық білімге бағытталды. Бұл әдіс арқылы оқу үдерісі ана тілінде жүргізіліп, пәндер жүйеленіп, білім алушылардың танымдық қабілетін дамытуға басымдық берілді. Нәтижесінде жәдидшілік мұсылман қоғамында сауаттылықтың артуына, ұлттық сананың қалыптасуына және діни білімнің рационалдануына ықпал етті.

Түркия діни қоры әзірлеген Ислам энциклопедиясында жәдидшілікке нақты анықтама берілген. Бұл – Ресей мұсылмандарының арасында бастау алып, алдымен ағарту ісін, содан соң діни-мәдени болмысты жаңғыртуға бағытталған қозғалыс [257]. Осыған қарап, бұл ағымды тек оқу-ағарту

саласындағы өзгеріс деп қана емес, бүкіл мұсылман қауымының өз-өзін тануға, ес жиюға жасаған қадамы деп түсінгеніміз абзал.

Ижтиһад қағидаларына сүйенген бұл бағыт ой-сананың еркіндігін алға тартып, діни мәтіндерді заманауи тұрғыдан пайымдауға үндеді. Мұндай озық идеялар Абай мен Шәкәрімнің, Шәңгерей Бөкейұлы мен Ғұмар Қараш сияқты қазақ зиялыларының дүниетанымына айтарлықтай әсер етті. Бұл интеллектуалдық толқыннан Мәшһүр Жүсіп те қалыс қалған жоқ. Ол дінді тар шеңбердегі қасаң қағида (догматика) ретінде емес, қоғамды алға сүйрейтін, рухани түлейтін негізгі тетік деп бағалады. Көрнекті мемлекет қайраткері Мұстафа Шоқай да жәдидшіліктің халық арасында өте жылдам таралып, елдің зор қолдауына ие болғанын ерекше атап өткен болатын [258, 58 б].

Жәдидшілер үшін ғылым мен дін бір-бірімен жауласпайтын, керісінше, өркениеттің қос қанаты іспетті еді. Олар ана тілін дамыту, әдебиетті жаңа сапаға көтеру, зайырлы пәндерді оқыту және әйел теңдігін ту ету арқылы қоғамды түбегейлі жаңартуды мақсат етті. Бұл мұраттар Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық көзқарастарымен толық үндесетінін байқай аламыз. Ол да білім мен ғылымды елді мешеуліктен құтқаратын, ұлттық сананы оятатын бірден-бір пәрменді құрал деп білді.

Исмаил Гаспринский негізін қалаған «Тәржіман» басылымы түркі жұртын бірлікке үндеп, ілім жолында бас біріктіру идеясын насихаттады. Бұл, өз кезегінде, тұтас бір түркілік рухани кеңістіктің іргетасын қалауға септігін тигізді. Жәдидшілдердің пайымынша, Ресей империясының құрамындағы түркі халықтары алдыңғы қатарлы өркениеттермен терезесі тең болсын десе, ең алдымен ғылым мен білімді тізгіндеуі тиіс еді. Мәшһүр Жүсіп те осы қағиданы берік ұстанып, қоғамның ілгерілеуі мен адамның рухани кемелденуі тікелей сауаттылыққа тәуелді екеніне кәміл сенді.

Сонымен қатар, жәдидшілік ағымы дінге тек құлшылық ету жүйесі деп емес, ауқымды мәдени-өркениеттік құндылықтар кешені ретінде қарады. Олар қоғамдық прогресті тек діни факторлармен шектеу жеткіліксіз екенін алға тартып, заманауи ғылым мен мәдени жетістіктерді игеруді басты шарт ретінде ұсынды. Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымынан да дәл осы үндестікті – дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысуын айқын көреміз. Ол ұлттық болмысты, тарихи жадыны және діни негіздерді сақтай отырып, заман ағымына қарай икемделуді құптады [259, 9 б.]. Осылайша, жәдидшілік бағыты Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ойлау жүйесінде ескі мен жаңаның үйлесімін қалыптастырды. Оның түсінігінде дін – тоқырау емес, жаңғырудың қайнар көзі, білім – жеке мүдде емес, ұлттық өрлеудің кепілі, ал рухани жаңару – тарихи жауапкершілік болып табылады. Бұл синтез Мәшһүр Жүсіптің философиялық келбетін айқындап, оны қазақ діни-ағартушылық ойының жаңашыл өкілдерінің қатарына қосты.

Жәдидшілік қозғалысының мәні тек оқу жүйесін реформалаумен шектелмейді, ол түркі-мұсылман қоғамының рухани және интеллектуалдық жаңғыруының терең философиялық көрінісі болды. Бұл үрдіс медреселерде «усул-и жәдид» деп аталатын жаңа оқыту әдістемесін енгізуден басталды.

Алайда бұл жай ғана педагогикалық тәсіл емес, таным көкжиегінің түбегейлі өзгеруін білдіретін еді. Уфадағы «Ғұсмания», Орынбордағы «Құсайния» мен Қазандағы «Мұхаммадия» сияқты іргелі оқу орындарында енгізілген осы жаңа әдіс дәстүрлі діни білімнің тар шеңберін кеңейтіп, ілімді рационалдық және тәжірибелік негізде меңгеруге жол ашты. Ал Стерлибаштағы «Расулия» мен «Ғалия» медреселерінде кәсіби ұстаздар даярланып, білім беру ісі жүйелене бастады. Бұл құбылыс сол кезеңдегі діни білімнің кәсібиленіп, ғылыми сипатқа ие бола бастағанының айқын дәлелі еді [260, 190 б.].

Жәдидшілік өзінің ықпал ету аясын географиялық тұрғыдан барынша кеңейте түсті. Ыстамбұл мен Каирдегі реформаланған медреселерден бастап, Бақшасарай мен Қасымовтағы арнайы педагогикалық курстарға дейін кәсіби мамандар даярланып, мұсылман дүниесінің түрлі қиырларын біріктіретін интеллектуалдық көпір орнады. Бұл үрдіс жәдидшіліктің тек жергілікті сипаттағы құбылыс емес, ауқымды өркениеттік қозғалысқа айналғанының айқын дәлелі еді. Жаңа әдістемеге көшкен оқу орындары бастауыш білім беру мерзімін қысқартып, оқыту үдерісіне еуропалық стандарттарды батыл енгізе бастады. Мұндай қадам дәстүрлі құндылықтар мен модерн арасындағы өзіндік синтезді қалыптастыруға мүмкіндік берді. Әсіресе, Орынборда қыздарға арналған мектептің ашылуы жәдидшілдердің әлеуметтік-мәдени тұрғыдан қаншалықты батыл болғанын аңғартады. Білім алу енді тек ер-азаматтардың үлесі емес, бүкіл қоғамға ортақ басты мұрат ретінде бекітіле түскенін аңғара аламыз.

XX ғасыр табалдырығында жәдидтік мектептердің Оңтүстік Қазақстан мен жалпы Түркістан өлкесінде кең қанат жаюы бұл қозғалысқа деген қоғамдық сұраныстың жоғары болғанын көрсетеді [261, 34 б.]. Шәкірттер қатарының жыл санап артуы халықтың сана-сезімінде білімнің қадір-қасиеті артқанын айғақтайды. Бұл мектептер жай ғана хат тану орны емес, ұлттық болмысты жаңғыртатын, тарихи жадыны арқау ете отырып бірте-бірте жаңа өркениеттік бағдарларды айқындайтын бірегей алаңға айналды. Осы тұрғыдан алғанда, жәдидшілік қозғалысы білім реформасы арқылы мұсылман қоғамының рухани парадигмасына үлкен бетбұрыс әкелгенін атап өтеп маңызды. Себебі, бұл үдеріс адам танымын қасаң қағидалар мен догматикалық бұғаулардан босатып, еркін ойлау мен ғылыми ізденіске даңғыл жол ашты. Дәстүрлі діни іргетасты сақтай отырып, оны жаңашыл білім жүйесімен ұштастыру – жәдидшілік философиясының басты жемісіне айналды. Осы ағартушылық толқын арқылы білім беру ісі жалаң ақпарат беру құралы емес, қоғамды түлетудің, ұлттық сананы нығайтудың және рухани азаттыққа қол жеткізудің негізгі тетігі ретінде ұғынылды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жәдидшілік қозғалысына қатысы және оның өкілдерінің бірі ретінде танылуы оның ағартушылық, діни-рухани көзқарастарымен тығыз байланысты. Мәшһүр Жүсіптің жәдидшілік идеяларын қолдаушысы және дамытушысы ретінде дәлелдеу үшін, алдымен оның өмірбаяндық мәліметтерін, әсіресе тұлғалық қалыптасуындағы тағдырлы бетбұрыс тарихын қарастырған жөн.

Қамараддин хазіреттің жәдидшілік бағыттағы жаңашыл көзқарастары оның шәкірті Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымына да елеулі ықпал етті. Ұстазының діни білімді жаңаша түсіндіруге, ағартушылық қызметті кеңейтуге ұмтылған ұстанымдары Мәшһүр Жүсіптің рухани-танымдық бағдарын айқындап, оның ағартушылық жолының қалыптасуына негіз болды. Соның нәтижесінде Мәшһүр Жүсіп халықты рухани тұрғыдан сауаттандыруды, діни ілімді дәстүрлі шеңберден шығарып, жаңа әдістер арқылы жеткізуді қолдады. Бұл тұрғыда жәдидшілік идеялары тек татар ағартушылары Ш. Маржани мен И. Гаспринский еңбектерінен ғана бастау алмай, қазақ даласындағы рухани жаңғыру үдерісімен сабақтасып жатты. Оның тамыры Жәңгір хан Бөкейханұлынан басталып, Қамараддин хазірет, Мұхаммед-Салық, Абай, Мәшһүр Жүсіп, Құрбанғали, Шәңгерей, Ғұмар Қараш секілді қазақ зиялыларының еңбектерінде жалғасын тапқан рухани-ағартушылық дәстүрмен ұштасады.

Қамараддин хазіреттің ел алдындағы ерекше қызметі жөнінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз жазбаларында құнды деректер қалдырған. Сопы-ақын ұстазының есімін әрдайым құрметпен атап, оның халыққа жасаған игі істерін ризашылықпен еске алады. Мәселен, «Дала уәлаяты» газетінде жарық көрген «Даладағы оқу жайынан» атты мақаласында қазақ даласындағы діни-ағартушылық қызметтің дамуын сипаттай отырып, Қамараддин хазіретті алғашқы қатарда атап өтеді [262]. Ол мақалада әр өңірден шыққан білімді молдалардың халыққа ғылым таратып, діни сауаттылықты арттырудағы еңбегі ерекше бағаланып, олардың қоғамдағы рухани жаңғыру үдерісіне қосқан үлесі көрсетілген болатын.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының Құлмұхаммед ұстаның қайтыс болуына байланысты жазылған мұнақиб қазанамасында да Қамараддин хазіреттің есімі ерекше құрметпен аталып, оның қоғамдағы рухани беделі жоғары бағаланады. Қазақ ойшылы бұл туындысында Сүйіндік ортасында ел тірегі болған бірқатар тұлғаларды атай отырып, Қамараддин хазіретті олардың қатарында атап көрсетеді. Осы арқылы ол хазіреттің тек діни қайраткер ғана емес, халықтың рухани-әлеуметтік өмірінде маңызды орын алған тұлға екенін айқындайды.

Мәшһүр Жүсіптің сипаттауынша, қазақ қоғамында жұртшылықтың әртүрлі мұқтажына жауап бере алатын, елге қорған, ақылшы бола білген санаулы тұлғалар болған. Солардың бірі ретінде Қамараддин хазірет ерекше аталады. Ақын оның адамдарға рухани демеу беріп, шарифат мәселелерінде жол көрсеткенін, дін ісіне мұқтаж жандардың хазіретке барып көңілі жайланып қайтатынын атап өтеді. Бұл сипаттамалар Қамараддин хазіреттің халық санасындағы беделін және оның жәдидшілік ағартушылық бағыттағы қызметінің маңызын аңғартады.

Мәшһүр Жүсіп бұл туралы былай деп жазады «Біздің қазақ жұртында, оның ішінде Сүйіндік ортасында ексе бітпейтін, қуса жетпейтін екі-үш кісі бар еді. Біріншісі – Шорманұғлы Мұса марқұм еді, тағы бірі – Қамараддин Хазірет кәзитке жазылған, бірі – Құлмұхаммед ұста Жанғозы ішінде көпшіл, дархан еді. Дін ісін ізлеген, шарифатқа мұқтаж болған хазіреттен барып, көңілі дауаланып

қайтушы еді. Болыстан зорлық көрген, орыстан қорлық көрген ғақыл сұрай Мұса мырзаға барып көңілі дауалап, жанға сая тауып қайтушы еді. Бір нәрсесі сынған, бір нәрсесі бүлінген қайдан болса да ізлеп Құлекеңе барып, ісін бітіріп, көңілін тындырып қайтушы еді. Жұрт йақшысы кетті, ғақыл сұрар ер қалмады, бас паналар жер қалмады. Бөлтірік болыс, бөдене билердің тұсында сауысқанша ағаш басына қонғандай заман болды...» [263].

Жәдидшілік қозғалыс контекстінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық көзқарастарының қалыптасуында оның Бұхарадағы білім алу кезеңі айрықша маңызға ие болды. Ол Бұхара қаласына барып, сол кезеңдегі мұсылман әлеміндегі беделді білім ошақтарының бірі саналатын медреселердің біріне түсіп, жоғары діни білім ала бастайды. Бұхарада оқи жүріп, Мәшһүр Жүсіп араб, парсы және шағатай тілдерін жетік меңгеріп, классикалық шығыс білімінің негіздерін игереді. Бұхара сол уақытта Орта Азиядағы ірі рухани-ғылыми орталықтардың бірі ретінде танылып, мұнда мұсылман дүниесінің көптеген көрнекті ғұламалары білім алған еді. Осы ортада қалыптасқан білім беру дәстүрі тек діни ілімдермен шектелмей, жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдарды да қамтыды. Кейінгі кезеңде Мәшһүр Жүсіп Бұхарадағы мұсылмандық жоғары мектепте оқуын жалғастырып, тереңдетілген білім алады. Оқу үдерісі араб, парсы және шағатай тілдерінде жүргізіліп, негізгі пәндер қатарында дүниежүзі тарихы, астрономия, химия, физика, математика, психология және теология оқытылғаны мәлім. Бұл білім беру мазмұны жәдидшілік ағартушылықтың кең өрісті, жаңашыл сипатымен үндесіп жатқанын көре аламыз.

Бұхарадағы оқу орындарының кітапханаларында араб, парсы және түркі тілдеріндегі классикалық еңбектермен қатар орыс тіліндегі ғылыми-мәдени басылымдардың болуы да шәкірттердің дүниетанымын кеңейтуге ықпал етті. Мұндай көпқырлы интеллектуалдық орта Мәшһүр Жүсіптің рухани әрі ғылыми көзқарасының қалыптасуына терең әсер етіп, оның қазақ қоғамындағы ағартушы әрі ойшыл ретінде жетілуіне негіз қалады.

Білім мен ізденіс жолындағы бұл кезеңде Мәшһүр Жүсіп тек оқу орнымен шектелмей, Солтүстік және Орталық Қазақстан өңірлерін аралап, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен айналысты. Ол Қараөткел, Атбасар, Қызылжар өңірлерін аралап, осы аймақтарды мекендеген ру-тайпалардың тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен және фольклорлық мұрасымен танысты. Мұндай этнографиялық және фольклорлық ізденістер оның дүниетанымын байытып қана қоймай, қазақ қоғамының рухани-мәдени болмысын терең түсінген ойшыл ретінде қалыптасуына ықпал етті [264, 3 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының Бұхарада білім алған жылдары оның діни-танымдық, рухани-философиялық және тілдік даярлығын тереңдеткен маңызды кезең болды. Осы уақыт аралығында ол шығыстық білім мен руханияттың кең өрісін игеріп, кейінгі ағартушылық әрі діни қызметінің мазмұндық негізін қалыптастырды. Бұхарада жинақтаған білімі мен тәжірибесі оның қазақ қоғамындағы рухани-мәдени ықпалының артуына жол ашып, халықты

имандылыққа, білімге және мәдени өрлеуге үндеген тұлға ретінде танылуына ықпал етті. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Бұхара сапары» өлеңінен үзінді:

«Алланың ақ жаратқан панасында,
Қазақтың туып, өсіп даласында.
Самарқанд, Бұхар, Ташкент – кездік бәрін,
Жиырма мен отыздың арасында...» [98, 108 б.].

Қазақ ойшылының Бұхарадағы оқу жылдарындағы ерекшеліктері:

Біріншіден, оның классикалық исламдық білім алуы. Бұхара медреселерінде Мәшһүр Жүсіп ислам ғылымының негізгі іргетасын қалады. Фикһ (ислам құқығы), ақида (сенім жүйесі), тәпсір мен хадис ілімдерін терең меңгеруі оның діни көзқарасының кәсіби деңгейде қалыптасуына жол ашты. Осы алған білімі кейіннен оның бүкіл өмірлік жолы мен ағартушылық қызметінің бағыт-бағдарын айқындап берді.

Екіншіден, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының Бұхарадағы оқу жолында сопылық ілімімен танысуы. Бұхара тек білімнің емес, сонымен бірге сопылық дәстүрдің де шоғырланған орталығы еді. Ойшыл бұл жерде сопылықтың терең философиясына бойлап, рухани тазару, сабырлылық пен Аллаға деген шынайы махаббат қағидаларын жүрегіне сіңірді. Мұндай адамгершілік мектептің ізі оның кейінгі поэзиясы мен философиялық трактаттарынан анық байқай аламыз.

Үшіншіден, Мәшһүр Жүсіптің Бұхарадағы оқу жылдары аймақта жәдидшілік қозғалысының өрлеуімен тұспа-тұс келді. Ол заманауи реформалар мен халықтың білім деңгейін көтеру идеяларына зор қызығушылықпен қарады. Бұл бағыт оның дүниетанымындағы дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімін тудырып, кейіннен қазақ қоғамын рухани жаңғыртуға деген ұмтылысына негіз болды.

Төртіншіден, Бұхарада оқу барысында Мәшһүр Жүсіп араб, парсы және шағатай тілдерін үйренді. Осы тілдердің арқасында ол мұсылман әлемінің рухани қазынасы мен философиялық мұраларын ешқандай делдалсыз, түпнұсқада оқып түсінді. Бұл білімін кейін қазақ тілінің бай қорымен ұштастырып, халыққа қарапайым әрі терең тілмен жеткізе білді.

Бесіншіден, Бұхарадағы білім оны діни реформатор және ағартушы ретінде қалыптастырды. Бұхара медреселерінде сол кезеңдегі ең білімді ұстаздар сабақ беретін, олар исламның негізгі ілімдерін терең түсіндіретін. Мәшһүр Жүсіптің діни білімді осындай ғұламалардан алуы оның діни сауатын кеңейтіп, ислам ілімдеріне деген қызығушылығын арттырды. Ол кейіннен алған білімін қазақ даласында насихаттап, халыққа діни және рухани тәрбие беруге бағыттады. Ол қазақ халқының діни білімін арттыруды, Құран мен хадисті дұрыс түсінуді мақсат етіп, ескі түсініктерден арылуға тырысты. Сонымен қатар, Бұхара сол кезеңде исламның рухани орталығы ретінде танылып, онда көптеген діндарлар мен ғұламалар жиналатын. Бұл қала Орта Азиядағы түрлі елдердің, соның ішінде қазақ, өзбек, татар және башқұрт халықтарының зиялылары мен ғұламалары жиналатын орын болды. Мәшһүр Жүсіп бұл ортада өз заманындағы алдыңғы қатарлы ойшылдармен, сопылармен танысып, рухани

байыды. Бұл тәжірибе оның рухани терең ойшыл және халықты білімге, дінге шақырған тұлға ретінде қалыптасуына септігін тигізген болатын.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жәдидшілікпен байланысын дәлелдейтін негізгі дәйектемелер.

Алғашқысы – қазақ ғұламасының ағартушылық қызметі. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Бұхарадағы оқуын тәмамдағаннан кейін оқытушылық қызметпен айналысқан, яғни медресені бітірген соң туған өлкесіне оралып, қазақ балаларының сауаттылыққа баулып, мұғалім болып қызмет атқарғаны мұның нақты айғағы деп түсінеміз. Ол ауылдағы балалар мен жастарға білім беруге, сауаттылықты насихаттауға ерекше мән берді. Мысалы, оның «Бес парыз» шығармасында келесі өлең жолдарына назар аударсақ:

«Алланың ризалығын шын ойласаң,

Баланы кішкентайдан оқуға бер.

Баланы оқуға бер жас басынан,

Алланың құр қалдырмай олжасынан...» [155, 224 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жәдидшілдердің басты мақсаты болған халықты біліммен сусындату мен ағартушылық идеяларды таратуды өзінің өмірлік қызметі ретінде таңдады. Ол халыққа білім беру, сауатын ашу және рухани тәрбиелеу жолында қажырлы еңбек етті. Жәдидшілер халықты заман талабына сай біліммен қамтамасыз етуге, ислам дінін заманауи тұрғыда түсіндіруге ұмтылды. Мәшһүр Жүсіп осы мақсаттарды қазақ қоғамында іске асыруға тырысты. Бұл оның ағартушылық қызметі, діни және рухани көзқарастары, қоғамды жаңғыртуға бағытталған әрекеттері жәдидшілік қозғалыстың идеяларымен тығыз байланысты болғанын көрсетеді.

Жәдидшілер оқу жүйесін жаңарту және жаңа әдіспен оқытатын мектептер ашуды қолдады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да білім беруде жаңа әдістерді қолдау қажеттігін түсінді. Ол дәстүрлі оқу әдістерінің тиімділігін жоғалтқанын сезіп, қазақ қоғамында жаңа әдістер мен зайырлы пәндерді оқытуды насихаттады. Оның мектептерді жаңаша ұйымдастыру, жәдидтік әдістерді пайдалану арқылы жастарға білім беру идеялары осы қозғалыстың идеяларымен тығыз байланысты болды. Қазақ ойшылы ағартушылық және оқытушылық қызметті үйлестіре отырып, көне араб жазуы негізінде жасалған оқытудың жаңа әдістемесін әзірлеп, «усул-и жәдид» жаңа әліпбиді қолданды. Балалар мен жастарды оқытуда жаңа шрифтпен шығарылған кітаптарды пайдалана отырып, сауаттылыққа үйретті. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп меңгерген «усул-и жәдид» мектептері жаңа әдіс мектептері болып саналды. Бұл мектептердің бағдарламалары Нижний Новгородтағы мұсылмандар құрылтайында жасалды. Мұндай мектептерде тек діни бағыт ғана емес, жалпы білім беру пәндері де оқытылды.

XX ғасырдың бас кезінде Мәшһүр Жүсіп қолдаған жәдидшілік ағымы ағарту ісін ілгерілетуде, сауатсыздықты жоюда және жергілікті халықтың санасын оятуда шешуші рөл атқарды. Орта Азияның түкпір-түкпірінде, соның ішінде Самарқандта М. Бехбуди, Ташкентте М. Абдурашидханов, ал Бұхарада А. Фитрат сынды тұлғалар ағартушылықтың отын жақты. Осы қатарда Мәшһүр

Жүсіп те қазақ даласында тек мектеп ашумен шектелмей, ұстаздық етіп, шәкірт тәрбиеледі. Ол педагогикалық үдерісті жүйелеу үшін төл оқулықтар мен әдістемелік нұсқаулықтар дайындауға білек сыбана кіріскенін тарих беттерінен білеміз. Түптеп келгенде, ол – ұлт руханиятының көкжиегін кеңейткен бірегей тұлға. Ол білімнің маңыздылығын терең түсініп, қазақ халқын діни және дүниелік білімге шақырды, қоғамда дін мен білімді қатар дамытуды қолдады. Оның шығармаларында дін, руханият және білім алу мәселелері басты орынға ие болып, жастарды білім алуға, жаңаша ойлауға шақырғанын емін-еркін аңғара аламыз.

Бұған қоса, жәдидшілер әлеуметтік-саяси мәселелер мен ұлттық бірегейлікті сақтауға айрықша мән берді. Мәшһүр Жүсіптің қаламынан туған туындыларда қоғамдағы әділетсіздік пен теңсіздік тақырыбы қылаң беріп, ел жағдайын түзеуге деген ұмтылыс анық байқай аламыз. Ол тек ауылда бала оқытып қана қоймай, публицистика майданында да белсенділік танытты. Оның өткір мақалалары мен тағылымды очерктері «Дала уәлаяты» газеті мен «Айқап» журналының беттерінде жиі жарияланып тұрды. Ойшыл өз шығармаларында бай мен кедей арасындағы алшақтықты, қанаушылық пен надандықты аяусыз сынға алды. Халықтың мұң-зарын жеткізуде ол көркем тіл мен өткір сатираны шебер қолданды. Мәселен, оның «Шайтанның саудасы» атты өлеңі осы әлеуметтік дерттің көркем бейнесі іспетті:

«Тәкаппарлық жүгімді қалтасы мол,
Жетілген надандыққа бай алады.
Томпитып қалтасына ақша сыймай,
Беруге ешбір жанға көзі қимай,
Алған соң тәкаппарлық менен сатып,
Дүрдиіп өз үйіне өзі сыймай...» [98, 149 б.].

Бұл жолдарда байлыққа мастанғандардың кесірлі мінезі мен мұңлы кедейлердің тағдыры қатар өріледі. Ал, қазақ ойшылының «Ит дүние», «Мәшһүрдің алпыс сегізінде сөйлегені», «Мына заман», «Сарыарқаның кімдікі екендігі қазақтың осы күнгі әңгімесі», «Партия хақында» өлеңдері ұлттық мәселелерді, әлеуметтік әділеттілікті, халықтың тұрмысын және салт-дәстүрін насихаттайды:

«Айырылған біздің қазақ Есілінен,
Өзінің болған емес кесірінен.
Жер-мүлкі шаруаның қызықты еді
Қойнында құшақтаған жесірінен.
Адасып осы күнде қазақ қалды
Бұрынғы ата-баба рәсімінен...» [98, 274 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жәдидшілік бағытқа жақындығын айғақтайтын келесі бір маңызды қыр – оның сопылық іліммен тамырластығы. Шығыс өркениетінің жарық жұлдыздары – Фирдоусиден бастап, Хайям, Руми, Хафиз, Науаи, тіпті Маржани, Абай мен Шәкәрімге дейінгі ойшылдар тобы мұсылмандық Шығысқа тән бірегей рухани мұра қалдырды. Олардың

туындылары өз заманының «алтын діңгегіне» айналып, сопылық философиясының әлемдік деңгейде мойындалуына зор ықпал еткізді.

Ойшыл мұрасындағы жәдидшілік нышандарды айғақтайтын келесі бір маңызды қыр – оның діни-рухани реформаларға деген айқын қолдауы. Жәдидшілік қозғалысының түпкі мақсаты ислам қағидаларын заман ағымына икемдеп түсіндіру және діни танымды жаңғырту болса, Мәшһүр Жүсіп те дәл осы жолды таңдады. Ол исламның терең философиялық мәнін қалың бұқараға ұғынықты, қарапайым әрі бейнелі тілмен жеткізуді өзінің басты миссиясы деп санады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жәдидшіл тұлғалармен қарым-қатынасы оның бұл ағыммен рухани туыстығын одан сайын дәлелдей түседі. Оның алғашқы ұстазы Қамараддин хазіреттен бастап, шығармашылық жолында жолыққан сан түрлі зиялы қауым өкілдері ойшылдың дүниетанымына зор ықпал етті. Оның ғұмыр кешкен кезеңі жәдидшілік идеяларының шырқау шегіне жеткен уақытымен дәп келді. Тарихи деректер мен естеліктер оның сол заманның озық ойлы қайраткерлерімен тікелей немесе жанама түрде байланыста болғанын растайды. Мұндай интеллектуалдық алмасулар Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық қызметінде жаңашыл идеялардың кеңінен көрініс табуына негіз қалады.

Түйіндей айтқанда, жәдидшілік қозғалысы мұсылман халықтарының мәдени-рухани өсуіне серпін беріп, олардың әлемдік өркениет көшінен қалмауына, білімді әрі алдыңғы қатарлы қоғамға айналуына жол ашты. «Жәдид» ұғымы тарихта тек жаңарудың символы емес, мұсылман әлеміндегі ауқымды ағартушылық реформалардың қозғаушы күші ретінде таңбаланды. Осы қозғалыстың арқасында қазақ қоғамы да өзінің төл мәдениеті мен рухани қайнарларын сақтай отырып, заманауи даму үдерісіне еркін араласа алды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының бұл үдеріске үн қосуы оның діни-философиялық көзқарастарының тереңдігін көрсетеді. Ол исламның рухани құндылықтарын негізге ала отырып, ғылым мен білімді қоғамды кемелдендірудің басты құралы деп білді. Бұл ұстанымды сопылық философиядағы ішкі рухани толысу мен жәдидшіліктегі сыртқы жаңғыру идеяларының өзара үйлесім тауып, біртұтас жүйеге айналғанының көрінісі деп білеміз.

3.2. М.Ж.Көпейұлы діни философиясының қазақ қоғамын рухани-әлеуметтік жетілдірудегі рөлі

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық көзқарастары қалыптасқан кезең қазақ қоғамының қоғамдық-саяси тұрғыдан күрделі өзгерістерді бастан өткерген уақытымен тұспа-тұс келді. Бір жағынан, бұл дәуір әлеуметтік дағдарыстар мен тарихи сын-қатерлер кезеңі болса, екінші жағынан, қазақ философиялық ойында жаңа сипаттағы, терең білімді ойшылдардың қалыптасуымен ерекшеленді. Осындай өтпелі кезеңде Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымы да жаңа мазмұндық ерекшеліктерге ие болды.

Осы уақыт аралығында философиялық және қоғамдық кеңістікте Шығыс, орыс және Батыс еуропалық ой-пікірлермен жақсы таныс зиялы қауым өкілдері

көріне бастады. Олар ағартушылық философиясының «екінші толқынын» құраған, замана талабына сай жан-жақты білім алған, дүниетанымы кең тұлғалар еді. Бұл буын өкілдерінің шығармашылық мұрасында дәуірге тән түрлі философиялық, қоғамдық-саяси, идеологиялық және эстетикалық ізденістер көрініс тауып, ұлттық ой-сананың жаңғыруына ықпал етті [265, 45 б.].

Ойшылдың басты назарында дін, білім мен ағартушылық, қоғамдық өмір, саясат және жаратылыс туралы танымдық мәселелер болды. Оның шығармалары тек теориялық пайымдаулармен шектелмей, әлеуметтік өмірдегі қайшылықтарды, қоғамдағы келеңсіз құбылыстарды әшкерелеуге бағытталды. Мәшһүр Жүсіп замандастарының адамгершілікке қайшы мінез-құлқын, қоғамдағы әділетсіздік пен рухани құлдырауды сын тезіне алып, әлеуметтік сатиралық сипаттағы ойларын батыл жеткізді. Мысалы, «Мәшһүрдің қырық алты жыл ішінде айтқан сөзі» атты еңбегінде ол қазақ қоғамында кең таралған жағымсыз құбылыстарды атап көрсетеді. Олардың қатарында зұлымдық, өтірік, алдау, ашкөздік, екіжүзділік пен қызғаныш сияқты моральдық құндылықтарға қайшы әрекеттерді сынға алады. Осы арқылы ойшыл қоғамның рухани жаңғыруы мен адамгершілік негіздерінің нығаюын басты мақсаттардың бірі ретінде алға тартады.

Осы орайда қазақстандық ғалым Қ.Б. Данысбекованың Мәшһүр Жүсіп мұрасын діни философияның озық үлгісі ретінде қарастыруы әбден негізді әрі дәл берілген баға болып табылады. Зерттеушінің пайымдауынша, ойшыл тарихи алмағайып кезеңдерде өз шығармашылығы арқылы ұлттық болмыстың дінгегін сақтап қалуға күш салды. Ол діни негіздер мен рухани құндылықтардың мәнін терең ашып, халықтың болашағына бағдар сілтейтін идеяларды алға тартты. Сондықтан Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымын діни философия аясында зерделеу ғылыми тұрғыдан өте қисынды [266, 224 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз заманында елдің бүтіндігі мен халықтың бірлігін сақтауды басты парыз санаған тұлғалардың қатарынан табылды. Ол ұлт мүддесін бәрінен биік қойып, жұрттың мұң-мұқтажы мен қоғамдық сұранысты өз философиялық толғауларының алтын арқауына айналдырды. Оның еңбектерінде ұлттық сананы ояту, еркіндік пен теңдікке ұмтылу, сондай-ақ әділетті қоғам орнату идеялары негізгі бағыт ретінде айқын көрініс тапты.

Ойшыл туындыларындағы азаттық пен рухани бостандық сарынын бірнеше мазмұндық арнаға бөліп қарастыруға болады. Соның бірі – қазақ жұртының бостандық жолындағы арпалысы мен тарихи жадының жаңғыруы. Мәселен, «Абылай хан», «Кенесары», «Кенесары – Наурызбай» сияқты тарихи дастандарында автор халықтың еркіндікке деген аңсарын, елдік рухын және әділеттілік жолындағы қайсарлығын көркем бейнелейді. Айталық, «Кенесары – Наурызбай» жыры арқылы ақын батырлардың ерлігін дәріптеп қана қоймай, ұлттың рухани тұтастығы мен тарихи жауапкершілігін күшейтуді көздейді. Мұндай туындыларда ел тәуелсіздігі мен ұлттық намыс ұғымдары діни-этикалық қағидалармен астасып, қоғамды моральдық тұрғыдан кемелдендірудің маңызды құралына айналған [267, 5 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шежіреге қатысты еңбектері де қоғамның құндылықтар жүйесін қалыптастыруда айрықша маңызға ие. Ол ру-тайпалардың шежіресін, хандар әулетінің сабақтастығы мен тарихи тұлғалардың ел тағдырындағы орнын зерделей отырып, ұлттық тарихтың тамыры тым тереңде жатқанын паш етеді. Ойшылдың пайымдауынша, өткенді танып-білу – болашақтың берік іргетасын қалаудың басты кепілі. Оның гуманистік және этикалық ұстанымдарының негізі тарихи жадты жаңғырту, ата-баба мұрасын қастерлеу және ұлттық тұтастықты сақтау идеяларымен тығыз астасып жатыр. Мәшһүр Жүсіп ел ішіндегі рулық немесе тайпалық жіктелудің халық бірлігіне сызат түсіріп, ынтымақты әлсірететінін терең түсінген. Мұндай бөлінушіліктің ұлттық болмысқа қауіпті екенін ескерте отырып, ол жұртты ортақ мүдде мен бір мақсат жолында бірігуге шақырды. Ойшыл үшін еркіндік пен теңдікке жетудің бірден-бір жолы – халықтың мызғымас бірлігі мен ауызбіршілігі еді.

М.Ж. Көпейұлы өз ұлтының ертеңі мен ар-намысы туралы толғана отырып, ел мүддесін қорғауды өзінің басты азаматтық парызы санады. Халықтың құқығын құрметтеу мен рухани құндылықтарды сақтауды ол қоғамдық дамудың негізгі тірегі ретінде бағалады.

Жиыrmасыншы ғасырдың табалдырығы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық тұрғыдан толысып, оның қоғамдық-саяси көзқарастарының бір арнаға тоғысқан кезеңі болды. Осы уақытта жарық көрген туындыларында ақын қазақ жұртының азаттыққа деген аңсарын, әлеуметтік теңдік пен саяси құқықтар мәселесін батыл көтеріп, ұлттық сананы оятуды көздеді [268, 45 б.]. Оның бұл бағыттағы ең шоқтығы биік еңбектерінің бірі «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты еңбегі. Мұнда автор сол тұстағы қоғамның ең жанды жеріне айналған жер дауы, сөз бостандығы мен құқықтық тәуелсіздік сияқты іргелі тақырыптарды арқау етеді. Мәшһүр Жүсіп үшін бостандық ұғымы тек саяси термин емес, ол ұлттың рухани дербестігі мен тарихи тағдырын айқындайтын басты құндылық. Ойшыл өз толғанысын:

«Жолыңнан сыбағалы құр (құры) қалма,

Жақсыны аты естілген естен салма.

Халық-жұртының қамы үшін қайрат қылып,

Айдалып, атылсаң да арман бар ма?!» [269, 148 б.] – деп толғады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының азаттық туралы пайымдары оның гуманистік дүниетанымынан бастау алады. Ол жеке тұлғаның еркіндігі мен тұтас халықтың тәуелсіздігін бір-бірінен ажырағысыз құбылыс ретінде танып, ұлттық жаңғырудың кілтін рухани серпіліс пен азаматтық жауапкершіліктен көрді. Сондықтан да «Сарыарқаның кімдікі екендігі» еңбегін қазақ қоғамының саяси санасын оятып қана қоймай, оның құндылықтық-этикалық бағдарын қалыптастырған маңызды мұра деп бағалауға толық негіз бар.

Ойшыл мұрасының халық жадында өшпестей сақталып, рухани айналымға түсуіне Жүсіпбек Аймауытовтың қосқан үлесі орасан зор. Ж.Аймауытов ақын шығармашылығын алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыдан зерделеп, оның алғашқы жинақтарының басылып шығуына тікелей

мұрындық болды. Өз зерттеулерінде ол Мәшһүр Жүсіпті қазақтың философиялық-поэтикалық мектебінің асыл қазынасы ретінде дәріптегенін көре аламыз. Жүсіпбек Аймауытов ойшыл туындыларын ұлттық руханияттың терең тамырларымен сабақтас, көркемдік қуаты мен мағыналық астары терең дүние деп қабылдады [214, 242 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының гуманистік идеялары оның діни-философиялық дүниетанымымен тығыз сабақтасып, қоғамды рухани тұрғыдан жетілдіруге бағытталған құндылықтық бағдар ретінде қалыптасты. Ойшылдың философиялық жүйесінде ар-ождан, гуманизм, рухани тазалық, білім мен өнердің адам болмысын кемелдендірудегі рөлі негізгі құндылықтар ретінде көрініс табады. Ол білім мен өнерді адамның ішкі дүниесін тазартатын, оны жоғары рухани мұраттарға жетелейтін маңызды күш ретінде бағалап, бұл ұстанымдарын исламдық дүниетаным аясында түсіндіреді.

Ағартушылық идеологиясының түпкі мақсаты – адамзат қоғамының ілгерілеуін тек материалдық даму арқылы емес, рухани және мәдени жаңғыру арқылы қамтамасыз ету. Бұл тұрғыдан алғанда ағартушылық халықты сауаттандыруды, білім мен мәдениетті тарату арқылы жеке тұлғаның санасын оятып, оны қоғамдық өмірдің белсенді субъектісіне айналдыруды көздейді. Өйткені әлеуметтік прогресс ең алдымен адамның таным көкжиегінің кеңеюімен, мәдени деңгейінің өсуімен және өзіндік жауапкершілігінің артуымен байланысты.

Қазақ даласындағы ағартушылық та осы іргелі идеяларды ұлттық топыраққа бейімдей отырып, ғылым мен білімді насихаттау арқылы ұлттық сана-сезімнің оянуына және мәдени тәуелсіздікке жол салды. Бұл үдерісте білім тек ақпарат жинау құралы емес, ұлттың болашағы мен тарихи тағдырын айқындайтын қуатты рухани факторға айналды. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасы қазақ ағартушылық ойының маңызды философиялық арналарының бірі болып қалыптасқанын байқай аламыз.

Мәшһүр Жүсіп еңбектеріндегі оқу-ағарту мәселесі жаңа заманның талаптарымен үндесіп жатыр. Ойшыл білім беру мен тәрбиелеудің мазмұнын уақыт көшінен қалмай, үнемі жаңартып отыру қажеттігін алға тартты. Оның пайымдауынша, білім тек жеке адамның дамуына ғана емес, тұтас қоғамның мәдени әрі рухани тұрғыдан түлеуіне негіз болуы тиіс. Ақынның қазақ даласындағы әлеуметтік-саяси және мәдени-ағартушылық ахуалға қатысты өткір ойлары сол кезеңдегі мерзімді басылымдарда да жиі бой көрсетіп тұрды. Бұған «Дала уалаяты» газетінде жарық көрген «Бром Баянауыл» атты мақаласы айқын дәлел бола алады. Аталған еңбегінде Мәшһүр Жүсіп ислам қағидаттарын ғылымға қарсы қоятын, әсіресе қыз балалардың оқып-тоқуына кедергі келтіретін тар өрісті түсініктерді аяусыз сынады. Ол мұндай керітартпа көзқарастардың діннің асыл мәніне жат екенін дәлелдеп, ғылым мен өнерді игеруді қоғамның өркениетті дамуының басты кепілі ретінде негіздеді. Осылайша, ол білімді тек күнделікті қажеттілік емес, адамның ішкі әлемін

нұрландырып, жұртты ілгерілеу жолына бастайтын биік философиялық құндылық деңгейіне көтерді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ағартушылық тұжырымдарындағы маңызды қырлардың бірі – оқу жүйесін заманға сай бейімдеу және оны қоғамның барлық мүшесіне, соның ішінде әйелдер қауымына да қолжетімді ету идеясы. Оның мектеп пен медресе жұмысын жаңа әлеуметтік жағдайларға сай ұйымдастыру, қыздар мен ер балалардың бірдей білім алуына жағдай жасау туралы пайымдары философ Қ.Бейсенбиевтің «Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана» («Қазақстанның қоғамдық-саяси және философиялық ой тарихының очерктері») атты зерттеуінде де арнайы талданған [270].

Мәшһүр Жүсіп әйел затының қоғамдағы ролін тек отбасы-ошақ қасымен шектемей, оны рухани және мәдени ілгерілеудің негізгі қозғаушы күші деп білді. Ойшыл ұрпақ тәрбиесіндегі ананың орнына ерекше мән бере отырып, болашақ буынның зияткерлік әрі адамгершілік тұрғыдан қалыптасуы тікелей ананың сауаттылығына байланысты екенін негіздеді. Ақынның пайымдауынша, білімді әйел – жай ғана отбасының тірегі емес, ол бүкіл ұлттың рухани кемелденуіне ықпал ететін мәдени субъект. Әйелдердің білім алуына шектеу қоюды ойшыл қоғамды рухани тығырыққа тірейтін керітартпа түсінік деп есептеп, керісінше, ер мен әйелдің оқу-ағартудағы тең мүмкіндіктерін өркениетті елдің басты нышаны ретінде ұсынды.

Оның дүниетанымында әйел теңдігі – сыртқы саяси талап емес, адамның қадір-қасиетін мойындауға негізделген терең гуманистік қағида. Сауатты ана саналы ұрпақ тәрбиешісі, демек, ол ғылым мен мәдениетке құштар жас буынды қалыптастырудағы орталық тұлға. Сондықтан Мәшһүр Жүсіп әйелдің бақытты өмірі мен қоғамдағы лайықты орнын жай ғана әлеуметтік әділеттілік емес, ұлттық өрлеу мен рухани жаңғырудың басты алғышарты деп қарастырды. Оның бұл идеялары қазақ ағартушылық ойының мазмұнын байытып, бүгінгі қоғам үшін де өзінің өзектілігін жоғалтпаған маңызды тұжырымдар болып қала береді.

Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп тек материалдық байлықтың соңына түсіп, рухани және интеллектуалдық ізденістен қол үзген ортаны сын садағына алды. Ол жұртты мұсылмандық білім мен орыс ғылымының озық дереккөздерін қатар меңгеруге үндеді. Білімнің қоғамды алға сүйрейтін күдіретін ерекше атап өтіп «Бай болуды ойламаңдар. Ғылым үйреніп, көкіректеріңді кеңейтіңдер. Өйткені ғылым – пайғамбардың мұрасы, ал байлық – байдың мұрасы. Байлық жинағанның жауы көп, ғылым жинағанның досы көп. Байлықты таратсаң таусылады, білімді таратсаң көбейеді. Байлығы бар адам сараң әрі надан болады, ал білімі бар адам кішіпейіл болады», – деп жазады [271]. Бұл ойлар ойшылдың ғылымды қоғамды жетілдірудің басты рухани-мәдени құралы ретінде бағалағанын және ислам құндылықтарын ағартушылық идеялармен шебер ұштастыра білгенін айғақтайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымында адамгершілік мұраттар мен ұлт азаттығы, теңдік және ар-ождан бостандығы идеялары біртұтас

өрімдей көрініс табады. Ойшыл өз шығармаларында туған жер мен ел тағдырын егіле толғай отырып, халықтың рухани дербестігі мен ішкі тұтастығын қоғамды оңалтудың басты кепілі ретінде қарастырды. Отарлау саясатының қыспағында қалған қазақ жұртының жерінен айырылып, еркіндігінің шектелуі ақын жанына қатты батты. Бұл қасіретті ол өз поэзиясында асқан шеберлікпен әрі өткір бейнелейді:

«Байланып қорыққандықтан жүрді тілім,
Қазағым, қайран жұртым, есіл елім.
Мұжық кеп, қара шекпен крестьян,
Жерінді қылмады ма тілім-тілім» [98, 61 б.].

Шайырдың бұл жыр жолдарынан ата-баба аманаты болған қасиетті жердің отарлық жүйенің құрбанына айналып, сырттан келгендерге үлестірілуіне деген зор күйзелісі мен наразылығы анық байқалады. Сонымен қатар, ол жұртты енжарлықтан арылып, елдік мүдде мен жер тағдыры үшін рухани сергек болуға үндеді.

Мәшһүр Жүсіп қоғам ішіндегі індеттей жайылған ұрлық-қарлық, рушылдық, парақорлық пен надандық сияқты кеселдерді ұлт дамуының басты тежеуіштері ретінде аяусыз сынға алды. Ол халықты өзара араздықты қойып, білім мен өнерге, ынтымақ пен бірлікке шақырып:

«Қазағым, өнер іздеп, ұрлық-зорлық,
Қыласың бір-біріңе неге озбырлық.
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Басыңа келген жоқ па талай қорлық» [98, 61 б.], – деп жазады.

Қазақ ойшылының сенімінше, ұлттық тұтастық пен ауызбіршілік – халықты еркіндік пен теңдікке жеткізетін бірден-бір даңғыл жол. Ол тек ғылым мен білімді, өнер мен кәсіпті игеру арқылы ғана қазақ елінің еңсесі тіктеліп, өркениетті мемлекеттермен иық тірестіре алатынын баса айтты:

«Өнерге ғылым-білім алсаң жерік,
Берілер ақыр бір күн басыңа ерік.
Көп жұртты көз жасына қылсаң куә,
Табылар мұңлы-зарлы саған серік» [98, 61 б.].

Ойшылдың пайымдауынша, Ресей империясының қол астындағы қазақ халқы үшін оқу-тоқу – ұлттық сананы оятып, адам құқықтарын ұғынуға, қоғамда бостандық идеяларының тамыр жаюына негіз болады. Бұл үдеріс ұлттық бірлікті бекемдеп, елді ілгерілеу жолына бастайды. Мәшһүр Жүсіп өз дәуіріндегі зиялы қауымның да басты талабы халықтың азаттығы мен құқығын қорғау болғанын мақтанышпен жеткізе білген:

«Патшаның ғұзырына тартып қалам,
Бас қосып өңшең жүйрік білгіш адам.
Дін мен жалғыз жер емес сұраулары,
Сұраған бостандықты тегіс тамам» [98, 61 б.], – деп жазады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалар жинағының төртінші томынан орын алған «Кедейліктің арқаны», «Өлім алдындағы хал», «Бақ құсы» сынды өлеңдері жеке тұлғаның ішкі әлемін түлетуге арналған насихаттық

сипаттағы туындылар болып табылады. Бұл жырларда білімге құштарлық, еңбекқорлық пен адалдық, сондай-ақ нәпсіні тізгіндеу секілді асыл қасиеттер қоғамның рухани саулығын сақтаудың басты кепілі ретінде дәріптеледі. Ойшыл адам баласының рухани тұрғыдан азғындауын ең алдымен нәпсіге ерік берумен байланыстырып, оны адамның шынайы болмысына қарсы тұрған қауіпті күш ретінде суреттейді. Айталық, «Бақ құсы» өлеңінде:

«Өз нәпсің бойыңдағы – жанның жауы,
Жалғанда екеуінің бітпес дауы.
Нәпсіңнің айдауына ере берсең,

Білінбес өз басыңның ауру-сауы» [98, 91 б.], – деп толғай отырып, ақын нәпсіні дербес бейне деңгейіне көтереді және оның адам рухын әлсірететін қуатын көркем тілмен жеткізеді. Осылайша, Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы ішкі жан дүниені тәрбиелеу, нәпсіні тежеу және ізгілікке бет бұру идеялары діни-гуманистік тұрғыда негізделіп, жеке тұлғаның кемелденуі бүкіл қоғамды оңалтудың алғышарты ретінде қарастырылады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының гуманистік мұраттары қазақтың діни-философиялық ой-санасында ар-ұждан, білім, ақиқат пен рухани жауапкершілікті қоғамды алға сүйрейтін негізгі тетік ретінде айқындайды. Оның мұрасында сопылық-этикалық таным мен ағартушылық бағыт өзара астасып, адамды рухани кемелдікке, ал әлеуметті моральдық жаңаруға бастайтын біртұтас философиялық жүйе түзілген.

Мәшһүр Жүсіп – өмірде көрген-білгенінің бәрін халық игілігіне қызмет етеді деп есептеген, әсіресе қазақ халқының тарихын, оның мәдениетін зерделеуде, халық жадында тарихи өткенді сақтауға тырысқан. Сол арқылы қазақ халқының тұтас ұлт ретінде қалыптасуына ықпал еткен ұлы адам. Мұның айқын дәлелі «Мәшһүрдің ақындығымен қоштасқаны» айтыс өлеңі. Өлеңнің негізгі ерекшелігі – онда айтыскер екі адамның жануар, құс түрінде сөз өнерін қолдана білуі. Онда ақын қоғамда орын алған әділетсіздіктің тамырын ашып айтып, қазбаламай, бейнелеу түрінде көрсетеді:

«Құс біткен қонағына кетті қайтып,
Осындай қыс боларын біздерге айтып,
Таусылып қызыл гүлдер, қалды тікен,
Сайрайды Гүлстансыз бұлбұл қайтіп?» [98, 159 б.].

Бұл өлең жолдарын саралайтын болсақ, «қызыл» гүлдер дегені бақыт символының таусылуы, яғни халықтың бақытсыздық хәлінде болуын айтады. Ал соңғы тармағы «Сайрайды Гүлстансыз бұлбұл қайтіп?» бостандық идеясы, бақыт үшін күрескен лирикалық толғану болып табылады.

Қазақстандық философ С.Е. Нұрмұратовтың пайымдауынша, ақын шығармашылығының негізгі мұраты – қазақ қоғамының білімдік және дүниетанымдық деңгейін мүмкіндігінше жоғары сатыға көтеру, ұлттық руханиятқа жаңашыл идеялық бағыттарды енгізу, әсіресе жас ұрпақты білімге, тәрбие мен өнегелілікке тәрбиелеу болып табылады [38, 57 б.]. Осы ұмтылыстар арқылы ойшылдың гуманистік бағдарды, жасампаз рухани құндылықтарды өзінің дүниетанымдық негізіне айналдырып, оларды өмірлік

және идеялық ұстаным ретінде тұрақты түрде басшылыққа алғаны айқын байқалады. Мұндай терең рухани қызмет пен жауапкершілік өз халқының тағдырына шынайы алаңдаған, оны жан-тәнімен сүйген тұлғаға ғана тән қасиет екені белгілі.

Жастайынан ақиқатқа ұмтылып, шындық пен адалдықты, рухани тазалық пен гуманистік құндылықтарды өмірлік ұстанымына айналдырған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз поэзиясында шынайы өмір сүру жолының күрделі әрі қайшылыққа толы екенін терең бейнелейді. Ақынның кейбір өлеңдерінде, соның ішінде «Ғибратнама» шығармасында, қазақ дүниетанымында орныққан «басқа бәле – тілден» деген тағылым оның жеке тағдырында да жиі көрініс тапқанын көркем түрде жеткізеді [98, 215 б.].

Мәшһүр Жүсіп өмірдің сыртқы қызығын қуалаудан гөрі, қоғамдағы шындықты, тіпті ол ащы болса да, ашық айтуға бейім болды. Осы ұстанымына сәйкес ол әлеуметтік әділеттілікті әрдайым бірінші орынға қойып, қоғамдық ортадағы әділетсіз құбылыстарға қарсы рухани позициясын сақтады. Мұндай ұстанымы үшін ойшыл өзімшіл әрі дүниеқоңыз адамдар тарапынан қысым мен озбырлыққа да ұшырады. Оның гуманистік дүниетанымы мен биік рухани мұраты барлық сынақтарға сабырмен төтеп беріп, адамгершілік бағдарынан айнымауына негіз болды.

Алайда ол өмір жолындағы ауыртпалықтарға мойынсұнып, ақиқаттан бас тартуды немесе жеке басының қолайлылығын іздеуді мақсат етпеді. Керісінше, адамды шынайы бақытқа жеткізетін жолдың күрделі екенін және оның негізінде білім мен ізгіліктің өзара тұтастығы жатқанын ерте ұғынды. Осындай биік рухани болмысқа ие тұлғаның этностың тарихи кеңістігінде үлгі боларлық мәнге ие болып, қазақ қауымының рухани дүниесінің жаңғыруына нақты үлес қосқанына күмән жоқ. Ол өз замандастарының рухани кемелденуіне, тіпті аз да болса ішкі жетілуіне серпін беріп, қоғамдық сананың өсуіне зор ықпал еткен [272].

К.Н. Канапьяновтың айтуынша, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғасы қазақ халқының рухани тарихындағы айрықша әрі қастерлі құбылыс ретінде бағаланады. Ол өз дәуірінде замандастары тарапынан толық мойындалмай, тиісті қолдау таппағанымен, тек уақыт өте келе ғана көрнекті қазақ ойшылдарының қатарынан өзіне лайықты орнын иеленді. Ойшыл бұл тарихи әділеттің кеш те болса орнайтынын өз шығармашылығында алдын ала сезінгендей болады. Соның айғағы ретінде оның лирикалық туындыларының бірінде болашақта ұлы істердің өз кезегімен бағаланатынын меңзейтін ой жолдары кездеседі:

«...Бұл жақын арада болмаса да, бірақ уақыт келеді,
Ұлы істерге өз кезегі беріледі...» [273, 78 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасында ұлттық болмыс пен мәдени жады тақырыптары ерекше маңызға ие. Ол қазақ халқының тарихын, шежіресін, салт-дәстүрі мен рухани тәжірибесін жинақтап, қағазға түсіруді өзінің перзенттік парызы санады. Бұл қызметін ол халықты ағарту, рухани

тұрғыдан жаңғырту және қоғамның болашақ даму бағытын айқындау мақсатында жүзеге асырды.

Мәшһүртану саласындағы зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, ойшылдың дүниетанымы мен діни-этикалық ұстанымдары үш ірі тарихи кезеңде пісіп-жетілді. Олар XIX ғасырдың соңғы онжылдықтары, XX ғасырдың басы және кеңестік дәуір. Бұл кезеңдерді саралау барысында М.Ж. Көпейұлының рухани ізденістерінің түрлі құндылықтармен тоғысып, уақыт өткен сайын тереңдей түскенін аңғаруымызға болады [274].

Мәшһүр Жүсіптің діни-этикалық ілімі қос арналы үдеріс негізінде қалыптасты. Біріншіден, ол жеке адам мен қауымның рухани кемелденуіне бағытталған моральдық идеалдарды негіздеп, оларды сол тұстағы әлеуметтік болмыспен ұштастырып отырды. Екіншіден, тарихи шындықты жай ғана жылнамалық оқиғалар жиынтығы емес, рухани сынақтар мен терең мағыналар кеңістігі ретінде ұғынуы біртіндеп күрделене түсті [275, 234 б.].

Ойшылдың өмір жолы – сыртқы саяси құбылыстар мен ішкі рухани толғаныстардың тоғысқан нүктесі іспеттес. Түркі-мұсылмандық білім, дәстүрлі қазақ этикасы, сопылық дүниетаным және отарлық заманның тауқыметі тоғыса келе, Мәшһүр Жүсіптің ойлау жүйесінде бірегей рухани қорытпа түзді. Дәл осы синтез оның адам, тарих және жаратылыс туралы түсініктерін тереңдетіп, діни-этикалық философиясын қазақ руханиятының мызғымас дінгегіне айналдырғанын көре аламыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тәуелсіздік идеясы – тек саяси ұран емес, ол рухани дербестік пен ұлттық өзіндік сананың терең философиялық тұғырнамасы. Оның шығармаларындағы халық бірлігі мен ынтымақ тақырыбы патриоттық пафоспен ғана емес, ұлттың тарихи тағдырына деген жауапкершілікпен астасып жырланады. Д. Качеев, Т. Оспанов және Е. Тоқтаров тәуелсіз Қазақстан үшін жаңа жалпыұлттық құндылықтар жүйесі талдады. Ең алдымен, қазақстандық ғалымдар тарапынан өзара тығыз байланысты тәуелсіздік пен патриотизм құндылықтары атап өтілді [276, 1 б.]. Бұл ретте қазақ ойшылы дәріптеген тәуелсіздік аталмыш идеялармен үндестік тауып, халықтың ішкі бірлігінен, ауызбірлігі мен татулығынан бастау алатын рухани ахуал болғанын аңғарамыз.

Мәшһүр Жүсіп ел ішіндегі жікшілдік, рушылдық, партияшылдық пен билік үшін талас-тартыстардың ауыр зардабын қарапайым халықтың тартып отырғанын күйзеле жазады. Ол мұндай алауыздықты ұлттық болмыстың іргесін шайқалтатын, тәуелсіздікке бастар жолды тұмандандыратын дерт ретінде бағалайды. Осы тұрғыдан алғанда, оның «ұлттық бірлік» туралы ойлары – тәуелсіздіктің онтологиялық шарты. Бірлігі бекем ел ғана сыртқы ықпалға төтеп беріп, өзінің тарихи жолын өзі айқындай алады. Қазақ ойшылының мұрат еткен ұлттық тәуелсіздігі – саяси еркіндікпен шектелмейтін кең ұғым. Мұндай алауыздықты ол елдіктің іргесін сөгетін, еркіндікке барар жолды тұмандандыратын қатерлі дерт деп таныды. Осы тұрғыдан алғанда, оның ұлттық тұтастық туралы ойларын тәуелсіздіктің онтологиялық алғышарты деп

бағалауға болады. Тек бірлігі бекем халық қана сыртқы ықпалға төтеп беріп, өз болашағын өзі айқындай алмақ

Қазақ ойшылы армандаған ұлттық егемендік – тек саяси еркіндікпен шектелмейтін, экономикалық, әлеуметтік және мәдени дербестікті біріктіретін ауқымды құбылыс. Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымы отарлық қысым мен рухани дағдарыс өршіп тұрған қиын кезеңде қалыптасты. Мұндай жағдайда ол халықтың санасын серпілту мен тарихи жадын жаңғыртуды өзінің басты міндеті санады. Өйткені тәуелсіздік, оның сенімінше, алдымен адамның ішкі әлемінде орнығуы тиіс. Ал бодандықтың ең сорақы түрі – рухани кіріштарлық. Осы орайда ойшылдың ағартушылық идеялары айрықша мәнге ие. Ол білім мен ғылымды ұлттың қайта түлеуінің негізгі тетігі деп білді. Жастар арасынан заман талабына сай, ұлттық рухты сақтай отырып, әлемдік өркениетке ұмтылатын жаңа тұрпатты зиялы қауымның өсіп шығатынына кәміл сенді.

Мәшһүр Жүсіптің оқу-ағарту саласындағы ұстанымдарынан жәдидтік қозғалыстың жаңашыл лебі анық сезіледі. Алайда ол бұл жаңашылдықты тамырсыз еліктеу емес, халық даналығы мен діни негіздерден нәр алатын рухани жаңғыру деп түсінді. Демек, тәуелсіздік – өткенді сызып тастау емес, керісінше, тарихи мұраны сақтай отырып, оны жаңа сапалық деңгейге көтеру. Ойшылдың жалынды патриотизмі – жай ғана сезім емес, терең философиялық ұстаным екеніне көзіміз жетіп отыр. Қорыта айтқанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тәуелсіздік идеясы – бірлікке негізделген, біліммен қуатталған және тарихи жадпен тереңдеген кешенді рухани-әлеуметтік тұжырым. Оның ойынша, егемендік – тек сыртқы еркіндік емес, ол халықтың өзін-өзі тануы мен өз тағдырына иелік етуге деген бекем жігері.

3.3. Заманауи қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы аясындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы діни-философиялық мұрасының маңызы

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы XX ғасырдың басынан бастап жеті онжылдық бойы ғылыми ортадан шеттетіліп, есіміне «тыйым салынған» тұлғалардың қатарында болды. Кеңестік идеология билік құрған тұста ойшыл туралы ресми энциклопедиялық анықтамалар тым үстірт әрі қысқа қайырылды. Оның бай шығармашылық қазынасының зерттелмей, қалың көпшілікке жетпей қалуының басты себебі – сол кездегі саяси жүйенің қатаң талаптары еді.

Кеңес дәуірінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы сынды ойшылдар XX ғасыр басындағы қоғамдық және философиялық ойдағы діни-мистикалық ағым өкілдері ретінде бағаланып, олардың еңбектері діни және патриархалдық көзқарастарға толы уағыздық сипаттағы туындылар ретінде біржақты түсіндірілді. Мұндай идеологиялық ұстанымдар ойшылдардың философиялық-рухани мұрасын объективті бағалауға мүмкіндік бермеді.

Бүгінде Мәшһүр Жүсіп тұлғасына қатысты бұрынғы біржақты тұжырымдардың қазіргі ғылым талаптарына мүлдем сай келмейтіні белгілі. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана оның мұрасына жаңа әдіснамалық

тұрғыдан қарауға жол ашылып, еңбектерінің шын мәні мен маңызы айқындала түсті. Ойшылдың қиын-қыстау заманда рухани құндылықтарды сақтап, бізге жеткізуі – оның тарихи тұлға ретіндегі үлкен батылдығы мен қайраткерлігінің айқын дәлелі деп түсінуіміз қажет.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығының өзектілігі – оның XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ философиясының өзіндік болмысын айшықтауында деп бағалаймыз. Ойшыл еңбектерінде ұлттық таным, діни-этикалық нормалар мен адамның рухани кемелденуі бір арнада тоғысқан. Бұл мұра тек сол дәуірдің рухани ізденістерін сипаттап қана қоймай, бүгінгі ұрпақ үшін де бағдаршам іспетті маңызды құндылықтар жүйесін құрап отыр. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өмір жолы мен соңына қалдырған мол мұрасы – білімге құштарлық пен қажырлы еңбектің арқасында бір ғана тұлғаның тұтас ұлт тағдырына қалайша әсер ете алатынының шынайы көрінісі. Оның тағылымды ғұмыры ақиқат іздеудің, рухани мықтылық пен адамдық қасиеттерге адал болудың озық үлгісі іспетті.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық мұрасы қазіргі қазақстандық қоғамның рухани трансформациясы жағдайында ерекше өзектілікке ие. Ойшылдың шығармашылық дүниетанымына терең үңілгенде, оның ілімінің өзегінде ұлттық ар-намысты ояту, рухани әлемді жаңарту мен кемелдендіру, әділеттілікке ұмтылу және адамгершілік құндылықтарды сақтау идеялары жатқанын көруге болады. Қазақ философы адам болмысының мәнін жан мен тән тазалығы, ізгілік, обал мен сауап ұғымдарын терең түсіну, ар-намыс пен рух биіктігін сақтау, діни сананың кемелдігі және білім мен ғылымға негізделген парасаттылықпен тығыз байланыста қарастырады. Осы құндылықтар жүйесін Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымындағы адамзат өмірінің іргелі негізі ретінде пайымдай аламыз.

Ойшылдың көзқарастары отаршылдық кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдаймен тығыз сабақтас. Ұлттық руханиятқа қауіп төнген кезеңде Мәшһүр Жүсіп халықтың рухани жанашыры ретінде ұлттың ішкі қуатын, рухани әлеуетін сақтап қалудың жолдарын іздеді. Ол діни-этикалық құндылықтарға адалдықты ұлттық сананың жаңғыруының негізгі шарты ретінде қарастырып, рух азаттығын адам болмысының ең жоғары құндылығы деңгейіне көтереді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ойлау жүйесінде құлдық сана мәселесі ерекше орын алады. Ол рухани тәуелділік пен енжарлықтан арылудың жолын ұлттық құндылықтарды жаңғырту және білім мен ғылымды терең игеру арқылы жүзеге асыруға болатынын атап көрсетеді. Ойшыл білім мен діни танымды игерудің жауапкершілігін де жан-жақты талдайды. Оның пікірінше, шала білім мен үстірт түсінік адамды рухани тоқырауға ұшыратады. «Мен білемін», «бәрін түсіндім» деген жалған сенім адамды надандыққа жетелейді, ал шынайы таным үздіксіз ізденіс пен рухани кемелденуді талап етеді деп М.Ж. Көпейұлы өз шығармашылығында көтерген [277, 191 б.].

Бүгінгі таңда Қазақстан жаһандық трансформация, жаппай цифрландыру және құндылықтардың алмасу кезеңін бастан кешіріп отыр. Мұндай алмағайып заманда ұлттық дүниетаным мен моральдық-этикалық қағидалар жаңа сипатқа

ие болып, дәстүр сабақтастығы мен жаңғыру үдерісін үйлестіру мәселесі өзекті бола түсті. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің діни-философиялық ой-толғамдары – ұлттық руханияттың терең тамырларын жаңғыртып, қазіргі қоғамға дұрыс бағыт сілтейтін баға жетпес қазынаға айналып отырғанына күмәніміз жоқ.

Қазақ халқының рухани шежіресінде, әсіресе философиялық ойлау тарихында ұлттың өркендеуіне қозғау салған идеялар әрқашан маңызды рөл атқарып келген. Бұл құндылықтар халықтың этноәлеуметтік болмысынан, сан ғасырлық тарихи тәжірибесі мен ішкі рухани сұранысынан туындайды. Әдетте, қоғамдық санаға қозғау салып, тарихи даму жолын айқындайтын іргелі ойлар ұлттың біртуар даналарының дүниетанымы арқылы жүйеленіп, жалпы халықтың игілігіне айналған. Сондықтан ұлттық идеяны іздеу мен оған деген қажеттілікті сезіну – кез келген халықтың табиғи даму сатысындағы заңды құбылыс.

Ұлттық идея – өздігінен пайда бола салатын кездейсоқ құбылыс емес. Ол нақты әлеуметтік-саяси және мәдени ортаның жемісі, тарихи болмыстың терең қойнауында шыңдалатын құндылық. Тарихи процесс пен халықтың өзіндік санасы тоғысқан жерде жетілген бұл идея қоғамның рухани біртұтастығын сақтап қана қоймай, әлеуметтік ілгерілеуді қамтамасыз ететін басты қозғаушы күшке айналады. Негізінде, ұлттық идея дегеніміз – қоғамдық санадағы жұрттың бірлігін, рухани келісімі мен өркениеттік бағдарын айқындап беретін жүйелі құндылықтар жиынтығы [278, 3 б.].

Бүгінгі қазақстандық қоғам ауқымды рухани трансформация дәуірін бастан кешуде. Тәуелсіздік жағдайында ұлттық бірегейлікті жаңаша пайымдау, тарихи жадыны жаңғырту және діни сананы реттеу үдерістері қатар жүріп жатыр. Осындай алмағайып кезеңде ұлттық идеяның мазмұны да жаңа сипатқа ие болуда екенін ұмытпауымыз қажет. Ол жаһандану мен заманауи модернизация талаптарына жауап бере отырып, төл рухани негіздерімізбен үйлесім табуы тиіс. Осы тұрғыдан келгенде, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы ерекше маңызға ие. Оның діни-философиялық пайымдары ұлттық идеяның рухани-этикалық іргетасын қалайтын терең дүниетанымдық жүйе болып табылады. Мәшһүр Жүсіп ұлт болашағын имандылық, білім, әділеттілік және рухани жауапкершілікпен тікелей байланыстырды. Ол исламдық құндылықтарды ұлттық болмыспен шебер ұштастыра отырып, қоғамның адамгершілік тұрғыдан жаңаруын дамудың басты шарты ретінде көрсеткен болатын.

Ұлттың рухани қазынасы оның тарихи жадын, мәдени кодын және бағдарларын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Кез келген халықтың өзіндік болмысы, ең алдымен, оның жинақтаған рухани-мәдени тәжірибесінен көрінеді. Қазақ халқы – тамыры терең рухани дәстүрге, бай діни-философиялық ойлау жүйесіне ие жұрт. Сондықтан бүгінгі қазақ қоғамының мәдени тұтастығы мен рухани өзгеру үдерістерін терең түсіну үшін оның осы бай рухани мұрасын кешенді түрде зерттеп, талдау қажет.

Қазақ қоғамының тарихи өсу жолында ұлттық сана-сезім түрлі сыртқы өркениеттік факторлармен тығыз байланыста дамыды. Еуразия құрлығындағы мәдени алмасулар, ислам дінінің келуі, отарлау саясаты кезіндегі әлеуметтік сілкіністер мен кеңестік кезеңдегі модернизация толқындары ұлттық танымға өзіндік ізін қалдырды. Дегенмен, қазақ халқының рухани-адамгершілік қағидалары ұлттық болмыстың берік дінгеі ретінде өзінің өміршеңдігін сақтап қала алды.

Ұлттың рухани шежіресінде діни ойшылдар мен ағартушы тұлғалардың атқарған рөлі орасан зор. Олар тек діни қағидаларды уағыздаушы емес, қоғамның адамгершілік-этикалық келбетін айқындаған нағыз рухани жетекшілер болды. Қазақстандық ғалымдар Шағырбай А.Д. және Молдахмет Б. көрсетіп өткендей, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық қазынасы қазақ жұртының дүниетанымдық тетіктерін, имандылық негіздері мен ұлттық санасының орнығуына айтарлықтай үлес қосты [279, 4479 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы – ұлттық бірегейлігіміз бен санамыздың толысуына зор ықпал еткен рухани құндылықтардың бірі. Оның өлең-жырлары мен тарихи-этнографиялық зерттеулерінде әділеттілік, бостандық, иман, ұлттық намыс пен отаншылдық идеялары шебер өрілген. Бұл еңбектерде қазақ қоғамының әлеуметтік-тарихи өмірі мен мәдени дәстүрлері көркем әрі философиялық тереңдікпен суреттеледі. Ойшыл туындылары қазақ фольклоры мен жыраулық мектептің дәстүрін жалғастыра отырып, халықтың тарихи жадын, мәдени сабақтастығы мен этникалық болмысын сақтауға қызмет еткендігі белгілі. Дәл осы себепті, Мәшһүр Жүсіптің мұрасы ұлттық рухты оятудың, тарихи сананы жаңғыртудың және бүгінгі Қазақстан қоғамында ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды интеллектуалдық тірегі болып саналады [280, 121 б.].

Бүгінгі таңда ұлттық бірегейлік мәселесі тек тарихты түгендеу емес, адамның өзін-өзі тануы мен мәдени тамырын терең сезінуі ретінде қарастырылады. Бұл ұғымды тарихи жады мен мәдени кодтарды, ішкі сенім мен психологиялық тетіктерді біріктіретін өте күрделі құбылыс ретінде білеміз. Оны тек төлқұжаттағы азаматтық немесе этносқа тиесілілік деп түсіну жеткіліксіз. Шын мәнінде, бірегейлік дегеніміз – ортақ тағдыр мен өткен күннің, бүгін мен болашақтың тұтастығын жан-дүниенің сезінуі.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық болмысымызды жоғалтып алмаудың бірден-бір жолы – рухани құндылықтарға қайта оралу. Бұл тұрғыда Мәшһүр Жүсіптің діни-философиялық ойлары айрықша рөл атқарады. Ол адамның ішкі кемелдігін, имандылығы мен жауапкершілігін, сондай-ақ әділеттілік пен рухани еркіндікті басты бағдар етіп қойған. Отандық зерттеуші Б. Молдахмет пікіріне сәйкес, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы секілді тұлғалардың қалдырған ізі ұлттық сананы қалыптастырудағы білім мен мәдениеттің маңыздылығын паш етеді [281, 79 б.].

Ұлттық сана-сезімді зерделеуде бірнеше негізгі бағыт бар. Солардың біріншісі, тарихи тұрғыда ұлттық өзіндік сананың негізі ретінде дәстүр сабақтастығы мен ұжымдық жадқа ерекше мән берілетін болса, ал мәдени тәсіл

бірегейлікті тілде, мифтерде, ритуалдарда және символдық бейнелерде бекіген мағыналардың жүйесі ретінде қарастырады. Ал психологиялық бағыт жеке тұлғаның «қиялдағы қауымдастыққа» ішкі байланысын қалыптастыратын тетіктерді талдап, эмоциялық қатыстылық пен тиесілік сезімінің рөлін айқындайды [282].

Тәуелсіздік кезеңінде ұлттық сананың жаңғыруы мен рухани трансформация үдерістері ерекше қарқын алды. Жаһандану жағдайында ақпараттық кеңістіктің кеңеюі, батыстық бұқаралық мәдениеттің таралуы, тұтынушылық құндылықтардың күшеюі және индивидуализмнің артуы дәстүрлі дүниетанымға жаңа сын-қатерлер туғызып жатқанын байқаймыз. Мұндай үрдістер ұлттық мәдени кодымыз бен рухани құндылықтарымыздың өзегін әлсіретуі мүмкін. Сонымен қатар, діни радикализм мен моральдық бағдарлардың құбылуы қоғамдағы рухани тұрақтылық мәселесін күн тәртібіне шығарды. Отандық зерттеушілердің пайымдауынша, дәл осындай алмағайып заманда қазақтың бай рухани-философиялық қазынасы ұлттық болмысты сақтап қалатын берік негіз болады [283]. Бұл тұрғыда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қалдырған ізі халықтың рухани-адамгершілік келбетін жаңартуға зор ықпал етті.

Рухани трансформация дегеніміз – бұл қоғамның құндылықтық жүйесінің, діни санасының және моральдық бағдарларының тарихи жағдайлар мен әлеуметтік өзгерістерге сәйкес жаңғыруы мен қайта құрылуын білдіретін күрделі философиялық үдеріс. Ол ата-баба дәстүрі мен қазіргі өркениет талаптарының тоғысуы арқылы жүзеге асып, қоғамның жаңа мәдени-өркениеттік бағытын айқындайды. Рухани трансформация барысында ұлттық мәдени код, тарихи жады және діни-этикалық құндылықтар жаңа әлеуметтік шындықпен үйлесім таба отырып, қоғамның рухани тұтастығын сақтаудың негізіне айналады.

Ғалым әрі ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының соңына қалдырған бай әдеби және ғылыми мұрасы Қазақстандағы ұлттық нарративтің қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Ол дәстүрлі тақырыптарды терең зерделеп, мәдени символдарды орынды қолдану арқылы ұлттық сананың мазмұндық негізін қалап берді. Ойшыл ұсынған тұжырымдамалар бүгінгі қоғамдық мәселелермен, әсіресе көп этносты ортада ұлттық бірегейлікті сақтау және жаһандық ықпалдармен бетпе-бет келу мәселелерімен тікелей үндесетінін айқын көре аламыз.

Мәшһүр Жүсіп дүниетанымында мәдени сабақтастық пен ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән беріледі. Ол рухани қазынаны атадан балаға аманат ету арқылы ғана ұлттық тұтастықты сақтауға болатынын дәлелдеп берді. Бұл ұстаным қазіргі әлеуметтік-саяси жағдайда өте өзекті. Жаһандану қыспаққа алған тұста жас буынның бойына ұлттық қасиеттерді сіңіре отырып, оларды әлемдік қоғамдастыққа бейімдеу басты мақсатқа айналды. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің мәдени мұра, рухани тәрбие және ұлттық сана туралы идеялары қазіргі ғылыми көзқарастармен ұштасып, ұлттық болмыс пен жаһандық үрдістер арасындағы алтын көпір іспетті [284, 259 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық ізденістерінің алтын арқауы – әлеуметтік әділеттілік идеясы. Ойшылдың пайымынша, қоғамдық ілгерілеудің ең биік шыңы мен негізгі шарты – әрбір жеке тұлғаның құқығы мен абыройының қастерленуі. Бұл мұратқа жету үшін қоғамды діни құндылықтар негізінде имандылыққа тәрбиелеу және әлеуметтік жіктелу мен теңсіздікті жою қажеттілігі туындайды. М.Ж. Көпейұлы мұндай ізгі мақсаттардың орындалуын адамның ішкі рухани толысуымен тікелей байланыстырады. Ал рухани толысу дегеніміз – адам бойындағы адалдық пен әділеттілік сияқты этикалық қасиеттердің берік қалыптасуы болып табылады [285].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы адамның рухани жетілуін қоғам дамуының басты шарты ретінде қарастырды. Оның тұжырымдамасы бойынша, әлеуметтік тепе-теңдік орнату үшін әрбір жан өзін-өзі тәрбиелеп, имандылық пен ақиқат жолын ұстануы тиіс. Бұл ойлар бүгінгі қазақ қоғамы үшін де айрықша маңызға ие. Жаһандану үрдістері белең алған заманда ұлттық ділімізді сақтап, жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайларға бейімделу үшін Мәшһүр Жүсіп ұсынған рухани бағдарлар ауадай қажет.

Мәшһүр Жүсіптің шығармашылық мұрасын парақтасақ, әлеуметтік әділеттілік мәселесі оның бүкіл философиялық-этикалық толғаныстарының өзегі екенін көреміз. Оның өлеңдері мен қара сөздерінде әлеуметтік теңсіздіктің асқынуы, еңбектің қаналуы және рухани құндылықтардың құлдырауына деген үлкен алаңдаушылық пен сыни көзқарас айқын сезіледі. Ойшыл үшін бұл түйткілдер жай ғана тұрмыстық жағдай емес, қоғамның ішкі саулығы мен моральдық деңгейін көрсететін басты өлшем болғанын аңғара аламыз.

М.Ж. Көпейұлының туындыларына философиялық талдау жасау арқылы оның қарапайым халықтың мұң-мұқтажына деген жанашырлығын ғана емес, сонымен бірге сол кездегі қоғамдық стереотиптерге қарсы тұра алған рух асқақтығын танимыз. Ол өз еңбектері арқылы ой мен сөз бостандығын адамның ішкі еркіндігі мен интеллектуалдық өсуінің басты кепілі ретінде ұсынды. Оның өмір сүрген дәуіріндегі саяси қысым мен әлеуметтік шектеулерді ескеретін болсақ, бұл ұстанымды өте батыл әрі прогрессивті философиялық позиция деп бағалауға болады.

Қазақ ойшылы әділеттілік ұғымын тар шеңбердегі саяси немесе құқықтық термин ретінде емес, бүкіл адам болмысын қамтитын ауқымды әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде түсінді. Оның дүниетанымында әділеттілік – адамдар арасындағы қарым-қатынастың тепе-теңдігі ғана емес, адамның өз ісіне деген моральдық жауапкершілігі мен рухани кемелдігін айқындайтын әмбебап қағида болғанын көреміз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тек теориямен шектелмей, қарапайым халықтың тыныс-тіршілігін, күнделікті тұрмысын жіті қадағалаған. Ол түрлі әлеуметтік топ өкілдерімен тікелей сұхбаттасу арқылы қоғамдағы теңсіздік пен қанаудың астарында жатқан себептерді дөп басып таныды және оны өз философиясының өзегіне айналдырды. Ойшылдың өмірлік мұраты – ағартушылық жолмен адамның ішкі дүниесін реттеп, қоғамды әділеттілік

қағидаларына негізделген біртұтас жүйеге айналдыру еді. Оның шығармашылығы ұлттық сананың сілкінуіне серпін беріп, білім мен мәдениетке деген бетбұрысты жаңа деңгейге көтерді.

Ойшылдың «Бес парыз» атты туындысында адам баласының өмір жолындағы таңдауы мен тұлғалық тұтастығы терең философиялық пайыммен өріледі. Ол былай деп толғайды:

«Өлім келмей тұрып жолыңды тап,

Қарапайым құлға мәңгілік береке дарысын...» [155, 224 б.].

Бұл үзіндіден адамның өмірлік мәнін іздеуі мен рухани жауапкершілік жүгін сезінуін аңғару қиын емес. Мәшһүр Жүсіп философиясының негізгі темірқазығы – адам мен қоғамның рухани кемелденуі екені осы жолдардан анық көре аламыз.

Мәшһүр Жүсіптің әділеттілік туралы тұжырымдарында білім мен ағартушылық – теңдікке бастайтын басты баспалдақ ретінде қарастырылады. Халқымыздың мәдени дербестігіне қауіп төніп, сыртқы қысым артқан тұста, ол ұлттық оянудың жалғыз жолы білімде екенін ашық айтты. Тіл мен дәстүрді, төл мәдениетімізді көздің қарашығындай сақтауды насихаттай отырып, ұлттық қазынаның ішкі құндылығын тануға шақырды. Ойшылдың пайымдауынша, тек сауатты халық қана өз тәуелсіздігін қорғап, мәдени мұрасын болашаққа аман жеткізе алады.

Әділеттілік мәселесі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының бүкіл өмірі мен шығармашылығында жүйелі түрде көрініс тауып, оның әдеби мұрасын, философиялық толғаныстарын және қоғамдық пікірлерін тұтастай қамтиды. Бұл ойлар бүгінгі қоғам үшін де өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Ол қазақтың басқа да зиялыларымен үзеңгілес жүріп, ұлттың өткені мен ертеңі арасындағы рухани алтын көпірді салған тұлға. Бабалар аманатын заман ағымымен шебер ұштастыра білген ойшыл ұлттық сананың сабақтастығын қамтамасыз етуде өшпес із қалдырды.

М.Ж. Көпейұлы философиясы тұрғысынан қазіргі қазақстандық қоғамның өзекті мәселелері.

Қазіргі қазақстандық қоғамның даму бағытын саралап қарасақ, бүгінгінің өзекті мәселелері Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өмір сүрген дәуірдегі әлеуметтік-рухани ахуалмен астарласып жатқанын анық аңғара аламыз. Қазақ ойшылы өз заманында-ақ адам өмірінің мәні мен көңіл тоқтығы мәселесін жеке тұлға мен тұтас қоғамның бақытын айқындайтын басты өлшем ретінде қарастырған.

Мәшһүр Жүсіп әлеуметтік қанағаттануды тек материалдық байлықпен өлшеген жоқ. Ол бұл ұғымды адамның ішкі жан дүниесімен, имандылық пен адамгершілік негіздерімен ұштасатын терең әрі көпқырлы құбылыс деп білді. Ойшыл үшін адамның психологиялық жай-күйі мен қоғамдағы орны материалдық игіліктен әлдеқайда маңызды болды. Сондықтан оның еңбектеріндегі «өмірге риза болу» түсінігі – әлеуметтік әділеттілікпен, қоғамдық қызметтердің қолжетімділігімен және адамдар арасындағы шынайы, сыйластыққа негізделген қарым-қатынаспен тікелей байланысты.

Бүгінгі таңда экономикалық теңсіздік белең алып, қоғам жікке бөлініп жатқан тұста Мәшһүр Жүсіптің идеялары жаңаша серпінмен жаңғыра бастады. Жаһандану мен жаппай цифрландыру заманында адамзат «жалғыздық» дертіне шалдығып, бұл халықтың жалпы әл-ауқатына кері әсерін тигізуде. Әлеуметтік желілер жалған байланыс орнатқанымен, шынайы адами жылулықты алмастыра алмады. Міне, осындай өтпелі кезеңде қоғамды біріктіретін рухани құндылықтардың маңызы арта түспек.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлеуметтік әділеттілік туралы толғамдарын басқа да ойшылдардың тұжырымдарымен салыстыра отырып, біз үш негізгі бағытты бөліп көрсете аламыз: әлеуметтік прогресс идеясы, адам әрекетінің моральдық-этикалық өлшемі және діни өмір мен адамгершілік тәрбиенің қоғам дамуындағы рөлі.

Біріншіден, әлеуметтік әділеттілік – қоғамдық прогрестің негізі ретінде. Ойшылдың пайымдауынша, әділеттілік орнамаған жерде қоғамның алға басуы мүмкін емес. Ол өз еңбектерінде биліктің озбырлығын, қарапайым халықтың мұң-мұқтажын және экономикалық теңсіздікті ащы сынға алған. Әділеттілікті жай ғана абстрактілі ұғым емес, мемлекеттің мызғымас тірегі деп таныған.

Екіншіден, моральдық-этикалық әділеттілік. Мәшһүр Жүсіп жеке тұлғаның жауапкершілігі мен адамгершілік тұтастығына ерекше мән бергенің оның шығармашылығынан байқай аламыз. Оның пайымдауынша, адам тек іс-әрекетінде ғана емес, ой-ниетінде де адал әрі әділ болуы тиіс. Ол замандастарын адалдыққа, мейірімділікке және бір-біріне деген құрметке шақырып, жоғары адамгершілік принциптерін ту етіп ұстануды насихаттады.

Үшіншіден, ислам философиясы аясындағы әділеттілік түсінігі. Діни ілімді терең меңгерген ойшыл ретінде ол әділеттілікті Құдай алдындағы теңдік деп түсінді. Иләһи заңдарды қоғамдық қатынастардың темірқазығы ретінде қарастырып, рухани кемелдену арқылы ғана қоғамдық үйлесімге жетуге болатынын көрсетті.

Бүгінгі таңда қоғамдағы діни түсініктер мен танымдық үдерістер қарқынды өзгеріске ұшырауда. Осындай алмағайып кезеңде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық тұжырымдарының маңызы бұрынғыдан да арта түсті десек қателеспейміз. Қазіргі қазақ қоғамында діни сан алуандықтың артуы, зайырлылық үдерістері мен түрлі радикалды ағымдардың бой көрсетуі секілді күрделі құбылыстар байқалады. Мұндай тұста дәстүрлі ханафилік-матуридилік ілімнің сара жолымен сабақтасқан салиқалы діни таным - елдегі рухани тұрақтылық пен мәдени үйлесімді сақтаудың бірегей үлгісіне айналмақ. Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымы, бұл ретте, қоғамдағы рухани тепе-теңдікті қамтамасыз ететін негізгі құндылықтар бағдары ретінде бағаланады.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық мұрасын жүйелі түрде зерттеуге кең мүмкіндік ашылды. Бұған дейін ғылыми айналымға толық еңбеген, көлеңкеде қалып қойған «Жер мен көк», «Миғраж», «Пайғамбардың дүниеден өтуі», «Аспан, жер және адам жаратылысы туралы», «Ібіліс лағын шайтан хикаясы» секілді іргелі туындылары жарық көріп, ойшылдың ішкі әлемі мен философиялық

көзқарастары жаңа қырынан зерделене бастады. Бұл шығармаларда әлемнің жаратылысы, адам мен ғарыштың өзара байланысы, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық сияқты мәңгілік онтологиялық және этикалық сауалдар тереңнен толғанады [286, 26 б.]. Мұндай мазмұндық ерекшеліктер ойшылдың дүниетанымында ғарыштық, антропологиялық және имандылық мәселелерінің бір арнада тоғысқанын айқын көрсетеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы егемендік жылдарында ұлттық рухани сананың қайта жаңғыруына ғана емес, оған жаңаша философиялық баға беруге де негіз болды. Бүгінде ойшыл еңбектерін зерттеу тек тарих, әдебиет немесе шығыстану шеңберімен шектелмейді. Қазіргі ғылымда оның дүниетанымын тұтас бір рухани-философиялық жүйе ретінде қарастыруға басымдық берілуде. Бұл үдеріс Мәшһүр Жүсіп ілімінің тек өткен күннің белгісі емес, бүгінгі ұлттық сананың құндылықтар негізін айқындайтын маңызды концептуалдық ресурс екенін дәлелдейді.

Бүгінгі таңда Мәшһүр Жүсіп мұрасын халық арасында кеңінен дәріптеудің қажеттілігі анық сезіліп отыр. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының ойшылдың рухани қазынасына баса назар аударуы оның идеяларының заман талабына сай екенін айғақтайды [287]. Бұл бастамалар тек діни-ағартушылық бағытты ғана емес, сонымен бірге қоғамда дәстүрлі құндылықтарды орнықтыру мен халықтың діни сауатын көтеруді көздейді. Мұндай үрдістер рухани трансформация кезеңінде ұлттық діни-философиялық мұраның әлеуметтік маңызын бұрынғыдан да арттыра түспек. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы – ұлттық бірегейлікті бекемдейтін, моральдық-этикалық қағидаттарды жүйелейтін және адамның ішкі кемелдігіне жол сілтейтін іргелі негіз.

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау мәселесі ерекше өзектілікке ие. Мәдениеттердің бірізденуі мен ақпараттық ағынның ықпалы күшейген заманда ұлттық жады мен рухани сабақтастықты үзбеу – қоғамның тұтастығын сақтаудың басты шарты. Егер тарихи тамырымыздан ажырап қалсақ, ұлттық сана өзінің мән-мағынасын жоғалтып, модернизация үдерісі мәдени адасуға соқтыруы мүмкін. А. Сәбитқызы мен О. Сапашевтің тұдырымдамасына сәйкес, заманауи тұлға болып жатқан өзгерістерге барабар жауап беріп, теріс, деструктивті және шынайы позитивті, сындарлы деп ажырату үшін мультикультурализм кеңістігінде дұрыс бағдарлануы қажет [288, 73 б.]. Сондықтан Мәшһүр Жүсіптің тарихи мұраны жүйелеудегі еңбегі бүгінгі рухани жаңғыру жағдайында ұлттық өзіндік сананы қалыптастыратын аса құнды рухани-танымдық ресурс болып қала бермек.

Ойшылдың шығармашылық жолындағы ең маңызды қырларының бірі – оның фольклор жинаушылық және зерттеушілік қызметі. Ол қазақтың бай ауыз әдебиеті үлгілерін жүйелі түрде жинақтап, қағазға түсірген алғашқы тұлғалардың бірі ретінде ұлттық мәдени кодты сақтауға зор үлес қосқанын ұмытпауымыз қажет. Фольклорлық мәтіндер арқылы ол халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесін, дүниетанымдық үлгілері мен моральдық ұстанымдарын болашақ ұрпаққа жеткізетін рухани алтын көпір орнатты.

Қазақстандық ғалым Н.Қ. Жүсіповтің пайымдауынша, ақын жинаған фольклорлық материалдардың көлемі шамамен жиырма томға жуықтайды [289, 5 б.]. Бұл көрсеткіш оның ұлттық рухани мұраны сақтау мен жүйелеу жолындағы қажырлы еңбегінің айқын дәлелі.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тарихи шежірелер мен халықтық аңыз-әпсаналарды тізбелеуін жай ғана дерек жинау емес, ұлттық жадыны сақтауға бағытталған іргелі рухани қадам деп бағалауымыз керек. Бұл қызмет оның қазақ өркениетінің рухани кодын болашақ ұрпаққа аманаттауды, ұлттық болмысты нығайтуды көздеген ерекше философиялық миссиясын айқындайды. Ұлттық жады бұл – халықтың өткен тәжірибесі мен дүниетанымдық құрылымын біріктіретін ортақ мәдени кеңістік. Ойшылдың шежірелік мұраны жүйелеуі – этнографиялық жұмыстан әлдеқайда биік, ұлттық болмысты тарихи уақыт аясында тұтастандыруға бағытталған саналы философиялық акт.

М.Ж. Көпейұлының философиялық идеяларын талдау барысында зерттеуші А.Ж. Жүсіпбекованың еңбегіне назар аударған жөн. Ғалым өз жұмысында Мәшһүр Жүсіптің қазақ мемлекеттілігі тұжырымдамасын қалыптастырудағы рөлін жан-жақты саралайды. А.Ж. Жүсіпбекованың пайымдауынша, Мәшһүр Жүсіп философиясы қазақ тілінің, төл мәдениетіміз бен дәстүрлеріміздің маңыздылығын алдыңғы орынға шығарады. Бұл, өз кезегінде, халықтың ұлттық мақтанышы мен бірегейлік сезімін оятуға бағытталған [290, 61 б.].

Ойшыл мұрасын философиялық тұрғыдан зерделеудегі басты кедергілердің бірі – мәтіндік корпус мәселесі. Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының революцияға дейінгі араб графикасымен жазылуы оларды оқу, транскрипциялау және қазіргі ғылыми дискурсқа қосу үдерісін айтарлықтай күрделендіріп отыр. Бұл жерде тек техникалық аударма ғана емес, мәтіннің семантикалық өрісін, сол дәуірдің контексті мен діни-мәдени нышандарды дұрыс тануға қатысты герменевтикалық мәселе де алдымыздан шығады.

Сонымен қатар, қолжазбалардың бір жерге шоғырланбауы – ойшылдың интеллектуалдық тұтастығын қайта қалпына келтіруге кедергі келтіретін елеулі жайт. Мұраның негізгі бөлігі Ұлттық ғылым академиясының кітапханасында сақталғанымен, біраз дүние әлі де әулеттік архивтерде қалып қойған [291]. Мұндай шашыраңқылық ойшыл дүниетанымының толық концептуалдық моделін жасауға мүмкіндік бермей отыр. Өйткені философиялық жүйе – бұл жай ғана мәтіндер жиынтығы емес, ішкі логикасы мен сабақтастығы бар біртұтас құрылым. Сондықтан Мәшһүр Жүсіп мұрасын зерттеу – тек текстологиялық жұмыс емес, бұл ұлттық философияның іргетасын қайта қалау әрекеті. Оның еңбектерін бүгінгі рухани трансформация тұрғысынан қайта оқу – ұлттық сананың терең қабаттарын ашу және тарихи жадыны заманауи болмыспен ұштастыру үдерісі болып табылады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани мұрасының қазіргі ғылым айдынына ену процесі – оның философиялық-діни идеяларының өміршендігін айғақтайтын басты факторлардың бірі. Ойшылдың қолжазбаларының Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми

кітапханасындағы сирек кездесетін жәдігерлер қорына жинақталу тарихы өз алдына бөлек зерттеуді талап ететін маңызды кезең [292, 76 б.]. Бұл мұраның сақталуы мен жүйеленуі ойшылдың дүниетанымын бүгінгі күнмен ұштастыруға мүмкіндік берді.

Ойшылдың пайымдарын философиялық тұрғыдан саралағанда, оның бойындағы көрегендік қасиет алдымен көзге түседі. Мәшһүр Жүсіп өз заманының тар шеңберіне сыймай, адам баласының рухани-моральдық мәселелерін уақыт пен кеңістіктен биік тұрып пайымдаған. Ол болашаққа бағытталған терең идеялық бағдарлар ұсына білді. Бір қызығы, ойшыл көтерген мәселелер араға уақыт салып, жаңа тарихи жағдайда қайта жаңғырып, бүгінгі күнде ғана өз деңгейінде бағалана бастады. Бұл құбылыс Мәшһүр Жүсіптің өз дәуірінен озық ойлағанын, оның бір ғасыр бұрын айтқан рухани-мәдени трансформация туралы ойлары қазіргі қазақстандық қоғам үшін де темірқазық екенін көрсетеді.

Мәшһүр Жүсіптің танымдық тереңдігін ашатын тағы бір маңызды рухани эпизод – оның Шәкәрім Құдайбердіұлымен арадағы рухани үндестігі. Абайдың шәкірті, ойшыл ақын Шәкәріммен болған сұхбаттары жай ғана замандастардың жүздесуі емес, бұл екі ірі тұлғаның ортақ құндылықтар төңірегіндегі пікірлесуі. Тарихи деректерде олардың бірнеше рет кездесіп, заманның ағысы, қоғамдағы өзгерістердің мәні мен ұлт болашағы жайында тереңнен толғанғаны айтылады. Мұндай сұхбаттар қазақ философиялық ойының ішкі сабақтастығын, рухани алтын діңгектің үзілмегенін көрсететін бірегей құбылыс ретінде бағалануы тиіс деп есептейміз.

Мәшһүр Жүсіп мұрасын бүгінге жеткізген Төлепберген Алдабергеновтің естеліктерінде қос алыптың кездесуі ерекше суреттеледі. Сол бір тарихи жүздесуде Шәкәрім қажы заманның беталысына алаңдаушылық білдіріп, келешек қоғамның қандай болатынына қатысты сауал тастайды. Бұған жауап ретінде Мәшһүр Жүсіп өтпелі кезеңнің қиындығын, алдағы уақытта халықтың рухани-мәдени болмысы түбегейлі өзгередінін дөп басып айтқан. Ол қазақтың дәстүрлі тұрмыс-салты жаңа сипатқа ие болып, әлеуметтік ортаның өзгередінін алдын ала болжаған. Ойшылдың бұл пайымдары оның тарихи процестерді терең түсініп, қоғамдық өзгерістердің зардабын іштей сезіне білген сәуегейлігін паш етеді:

«Тірі қалғаның көресің,
Мәдени үйге кіресің,
Қонысың болар орыс қаласы.
Қазаққа енді тұрмыс жоқ,
Болуға да орын жоқ.
Ағымның сондай жобасы,
Шәкәрім, жағдай осылай» [293, 200 б.].

Осы кездесуден соң қос ғұлама Баянауыл топырағында бірнеше күн бірге болып, өзара сырласады. Қоштасар сәтте Мәшһүр Жүсіп заманның құбылмалылығы мен өмірдің өткіншілігін меңзеп, бұл олардың соңғы диалогтары болуы мүмкін екенін аңғартады. Ол уақыт пен тағдырдың

алмасуын «дүние – көшкен керуен» бейнесі арқылы өрнектеп, болмыстың шарттылығы мен адам өмірінің қысқалығы туралы терең философиялық түйін жасайды.

Мәшһүр Жүсіптің Шәкәріммен қоштасу сәтіндегі сөздері олардың рухани жақындығын ғана емес, өмірдің мәні, тағдыр және адам болмысы туралы ортақ толғаныстарын да айғақтайды. «Біріміздің ажалымыз Алладан болар, біріміздің ажалымыз адамнан болар... Ақырғы кездесуіміз осы болар» деген мазмұндағы сөздер ойшылдардың уақытша өмір мен мәңгілік мән туралы пайымдарының үндестігін көрсетеді [294, 359 б.].

Осынау тарихи кездесулер Мәшһүр Жүсіп пен Шәкәрімнің тек замандас қана емес, рухани-адамгершілік құндылықтарды өз дүниетанымдарының арқауына айналдырған пікірлес тұлғалар болғанын айғақтайды. Олар қоғамдық және мәдени өзгерістерді философиялық тереңдікпен пайымдай отырып, өзара рухани ықпалдастықта болды. Бұл екі тұлғаның арасындағы шығармашылық үндестік пен сұхбат – қазақ философиялық ойының үзілмес желісін көрсететін бірегей құбылыс.

Бүгінгі рухани трансформация кезеңінде ойшыл мұрасының мемлекеттік және ғылыми деңгейде қайта жаңғыруы – ұлттық сананы қалпына келтірудің нақты қадамы. Бұл үдеріс мынадай бағыттар арқылы көрініс тауып отыр:

- Арнайы ғылыми орталықтардың құрылуы;
- Ойшылдың көптомдық еңбектерінің жарық көруі;
- Халықаралық ғылыми және тәжірибелік конференциялардың ұйымдастырылуы.

Мәшһүр Жүсіп кесенесі мен оның есімімен байланысты мәдени-діни орындардың қалыптасуы терең символдық мәнге ие. Бұл нысандар халық жадындағы рухани беделдің, тарихи тұлғаға деген шынайы сенімнің және моральдық үлгіге деген қоғамдық сұраныстың белгісі. Мұндай феноменді философиялық тұрғыдан алсақ, бұл ұлттық сананың сакрализацияланған тарихи жады арқылы өзін-өзі тану формасы болып табылады.

Ойшыл мұрасын білім беру жүйесіне кіріктіру – ұлттық тарих пен рухани дәстүрді жас буынның санасында қайта тірілтудің төте жолы. Бұл үдеріс жастардың өз бірегейлігін тек өткеннің жәдігері ретінде емес, бүгінгі мен болашағын айқындайтын тірі рухани ресурс ретінде қабылдауына мүмкіндік береді. Осылайша, ұлттық бірегейлік қатып қалған ұғымнан динамикалық, шығармашылық сипатқа ие болады. Ол қалыптасу кезеңінде тарихи жадқа сүйене отырып, заманауи мәдени кеңістікте ұлттың өзін-өзі жүзеге асыруының берік негізіне айналады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының бай рухани-діни мұрасын ғылыми негізде жүйелеу ісіне Сейфитден Назымбекұлы Сүтжанов айтарлықтай үлес қосты. Ғалымның зерттеулері Баянауыл өңірінің тарихи-мәдени келбетін ашу арқылы ойшыл дүниетанымының қалыптасу ортасын айқындап берді. Бұл ізденістер отандық гуманитарлық ғылымда «аймақтық тұлғатану» атты жаңа бағыттың негізін қалап, ұлттық мұраны өңірлік контексте зерделеудің әдіснамалық көкжиегін кеңейтті. Павлодар педагогикалық университетінде қолға алынған

бұл бастама «Абайтану» және «Мәшһүртану» курстарымен ұштасып, рухани сабақтастықты сақтайтын бірегей білім беру ортасын қалыптастырды. Сондай-ақ, ғалымның мұрындық болуымен басталған «Мәшһүр Жүсіп оқулары» бүгінде республикалық деңгейдегі дәстүрлі ғылыми алаңға айналды. Бұл жиын ойшыл мұрасын кешенді зерттеуге, жас ізденушілерді ғылымға тартуға және қазақ философиялық ойының тарихи жалғастығын нығайтуға септігін тигізіп келеді [295].

Сонымен қатар, ұлттық білім беру тарихын паш ететін музейлер мен мәдени ошақтардың ашылуы – дәстүрлі құндылықтарды қоғамның күнделікті тіршілігіне енгізудің институционалдық тетігі іспетті. Мұндай кеңістіктер имандылық пен адамгершілік принциптерінің заманауи білім беру практикасымен үйлесімді дамуына жол ашады. Нәтижесінде, өз мәдениетіне тамырымен байланған, сонымен бірге жаһанданудың сын-көзқарарларына төтеп бере алатын саналы ұрпақ қалыптасады.

Отандық философтар Д. Құсайынов пен З. Аюпова атап өткендей, ұлттық философияны поэтикалық формада әлемдік мәдениетке танытқан ойшылдың көзқарастары тек танымдық қана емес, стратегиялық мәнге ие. Оның идеялары бүгінгі Қазақстан қоғамының жаңғыру үдерісінде өзектілігін жоғалтпай, рухани темірқазық қызметін атқарып отыр [296, 165 б.]. Қазіргі рухани трансформация жағдайында Мәшһүр Жүсіп мұрасы – дәстүрлі құндылықтар мен заманауи өркениет талаптарын тоғыстыратын философиялық платформа ретінде қарастырылуы тиіс. Оның пайымдары ұлттық бірегейлікті сақтауға, тұлғаның рухани жауапкершілігін оятуға және қоғамның моральдық тұтастығын бекемдеуге бағытталған. Сондықтан да Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-философиялық қазынасы – еліміздің рухани жаңғыру жолында ұлттық сананың тұрақтылығын қамтамасыз ететін басты дүниетанымдық ресурс болып қала береді.

Ойшыл идеяларының өзектілігін мынадай іргелі тұғырлар арқылы ашып көрсетуге болады:

Біріншіден, ойшыл мұрасы – рухани жаңғырудың ішкі механизмі ретінде. Мәшһүр Жүсіп философиясында қоғамды өзгертудің жолы, ең алдымен, тұлғаның ішкі әлемін реттеуден басталады. Ойшыл ар-ұждан, нәпсіні тию, имандылық пен әділеттілік сияқты моральдық категорияларды біртұтас жүйеге біріктірді. Бүгінгідей құндылықтар құбылған (фрагментацияланған) заманда, адамның өзін-өзі тәрбиелеуі – әлеуметтік сауығудың басты алғышарты. Ойшыл ұсынған «ішкі тазалық» концепциясы қазіргі қоғамдағы жат мінездер мен рухани дағдарысқа қарсы тұра алатын берік моральдық иммунитет қалыптастыруға қызмет етеді.

Екіншіден, ойшылдың философиялық-діни көзқарастары – дәстүр мен модернизацияның үйлесімділік үлгісі ретінде. Жаһандану мен жаппай цифрландыру халықтардың мәдени бірегейлігін жою қаупін тудырып отыр. Осындай тұста Мәшһүр Жүсіптің «дін – білім – қоғам» ұштағаны жаңарудың ерекше үлгісін ұсынады. Модернизация – өткеннен қол үзу немесе тарихи тамырды жоққа шығару емес, керісінше, ұлттық діңгекті сақтай отырып, заман

талабына бейімделу. Бұл парадигма тарихи жады мен құндылықтық негіздерді қазіргі прагматикалық шындықпен үйлестірудің бірегей әдіснамасы болып табылады.

Үшіншіден, ұлттық бірегейлік пен тарихи жадыны бекіту. Ойшылдың фольклорлық мұраны, шежірелер мен халықтық аңыздарды жинақтап, жүйелеуі жай ғана этнографиялық жұмыс емес. Бұл – ұлттық болмыстың «мәдени кодын» сақтап қалуға бағытталған ауқымды философиялық миссия. Бүгінгі мәдени дезориентация қаупі төнген қоғамда Мәшһүр Жүсіптің шежірелік пайымдары ұлттық сананы тұрақтандыратын және тарихи сабақтастықты нығайтатын рухани тірек қызметін атқаратынын көріп отырмыз.

Төртіншіден, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының идеялары діни сана трансформациясында байыпты дәстүрлі бағдары ретінде. Қазіргі діни плюрализм, секуляризация және радикализм қаупі күшейген жағдайда, Мәшһүр Жүсіптің дәстүрлі исламдық-этикалық ұстанымдары аса маңызды. Оның иманды жауапкершілікпен, біліммен және әділеттілікпен сабақтастыра қарастыруы – қоғамдағы діни түсініктің бұрмаланбауына кепілдік береді. Ойшыл ұсынған сарабдал діни таным – қоғамдық келісім мен рухани тепе-теңдікті сақтаудың тиімді моделі.

Қазақ ойшылының шығармашылық мұрасын философиялық тұрғыдан саралау, оның философиялық ой-толғаныстарын ашу, ұлттық пәлсапалық мұрамыздың тұтастық жүйесін айқындап, М.Ж. Көпейұлының ұлттық философия тарихындағы орнын белгілеу азаматтық парызымыз [24].

Жүргізілген ғылыми талдаулар Мәшһүр Жүсіп мұрасының ұлттық бірегейлікті бекемдейтін және тұлғаның рухани кемелденуі арқылы қоғамды жаңартуға жол ашатын стратегиялық ресурс екенін дәлелдейді. Бұл ойды қоғам қайраткері Дархан Қыдырәлінің мына тұжырымы толықтыра түседі «Алаштың айнымас темірқазығына айналған, тарихымызды түгендеген, болашақты болжаған Мәшһүр бабамыз аңсаған асыл мұрат, аңсарлы мақсат, алғаусыз ақиқат баршамыздың ортақ құндылығымыз, адастырмас бағдарымыз екені анық» [297, 2 б.]. Мұндай бағалау ойшылдың қазіргі рухани кеңістіктегі бағыттаушы әлеуеті мен ғылыми-теориялық маңызының қаншалықты жоғары екенін айғақтайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани қазынасы – қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы мен этикалық бағдарларын бір арнаға тоғыстырған терең философиялық қатпар. XX ғасырдың басында ғұмыр кешкен бұл біртуар ойшылдың мұрасы ұлттық философия тарихында айрықша маңызға ие. Оның қаламынан туған әрбір туынды қазақ философиясының идеялық әрі көркемдік деңгейін биіктеткен, қайталанбас даналықтың жемісі іспетті. Ойшыл адам жанының ішкі иірімдері мен қоғамдағы өзгерістерді барынша шынайы суреттей отырып, өмір шындығын ашық айтуды өзінің азаматтық әрі шығармашылық борышы деп білді. Оның еңбектерінде мифологиялық астар, діни таным, сопылық ілім, тарихи жады мен этикалық нормалар өзара ажырамас бірлікте көрініс табады. Бұл жүйе жай ғана мәтіндер жиынтығы емес, бұл – қазақ халқының өз болмысын онтологиялық тұрғыдан тануының, уақыт пен кеңістікті пайымдауының және адам мен қоғам арасындағы алтын көпірді іздеуінің айқын көрінісі.

Зияткерлік кемелдігі мен әлеуметтік құбылыстарды талдау тереңдігі жағынан алғанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлын Шығыстың ұлы ойшылдарымен тең қоюға әбден болады. Оның шығармашылық мұрасы тек поэтикалық ізденістермен шектелмейді. Ол қоғамдық болмыс, имандылық, әділеттілік және рухани жауапкершілік мәселелерін кешенді түрде зерделеген біртұтас дүниетанымдық мектеп ретінде қалыптасты.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының тағы бір феномені – оның танымдық көкжиегінің кеңдігінде. Оның еңбектерінен тек исламдық қағидаларды ғана емес, көне Шумер, Египет, Үнді, тіпті грек пен қытай мифологиясының сарындарын кездестіруге болады. Құран мен Інжіл сюжеттерін қатар қолдануы оның діни-философиялық ойлау жүйесінің жаһандық деңгейде болғанын, әлемдік рухани қазынаны синкретті түрде игергенін айғақтайды. Мұндай ерекшелік оның мұрасын тар шеңберде емес, әмбебап мәдени-философиялық құбылыс ретінде бағалауға негіз болады [298, 3 б.]. Ойшылдың бұл синкреттік дүниетанымы бүгінгі жаһандану дәуіріндегі мәдени-өркениеттік диалог үшін таптырмас рухани үлгі қызметін атқара алады деген ойдамыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қалдырған мол қазынасын көздің қарашығындай сақтау және оны ғылыми негізде зерделеу – бүгінгі қазақ қоғамы алдында тұрған күрделі түйткілдер мен заманауи сын-қатерлердің мән-жайын ұғынудың басты кілті. Ойшылдың тұлғалық болмысы мен ғибратты ғұмыры әлі күнге дейін халық үшін, әсіресе өскелең ұрпақ үшін, рухани темірқазық әрі өнеге мектебі ретіндегі құндылығын жоғалтқан емес. Оның білім мен ғылымның рөлі, қоғамдағы әділдік орнату және ұлттық кодты сақтау төңірегіндегі пайымдаулары бүгінгі алмағайып заманда тіпті өзекті бола түсуде. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың «Ұлы ойшылдың мол мұрасы әлі де талай ұрпақтың қажетіне жарары сөзсіз» деген пікірі осы ойымыздың айқын айғағы [299, 2 б.].

Осы докторлық диссертация аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-этикалық көзқарастарының даму бағыттарына тарихи-философиялық тұрғыдан кешенді сараптама жасалды. Сондай-ақ, ойшыл мұрасының қазіргі қазақстандық қоғамдағы рухани жаңғыру мен құндылықтардың алмасу процесіндегі атқаратын дүниетанымдық рөлі жан-жақты негізделді. Зерттеу барысында ұлттық руханияттың ішкі дінгегін нығайту үшін өткендегі интеллектуалдық және рухани тәжірибені бүгінгі заман талаптарымен шебер ұштастыру қажеттігі дәлелденді.

Бірінші міндет аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлғалық болмысы, дүниетанымы мен пайым-түсінігінің қалыптасу жолдары жан-жақты сараланды. Оның дүниетанымы тек бір бағыттағы ықпалдың жемісі емес, керісінше, әлеуметтік, мәдени және діни-интеллектуалдық факторлардың өзара астасуынан туындаған күрделі синтез екені ғылыми негізделді. Біздің тараптан ойшылдың рухани кемелденуі қазақ қоғамының дәстүрлі мәдени ортасымен тамырлас өрбігені анықталды. Оның ішкі әлемінің іргетасы алдымен отбасылық тәрбие мен ұлттық құндылықтар арқылы қаланса, кейіннен бұл негіз медресе қабырғасындағы исламдық этика және діни-философиялық ілімдермен беки түскен. Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіптің интеллектуалдық өсуіне Шығыстың және Батыстың бай философиялық мұралары, ислам өркениетінің ірі өкілдері мен түркі-ислам рухани дәстүрлері, сондай-ақ көптілді білім кеңістігінің мүмкіндіктері айтарлықтай әсер еткені дәлелденді. Осы кешенді ықпалдардың нәтижесінде оның көзқарасы тар діни шеңберде шектелмей, терең философиялық-гуманистік сипатқа ие болғаны айқындалды.

Екінші міндетті қарастыру барысында XIX–XX ғасырлар аралығындағы қазақ қоғамына тән рухани-мәдени және дүниетанымдық бағдарлар жүйеленіп, сол кезеңдегі тарихи-әлеуметтік өзгерістердің Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиялық-діни идеяларының қалыптасуына тигізген ықпалы негізделді. Отаршылдық қысым, әлеуметтік теңсіздік пен дәстүрлі институттардың дағдарысқа ұшырауы, сондай-ақ жаңа ағартушылық кеңістіктің пайда болуы сынды факторлар ойшыл мұрасындағы әділеттілік, ұлттық бірегейлік пен рухани азаттық идеяларының басты өзегіне айналғаны дәлелденді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының сан қырлылығы мен идеялық мазмұны оның шығармашылық эволюциясының кезеңдік сипатымен тығыз астасып жатыр. Мәшһүртанушы ғалымдардың пікіріне сүйенсек, қазақ ойшылының даму және қалыптасу жолын шартты түрде үш белеске бөліп қарастыра аламыз. Олар XIX ғасырдың соңғы онжылдықтары, XX ғасырдың басы және кеңестік дәуір. Бұл кезеңдер ойшылдың философиялық ізденістерінің динамикасын және оның рухани мұрасының нақты тарихи-әлеуметтік контекстегі даму ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді [300, 235 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының қалыптасу үдерісі өзара астасып жатқан екі арна, яғни жеке тұлғалық толысу мен қоғамдық-әлеуметтік даму мұраттарын айқындау бағыттарының тоғысында жүзеге асқаны көрсетілді. Ойшылдың өмірбаяны сыртқы тарихи өзгерістер мен ішкі рухани

ізденістерге толы болып, оның интеллектуалдық трансформациясының күрделі сипатын айқындады. Осы үдерістердің нәтижесінде жинақталған мол рухани қазына Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиясының кең ауқымы мен тереңдігінің айқын айғағы.

Ойшыл философиясының өзіндік ерекшеліктерінің бірі – оның шығармашылық қызметінің екі түрлі тарихи дәуір тоғысында өтуі. Ол өз туындыларында халықтың өткендегі тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік мұң-мұқтажын, арман-тілегі мен рухани толғаныстарын шынайы бейнелей алды. Поэтикалық сөз өнері арқылы жұртты ғылым-білімге үндеп, мәдени құндылықтарды сақтауға және діни сенімнің тұтастығын қорғауға шақырды. Дәл осы идеялар оның философиялық-діни көзқарастарының өзегін құрап, ұлттық сананы жаңғыртудың рухани негіздерін айқындады.

Үшінші міндетті жүзеге асыру аясында ойшылдың діни-философиялық көзқарастары, атап айтқанда, оның дүниетанымындағы адам мәселесі арнайы ғылыми талдау нысаны ретінде қарастырған болатынбыз. Талдау нәтижелері айғақтағандай, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы адам болмысының мәнін ар-ұждан, имандылық, жауапкершілік пен нәпсіні тежеу және рухани кемелдену ұғымдарымен ажырамас бірлікте қарастырады. Мұнда адам мәселесі тек әлеуметтік категориямен шектелмей, ең алдымен моральдық-рухани тұрғыдан өзін-өзі үздіксіз жетілдіруге қабілетті парасатты тұлға ретінде сипатталады.

Ойшыл мұрасында адам болмысы мен өмірдің мәні, мәдениет пен құндылықтар архитектурасы, ақыл-ой мен ұлт тағдыры, сондай-ақ ізгілік пен зұлымдық, әділеттілік пен азаттық мәселелері кең ауқымда пайымдалған болатын. Оның философиялық тұжырымдары қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік пен рухани енжарлыққа, билік басындағылардың әділетсіздігіне бағытталған сыни көзқараспен ерекшеленеді. Бұл тұрғыда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ағартушылық идеялар мен адамгершілік тәрбиені қоғамдық трансформацияның негізгі тетігі деп білді. Оның идеялық ұстанымдары Абай негіздеген гуманистік және ағартушылық дәстүрдің заңды әрі тереңдетілген жалғасы болып табылады.

Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тек діни философ қана емес, поэтикалық сөз өнерінің биік үлгісін көрсеткен тұлға ретінде қазақ руханиятының дамуына өзіндік өшпес қолтаңбасын қалдырды. Ол ұлттық поэзияның мазмұндық және көркемдік аясын кеңейте отырып, қазақтың дүниетанымы мен рухани құндылықтарын жаңа сапалық деңгейде бейнелей алды. Осылайша, ойшыл философиялық пайым мен поэтикалық дәстүрді өзара сабақтастырып, рухани мұраның тұтас жүйеге айналуына жол ашты. Ғұламаның діни-этикалық жүйесі жеке адамның ішкі жаңаруы мен қоғамның моральдық тұтастығы арасындағы өзара байланысты айқындайтын бірегей философиялық негіз ретінде танылды.

Төртінші міндетті жүзеге асыру барысында ойшыл дүниетанымындағы сопылық ұстанымдары мен матуридилік ілімнің алатын орны мен маңызы негізделді. Зерттеу барысында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының түркі-исламдық рухани қазынаны өз шығармашылық сүзгісінен өткізіп, оны қазақы

дүниетанымдық ерекшеліктермен шебер ұштастырғаны айқындалды. Ол Қожа Ахмет Ясауи салып кеткен ілімді, сопылық поэзия мен Шығыс классикалық әдебиетін терең игеріп, осы құндылықтарды ұлттық топыраққа бейімдей білді. Шығыстың қисса-дастандары мен аңыз-хикаяларын қазақтың мәдени ортасына лайықтап қайта жаңғырту арқылы ол отандық әдебиетте синтездік сипаттағы жаңа үлгі қалыптастырды. Сонымен қатар, матуридилік мектепке тән ақыл мен иманның үйлесімі, діннің біліммен, әділеттілікпен және жеке жауапкершілікпен сабақтастығы ойшылдың діни-философиялық жүйесінің ішкі логикалық негізін құрайтыны дәлелденді. Сараптама нәтижелері көрсеткендей, ғұламаның пайымдары бұл екі бағыттың жай ғана қосындысы емес, керісінше қазақ руханиятының тарихи тәжірибесіндегі рационалды сенім (Матуриди) мен рухани-этикалық кемелдену (сопылық) ұстанымдарының органикалық тұтастығы болып табылады.

Біріншіден, сопылық дәстүр ойшыл дүниетанымында тек «діни тәжірибе» емес, ең алдымен рухани-этикалық бағдар ретінде көрініс табады. Оның шығармаларындағы ішкі тазару, нәпсіні тыю, ықылас, әдептілік, сабырлылық мен қанағаттылық сияқты категориялар адамның рухани кемелдену жолындағы басты белестері ретінде сипатталған. Осылайша, сопылықтағы «ішкі тәртіп» идеясы қазақ қоғамының өмірлік тәжірибесіне жақын моральдық тілмен қайта баяндалып, діннің әлеуметтік-этикалық қызметін жаңа деңгейге көтереді.

Екіншіден, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мәтіндерінде иман мәселесі соқыр еліктеу деңгейіндегі наным емес, саналы түрде ұғынылған, жүреппен мақұлданып, парасатпен қуатталған рухани акт ретінде мағыналанған. Бұл – матуридилік сенім мектебінің негізгі ұстанымына толық сай келеді. Мұнда ақыл дінді жоққа шығармайды, керісінше оны дәлелдеу мен терең түсінудің басты құралына айналады.

Бесінші міндетті жүзеге асыру барысында ойшылдың діни-философиялық пайымдарының қоғамды рухани-әлеуметтік тұрғыдан жаңғыртудағы рөлі айқындалып, оның этика, ілім және қоғамдық келісім жайлы көзқарастарының ағартушылық мазмұнына кешенді талдау жасалды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы әділеттілік пен адамгершілік принциптерін әлеуметтік қатынастардың басты өлшемі ретінде ұсынып, білімді жай ғана ақпарат алу құралы емес, тұлға мен ұлтты кемелдікке бастайтын рухани қозғаушы күш ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, оның мұрасы рационалды ағартушылық бағытты терең діни-этикалық жауапкершілікпен ұштастыратын бірегей синтездік модель ретінде сипатталды.

Алтыншы міндет шеңберінде қазақ топырағындағы жәдидшілдік ағартушылық қозғалыстың мәні мен оның Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымына тигізген әсері тарихи-философиялық қырынан зерделенді. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, жәдидшілдік идеялары ойшылдың пайымында дәстүрден бас тарту емес, керісінше діни сенімді заманауи біліммен, қоғамдық ілгерілеумен және мәдени реформалармен үйлестіру логикасы арқылы көрініс тапқан. Бұл ықпал ойшылдың «дін – білім – қоғам» атты концептуалды

ұштағанын негіздеуге және ұлттық жаңарудың рухани сабақтастықпен ажырамас байланысын дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Жетінші міндет аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиялық-діни идеяларының қазіргі Қазақстан қоғамындағы рухани трансформация жағдайындағы өзектілігі мен практикалық маңызы айқындалды. Ізденіс жұмысы ойшыл мұрасының бүгінгі кезеңде ұлттық бірегейлікті нығайтатын, тарихи жадыны жаңғыртатын, моральдық бағдарларды жүйелейтін және жеке тұлғаның рухани жауапкершілігін шыңдайтын пәрменді дүниетанымдық ресурс екенін айғақтап отыр.

Өткеннің рухани мұрасына сүйенбей, оны бүгінгі заманның дүниетанымдық жүйесімен шендестірмейінше, ұлттық сананың толыққанды жаңғыруы мүмкін емес. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қалдырған философиялық мұра қазіргі қазақстандық қоғамның рухани діңгегін бекемдеуде, сондай-ақ төл тарихымыз бен мәдениетімізді жаңа парадигмалық биіктен зерделеуде айрықша маңызға ие. Бүгінгі таңда ойшылдың философиялық пайымдары ұлттық болмысты сақтаудың, рухани сабақтастықты нығайтудың және қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесін айқындаудың пәрменді теориялық негізіне айналып отыр.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиясының ғылыми нысан ретінде кеш зерттеле бастауының объективті себептері бар. Қазақ философиясы тарихындағы ең күрделі арна – діни-философиялық бағыт болғандықтан, оны жүйелі түрде қарастыру ұзақ уақыт бойы мүмкін болмады. Кеңестік дәуірдегі әміршіл-идеологиялық жүйенің дінге, әсіресе ислам қағидаттарына деген сыңаржақ әрі теріс көзқарасы бұл саладағы ізденістердің тынысын тарылтып, ойшыл қазынасының ғылыми айналымға толыққанды енуіне кедергі келтірген болатын. Дегенмен, XX және XXI ғасырлардағы философиялық тәжірибе бұл ғылымның тек құрғақ рационалды жүйе емес, керісінше мифология, поэзия, музыка, дін және әдебиетпен астасып жатқан сан қырлы рухани құбылыс екенін айғақтады. Осы жаңа әдіснамалық ұстанымдар тұрғысынан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қалдырған діни-философиялық мұра қайта сараланып, оның ұлттық руханият пен заманауи қоғамдық ойдың дамуындағы айрықша орны айқындала түсті.

Тұтастай алғанда, диссертациялық жұмыста Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымы жай ғана тарихи жәдігер емес, бүгінгі Қазақстан қоғамының рухани-мәдени дамуына тікелей ықпал ететін құндылықтық бағдарлаушы жүйе ретінде негізделді. Оның мұрасы жеке тұлғаның ішкі толысуы арқылы қоғамды жаңғыртудың әдіснамалық жолдарын көрсетіп, қазақ философиясының діни-танымдық дәстүрін қазіргі гуманитарлық білім кеңістігінде жаңаша пайымдауға жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Барлыбаева Г.Г. Философская этика казахов. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2018. – 274 с.
2. Абильтин Ж.М., Орынбеков М.С. К научному познанию реальности // Мысль. – 1992. – №1. – С. 28.
3. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 3 т. – 213 – 215 бб.
4. Садуақасов С. Қазақ әдебиеті // Халық кеңесі. – 1993. – №42. – 4 б.
5. Мұқанов С. Абайдың шәкірттері туралы // Абай. – 1992. – №4. – 65 б.
6. Қоңыратбаев Ә. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің лирикасы // Қазақ әдебиеті. – 1959. – 3 б.
7. Жиреншин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан. – Алматы: Қазақстан, 1971. – 137 б.
8. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1976, – 53 б.
9. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – Алматы: Жазушы, 1970. – 7 – 10 бб.
10. Әбілев Д. Мәшһүр-Жүсіп // Жұлдыз. – 1992. – №12.
11. Көпеев М.Ж. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 1 т. – 234 б.
12. Бөжеев М. Қисса-хикаялар // Жұлдыз. – 1972. – №2.
13. Мүсірепов Ғ. Жат қолында. – Алматы: Жазушы, 1984. – 460 б.
14. Тәжібаев Ә. Жылдар, ойлар. – Алматы: Жазушы, 1976. – 469 б.
15. Әуезов М. 20 томдық шығармалары жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 456 с.
16. Марғұлан А.Х. Қазақтың тарихшысы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы // Қазақ әдебиеті. – 1940. – 5 б.
17. Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20 – 40 жылдарында. – 52 – 53 бб.
18. Көпеев М.Ж. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1992. – 2 т. – 224 б.
19. Көпейұлы М.Ж. Жиырма томдық шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2013.
20. Сүтжан С. Мәшһүр мұрасы. – Павлодар, 2001. – 104 б.
21. Жүсіпова Г. Мәшһүр Жүсіп қиссаларындағы Мұхаммед бейнесі. – Павлодар, 2000. – 68 б.
22. Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп және фольклор. – Павлодар, 1999. – 17 б.
23. Жүсіпова Л.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ түбі» үлгілірі – тарихи дерек көзі ретінде: Тарих ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. автореф. – 2002. – 29 б.
24. Бейсенов Б.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлеуметтік философиясы. Философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – 2002. – 22 б.
25. Ахметова Г.Г. Взаимосвязь этического и эстетического в творчестве М.Ж. Копеева, С. Торайгырова и Ж. Аймауытова. – Павлодар, 2004. – 149 б.

26. Тұрышев А.Қ. М.Ж. Көпеев шығармаларындағы кірме сөздер тарихы. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2005. – 163 б.
27. Жүсіпов Е.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және оның жазбаларындағы тарихи тұлғалар. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – 2000. – 26 б.
28. Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – 2006. – 4 б.
29. Кәріпжанова А.О. Фразеологиялық коннотацияның прагматилистикасы (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары бойынша). Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – 2010. – 33 б.
30. Сарбалаев Е.Ж. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы поэзиясындағы азаматтық әуен. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – 2010. – 24 б.
31. Канапьянов К.Н. Отражение своеобразия лирики М.Ж. Копеева в русских переводах. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – 2010. – 131 б.
32. Кулумжанов Н.Е. Религия в понимании М.Ж. Копеева. – Алматы, 2004. – С. 88 – 94.
33. Шағырбай А.Д. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 223 б.
34. Мәшһүр Ж.Қ. Суреткер ақын. – Павлодар, 2001. – 10 – 20 бб.
35. Көпеев С.Ш. Мәшһүр Жүсіп өмірі. – Павлодар: Павлодар мемлекеттік университеті, 2000. – 132 б.
36. Пазылов Ә. Бабалар ғұмырнамасы және Мәшһүр Жүсіп Көпеев. – Екібастұз, 2007. – 240 б.
37. Қазақ философиясының тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2016. – 392 б.
38. Нұрмұратов С.Е., Сатершинов Б.М., Шағырбай А.Д. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.
39. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығындағы рухани-әлеуметтік мәселелер. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия, саясаттану және дінтану институты», 2024. – 304 б.
40. Артыкбаев Ж.О. Историческое наследие Машхур Жусуп Копеева. – Павлодар, 2004. – 215 с.
41. Солтанбайұлы З. Мәшһүр. – Павлодар: ЭКО, 2001. – 179 б.
42. Қалижан У. Мәшһүр Жүсіп: Зерттеу. – Алматы: Атамұра, 1998. – 30 б.
43. Арын Е.М. Выдающийся мыслитель великой степи // Өлкетану – Краеведение. – 2003. – №2. – С. 117 – 120.
44. Алтынбасарова К.К. Современный подход к творчеству М. Жусупа и И.В. Гете // Өлкетану – Краеведение. – 2006. – №4. – С. 13 – 17.

45. Искаков К.С. Проблемы изучения фольклорного наследия Машхур Жусупа Копеева // Педагогический вестник Казахстана. – 2006. – № 2. – С. 148 – 151.
46. Козыбаев М.К., Артыкбаев Ж.О. Казахские источники по истории XVIII – начала XX вв. – 2006. – С. 120 – 145.
47. Оспанов С. Мәшһүр Жүсіп мақалалары // Қазақ. – 2007. – 7 б.
48. Касенов Е.Б. Национально – освободительные движения казахского народа в наследии М.Ж. Копеева // Известия НАН РК. Сер. общественных наук. – 2006. – № 4. – С. 12 – 14.
49. Негимов С. Мәшһүр Жүсіп және қазақтың шешендік өнері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2005. – № 4. – 19 – 21 бб.
50. Сагитова А. Новые грани Машхура // Звезда Прииртышья. – 2006. – С. 6.
51. Салықов Қ. Мәшһүр шыңы // Егемен Қазақстан. – 2006. – 5 б.
52. Семерьянов В. Новое слово о Машхур Жусупе // Звезда Прииртышья. – 2006. – С. 100 – 106.
53. Тоқтамысова А. «V – Мәшһүр-Жүсіп оқулары» // Сарыарқа самалы. – 2006. – 16 б.
54. Тұрысбек Р. Мәшһүр Жүсіп көптомдылығы // Қазақ әдебиеті. – 2006. – 14 – 15 бб.
55. Жұматов Ғ. Мәшһүр Жүсіп әңгімелері (М.Ж. Көпеев шығармалары жинағының бесінші томының шығуына орай) // Сарыарқа самалы. – 2005. – 6 б.
56. Әбсаттар қажы Дербісәлі. Ясауиден Мәшһүр Жүсіпке дейін // Егемен Қазақстан. – 2006. – 4 б.
57. Шодыр Н. Мәшһүр Жүсіп мұрасына тағзым // Сарыарқа самалы. – 2004. – 1 б.
58. Әлиакпар Ә.А. Мәшһүр-Жүсіп романтизміндегі ауыз әдебиеті үлгілерінің қолданылуы // Вестник Семипалатинского ГУ им. Шакарима. – 2005. – № 3. – 99 – 105 бб.
59. Мәлікова Г. Мәшһүр Жүсіп мұрасы кеңінен танылуда // Сарыарқа самалы. – 2004. – 4 б.
60. Мұқыш Қ.С. М.Ж. Көпеев дүниетанымындағы макро және микроәлем // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих, философия, құқық сериясы. – 2004. – № 2 (34). – 71 – 74 бб.
61. Сабырханова Р.Т. М.Ж. Көпеев еңбектеріндегі халықтық өлшем // ПМУ Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2004. – № 1. – 155 – 161 бб.
62. Серғалиев М.С. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдеріндегі сөз өрнегі // ПМУ Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2004. – № 3. – 91 – 100 бб.
63. Исаханова К.С. Нравственно-этические и просветительские проблемы в произведениях М.Ж. Копеева // Вестник Карагандинского университета. Серия Педагогика. – 2004. – № 4. – С. 183 – 187.
64. Шимырбаева Г. Из плена забвения // Звезда Прииртышья. – 2003. – С. 4.

65. Алпысбес М. Шежіре дәстүрі және шежіре сақтаушылар // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2004. – № 2 (33). – 91 – 94 бб.
66. Нурмагамбетова З. «Святой поэт»: к 140-летию со дня рождения Машхур Жусупа Копеева // Звезда Прииртышья. – 1998. – С. 5.
67. Алдабергенов Қ. Ойшыл, ағартушы, ақын, публицист Мәшһүр Жүсіп Көпеев // Бір туар дара тұлғалар. – 2003. – 156 – 171 бб.
68. Әбдиманұлы Ө. Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы азатшыл идея // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2002. – № 8. – 152 – 154 бб.
69. Жұматаева Е. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы дидактиканың пәлсапалық негізі // Қазақ тарихы. – 2002. – № 1. – 4 – 10 бб.
70. Игисенова А.Р., Бейсенов Б.К. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және сопылық дәстүр // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Саясаттану сериясы. – 2002. – №1. – 3 – 6 бб.
71. Майтанов Б. Мәшһүр Жүсіптің мысалөлеңдеріндегі философиялық түйін // Абай. – 2002. – № 1. – 51 – 54 бб.
72. Мұқанова Л.Ж. Мәшһүр Жүсіп – философ. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2001. – С. 233 – 237.
73. Мамытова С.Н. Исторический процесс в интерпретации М.Ж. Копеева: диалектика божественного и человеческого // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2009. – № 2. – С. 17 – 19.
74. Барлыбаева Г.Г., Кельдинова А.Б. Машхур Жусуп Копеев как представитель Исламского дискурса казахской философии. – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2022. – С. 186 – 194.
75. Барлыбаева Г.Г., Ошакбаева Ж.Б. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни философиясы. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2023. – 157 – 170 бб.
76. Нұрышева Г.Ж. Өмірдің мәні: философиялық-антропологиялық талдау. – Алматы: Інжу – Маржан, 2011. – 347 б.
77. Кемербай Р.А., Тутинова Н.Е. Абай және қазақ фәлсафасы // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, саясаттану және мәдениеттану сериясы. – 2021. – №2 (76). – 33 – 40 бб.
78. Затов Қ.А., Адайхан А., Жақсыбаева А. Исламның іргелі құндылықты принциптерінің қазақ халқының мәдени-өркениеттік бірегейлігінің дамуындағы рөлі // Adam alemi. – 2026. – №1(107). – 137 – 150 бб.
79. Бейсетаев Р. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының заман болжауы // Билік газеті. – 2013. – № 10. – 130 б.
80. Мәмет С. Сөз өнерінің зергері. – Алматы, 2008. – 245 б.
81. Дастан Е. Нераскрытый феномен казахского мыслителя Машхур Жусупа. – Алматы: Adyrna, 2022. – 7 с.
82. Талипова А.Ф. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығының зерттелу тарихы // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2024. – № 3. – 362 – 374 бб.

83. Құдабаев А.Ж. «Әлкей Марғұлан және ұлт келбеті»: ғылыми публицистикалық мақалалар, корреспонденциялар, эсселер мен естеліктер. – Павлодар, 2014. – 358 б.
84. Попов Ю.Г. Многогранный талант Машхур-Жусупа Копеева. – Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2009. – 508 с.
85. Abdullayeva K.M., Trushev A.K., Ergaliev K S., Erlanova, A.E. linguistic Picture of the world in the poetry of M. Kopeev. – 2020.
86. Дүйсенов Б.Д. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Рисала-йи жанайиз (Жаназа кітабы). – Алматы: Алтын парак, 2024. – 260 б.
87. Құсайынов Д.Ө. К истокам духовных корней казахской национальной идеи // Вестник НАН РК. – 2017. – № 1. – С.102 – 108.
88. Игисенова А.Р. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы және сопылық дәстүр // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы. – 2002. – №1. – 3 – 6 бб.
89. Амандықов Д.А. Мәшһүр Жүсіп Көпеев тілі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – № 2(132). – 50 – 52 бб.
90. Қабдиева С. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы адамгершілік мәселесі // Қазақстан мектебі. – 2005. – №2. – 59 – 61 бб.
91. Майтанов Б. Мәшһүр Жүсіптің мысал-өлеңдеріндегі философиялық түйін // Абай. – 2002. – №1. – 51 – 53 бб.
92. Кадирова Ж.Ә. Мәшһүр Жүсіп Көпеев публицистикасындағы әлеуметтік теңсіздік мәселесі. – Алматы: Адырна, 2017. – 97 – 100 бб.
93. Садықов Е.Т. Мәшһүр Жүсіптің тарихи мұрасы // Отан тарихы. – 2022. – № 3. – 44 – 51 бб.
94. Берлібаев Е. Мәшһүр Жүсіп Көпеев – шежіретанушы // Қазақ тарихы. – 2020. – № 1 (178). – 38 б.
95. Алдабергенұлы Т. Мәшһүр Жүсіп бабамыздың өмірінің соңғы күні // Qazaq. – 2025. – № 27. – 6 б.
96. Булгауов Ш.Т. 1917–1955 жылдардағы Қазақстандағы ұлт мәселесінің тарихнамасы. – 2014. – 135 б.
97. Уразманова Р.К., Чешко С.В. Татары. – Москва: Наука, 2001. – 520 с.
98. Көпейұлы М.Ж. Таңдамалы шығармалар жинағы. Бірінші кітап. – Алматы, 2023. – 312 б.
99. Алпысбес М., Аршабек Т, Қасен Е., Кейкі Е. Көне көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы. – Астана, 2005. – 437 б.
100. Дала уалаяты газеті. – Алматы: Ғылым, 1989. – 1 т.
101. Өміржанова Д.Б., Аманбекова А.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің публицистикалық мұрасы. – Павлодар, 2006. – 52 б.
102. Дала уалаяты газеті. – Алматы: Ғылым, 1992. – 2 т.
103. Каскабасова С.А. Казахская фольклористика II половины XIX века. – Алматы: Наука, 1989. – 118 с.
104. Баткеева Б.Т. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің публицистикалық шығармаларындағы ел, жер тағдыры // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2018. – №1 (122). – 8 б.

128. Салгарин Қ. Қазақтың қилы тарихы. – Алматы, 152 б.
129. Көпейұлы М.Ж. Мәшһүрдің ақындығымен қоштасқаны [Электрондық ресурс] // – URL: <https://bilim-all.kz/olen/6681-mashhurdin-aqyndygymen-qoshtasqany>
130. Утемиш-хаджи. Чингиз – наме. – Алматы: Ғылым, 1992. – 296 с.
131. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерк). – Алматы: Дәуір, 1994. – 447 б.
132. Қоңарбаев А. Ағартушы – ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2014. – 79 б.
133. Жүсіпова Л.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – деректанушы. – Павлодар: Кереку, 2013. – 120 б.
134. Вельяминов – Зернов В.В. Ораз Мұхаммед // Жалын. – 1989. – №6. – 85 – 92 бб.
135. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. – Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы, 1984. – 1 т. – 432 б.
136. Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв. история, политика, дипломатия. – Алматы: Рауан, 1992. – 382 с .
137. Бердібаев Р. Қазақ фольклористиканың тарихы (Революцияға дейінгі кезең). – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
138. Философская энциклопедия. – Москва: Современная энциклопедия, 1964. – 454 с.
139. Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс] // – URL: <http://iph.ras.ru/elib/1910.html>
140. Литвинов Э.П. Личность и ее мировоззренческие основы [Электронный ресурс] // – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-i-eyo-mirovozzrencheskie-osnovy>
141. Ғабитов Т.Х., Нұрмұратов С.Е. Философиялық энциклопедия. – Алматы: Лантар Трейд, 2021. – 527 б.
142. Диоген Лаэртский. Жизнь, учения и изречения знаменитых философов. – 1995. – С. 381.
143. Кенни Э. Батыс философиясының жаңа тарихы. Антика философиясы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 408 б.
144. Алтаев Ж.А. Әл-Фараби философиясы. – Алматы: Қазақ университеті. – 2023. – 368 б.
145. Баласағұни Й. Құтадғу білік: Құт әкелетін білім. – Астана: Ғылым, 2015. – 576 б.
146. Тұрысбек Р.С. Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі адамдық мұрат пен имандылық негіздері // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 1(142). – 134 – 145 бб.
147. Кьеркегор С. Заключительное ненаучное послесловие к «Философским крохам». – Санкт-Петербург, 2005.
148. Абайдың философиялық іліміндегі «толық адам» тұжырымдамасы және қазіргі заман. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2022. – 290 б.

149. Кельдинова А.Б., Шахин Ф. Абай философиясы мен қазіргі заман: рухани жаңғыру және адам тәрбиесі мәселелер. – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2025. – 257 – 263 бб.
150. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы: Ғақлия, 1991. – 80 б.
151. Сейтахметов Н.К. Личностный смысл философии: диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук. – Алматы, 1994. – 279 с.
152. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2003. – 1 т. – 436 б.
153. Шарапиев А. Мәшһүр Жүсіптің тылсым әлемі. – Астана: Кәусар, 2024. – 384 б.
154. Игілікова Сымбат. Сирек қордағы Мәшһүр Жүсіп Көпеев қолжазбалары // Парасат. – 2015. – № 12. – 18 б.
155. Көпейұлы М.Ж. Таңдамалы шығармалар жинағы. Екінші кітап. – Алматы, 2023. – 320 б.
156. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Тарих, әдебиет, этнографиясынан жинағандары. – Алматы: ҚР ҒЖБМ РМК Ғылым ордасы Орталық ғылыми кітапхана, 1920. – 422 б.
157. Дюсенов, Б., Назыр, Х., Құрманбаева, Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «білім алу» жолы // Керуен. – 2024. – №83(2). – 119 – 132 бб.
158. Жүсіпов Е.Қ. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы әдеби дәстүр. – Павлодар, 2001. – 150 б.
159. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – 233 б.
160. Мейрбаев Б.Б., Кұранбек Ә.А., Оразхан Т. Философия и поэзия // Adam aleмі. – 2020. – №4 (86). – 20 – 31 бб.
161. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. 21 жасында жазған шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2003. – 97 – 98 бб.
162. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2007. – 418 б.
163. Қосаева Н.Қ., Күзембаева В. Сөз өнерінің зергері, акын, публицист, этнограф, фольклорист, ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпеевке арналады. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2008. – 308 б.
164. Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 91 б.
165. Аңсабаев Д.М. Жүсіп шығармаларының тәрбиелік мәні // Ізденіс – поиск. – 2003. – 184 – 190 бб.
166. Әуезов М. 20 томдық шығармалары жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 456 с.
167. Абусейтова М.Х. Его звали Машхуром, что значит Знаменитый // Казахстанская правда. – 2013.
168. Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының фольклоршылық еңбегі. – Астана, 1998. – 32 б.
169. Артыкбаев Ж.О. Среднее Прииртышье в контексте проблем истории Евразийских степей. – Павлодар, 2007. – 206 с.

170. Сыбанбаев К.У., Оздемир И., Кельдинова А.Б. Қазақ философиясындағы сабақтастық мәселесі // Әл-Фараби. – 2022. – №2 (78). – С. 72 – 86.
171. Имам Әбу Хамид Әл-Ғазали. Аллаға махаббат. – Алматы: Баспалар үйі, 2014. – 64 б.
172. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы шығармалар жинағы. Үшінші кітап. – Алматы: Сенімен болашақ, 2023. – 336 б.
173. Әсет Пазылов. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы адамзаттың пайда болуы [Электронный ресурс] // – URL: <https://abai.kz/post/8086>
174. Философские трактаты. – Алматы: Наука Казахской ССР, 1972. – 429 с.
175. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1975. – 378 – 379 бб.
176. Алтаев Ж. Философия тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 338 б.
177. Құдайым жексенбі күн жер жаратты [Электронный ресурс] // – URL: <https://bilim-all.kz/olen/6548-qudaiym-zheksenbi-kun-zher-zharatty>
178. Аскерхан Н., Карипбаев Б.И. Әбу Насыр Әл-Фараби мұрасының Абай Құнанбайұлы шығармашылығымен сабақтастығы // Әл-Фараби. – 2026. – №24 (93). – 3 – 14 бб.
179. Мың бір түн. – Алматы: ҚМКӘБ, 1961. – 476 б.
180. Салқынбаев М.Б. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы // Хабаршы. Шығыстану сериясы. – 2017. – №3 (82). – 103 – 109 бб.
181. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
182. Қабдолов З., Қыйрабаев С., Нұрқатов А. Қазақ әдебиеті. – Омбы, 1955. – 6 – 18 бб.
183. Тұрышев Ә.А. Мәшһүр Жүсіптің орыс-еуропаны тануы // С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми көпшілік журналы. – 2013. – № 2. – 161 – 170 бб.
184. Қаратаев М. Туған әдебиет ойлары. – Алматы, 1958. – 114 б.
185. Жүсіп Н. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Адам мен жұлдыздар арақатынасы» еңбегі туралы // Қазақстан тарихы. – 1995. – №6. – 24 б.
186. Абдильдин Ж.М., Абдильдина Р.Ж. Абай – гениальный мыслитель и гуманист. – Астана: Фолиант, 2015. – 232 с.
187. Ильин В.В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. – Москва, 1998. – С. 80 – 81.
188. Каган М.С. Философская теория ценности. – Санкт-Петербург: Петрополис, 1997. – 205 с.
189. Коростовцев М.А. Литература Древнего Египта. История всемирной литературы. – Москва, 1983. – 130 с.
190. Pettit Philip. «The Consequentialist Perspective», in M. Baron, P. Pettit, and M. Slote, eds., Three Methods of Ethics. – Oxford: Blackwell, 1997.
191. Ronnow Rasmussen T., Personal Value. – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 185 p.

192. Абай мен Мәшһүр Жүсіп кездескен бе? Ғалымдардың пікірі қак жарылды [Электронный ресурс] // – URL: <https://tengrinews.kz/books/abay-men-mashhur-jusp-kezdesken-be-galyimdardiyin-pkr-kak-383259/>
193. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. – Павлодар, 2003. – 3 т. – 289 б.
194. Нысанбаев А.Н. Абай и Шакарим: концепция Бога и концепция Разума. – Алматы: ИФПР МОН РК, 2000. – 274 с.
195. Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы, 2001. – 170 с.
196. Жұматов Ғ. Мұрасы мол іздеген маржан табар // Сарыарқа самалы. – 2011. – 3 б.
197. Nurysheva, G. Abai's existentialism // Journal of Philosophy Culture and Political Science. – 2020. – №80 (2). – P. 14 – 22.
198. Нұрышева Г.Ж., Рамазанова А.Х. Қазақ философиясы: өткені, бүгіні және болашағы. – Алматы, 2016. – 252 б.
199. Асқар Л.Ә., Абдраимов А.Б., Әшірбаев Ш.Е. Абай философиясының іргелі қағидасы. – Алматы: ҚР ҒҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2020. – 161 – 172 бб.
200. Кельдинова А.Б. Қазақ ағартушылық философиясындағы жеке тұлғаның рухани қалыптасу мәселелері. Қоғамның өзгерістері кезеңіндегі тұлғаның қалыптасуы. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2025. – 90 – 116 бб.
201. Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). – Алматы, Жазушы, 1988. – 560 б.
202. Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 б.
203. Көпейұлы М.Ж. Алла құдіреті. – Павлодар: ЭКО, 2003. – 18 б.
204. Қуандық Мәшһүр Жүсіп «Абай және Мәшһүр Жүсіп: көркемдік үндестік» // Қазақ тілі мен әдебиет. – 2005. – №10.
205. Жүсіпбек Ғ., Сатершинов Б. Қазіргі діни ахуал және дәстүрлі ислам құндылықтарын қайта бағалау. – Орал: Батыс Қазақстан облысының әкімшілігі, 2014. – 15 – 20 бб.
206. Дүйсенбаева А.К., Баракбаева Т.А. Деструктивті діни идеологияларға қарсы тұруда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұраларының маңызы. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығындағы рухани-әлеуметтік мәселелер. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия, саясаттану және дінтану институты», 2024. – 63 – 70 бб.
207. Қабылбаева А. Мәшһүр Жүсіп // Үш қиян газеті. – 2005. – №4.
208. Баязитов С. Мәшһүр Жүсіптің Алланы тануы // С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми көпшілік журналы. – 2013. – № 2. – 23 – 24 бб.
209. Ахметов З. Қазақ әдебиетінің рухани арналары. – Алматы: Атамұра, 2014.
210. Жарықбаев, Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995. – 352 б.
211. Есім Ғ. Қазақ философиясының тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 216 б.

212. Мұхамбетәлиев Қ. Қазақтың философиялық ойы. – Алматы: ҚР ҰҒА, 2012.
213. Барлыбаева Г.Г., Кельдинова А.Б. Қазақ философиясының қалыптасуына сопылық идеяларының әсері // *Adam alemi*. – 2021. – No. 3 (89). – 38 – 45 бб.
214. Аймауытов Ж. Құрметті Мәшһүр аға! Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 304 б.
215. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – 1 т. – 97 – 98 бб.
216. Көпеев Мәшһүр Жүсіп. Психология: Энциклопедиялық сөздік. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 624 б.
217. Iminova, A.B. The Concept of Spirituality in Mashhur Zhusup Kopeev's Philosophy. *Revista de Estudios Internacionales Mediterráneos*. – 2020. – P. 1 – 14.
218. Tanabayeva A., Massalimova A., Mukhatova O., Alikbayeva M., Alikbayeva Z. Al-Farabi's humanistic principles and «virtuous city». – 2015. – P. 124 – 129.
219. Aristotle. *Nicomachean ethics*. – Kitchener, 1999. – 183 p.
220. Абай (Ибраһим) Кұнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2016. – 335 б.
221. Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – Москва, 1993. – 210 с.
222. Тұрышев А.Қ., Кәрібжанова А.О., Оралова М.О. – Павлодар, 2008. – 184 б.
223. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва, 1965. – 250 с.
224. Дербісәлиев, Ә. Араб әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1982. – 183 – 184 бб.
225. Annemarie Schimmel [Электронный ресурс] // – URL: <https://www.britannica.com/topic/Sufism/Sufi-orders>
226. Қожа Ахмет Ясауи. Диуани хикмет. – Астана: Regis-ST Poligraf, 2016. – 288 б.
227. Hasan Basri Çantay. *Islamic Culture in Turkish Areas*. – New York, 1958.
228. Яссауи. Хикметтер. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1995. – 128 б.
229. Кельдинова А.Б. Вклад тюркских мыслителей в мировое наследие. Жошы ұлысы кезеңіндегі элеуметтік-философиялық мәселелер: әділеттілік феномені. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2024. – 129 – 134 бб.
230. Байтенова Н.Ж., Дүйсенбаева А.Қ. Исламдағы сопылық бағыт және оның Қазақстанда таралуы // *ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы*. – 2012. – №1 (38). – 161 – 165 бб.
231. Қожа Ахмет Иассауи. Хикметтер. – Алматы, 2000. – 97 б.

232. Сапашев О.С. Ясауи шығармалары мен сопылық ағымы қазақ әдебиеті мен әдеби тілінің негізі ретінде // Л.Н. Гумилев атындағы ҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №3(148). – 184 – 194 бб.
233. Даутұлы С. «Диуани хикмет» и казахская поэзия. – Алматы: Экономика, 2001. – 351 с.
234. Барлыбаева Г.Г., Кельдинова А.Б. Қазақ философиясының қалыптасуына сопылық идеяларының әсері // Adam alemi. – 2021. – No. 3 (89). – 38 – 45 бб.
235. Негимов С. Мәшһүр мұра // Егемен Қазақстан. – 2013. – № 75. – 5 б.
236. Көпейұлы М.Ж. Жер мен көк: Қисса. – Алматы, 2003. – 117 – 164 бб.
237. Жүсіпова Г.Қ., Жүсіпов Е.Қ., Қуандық З.Е., Маулет А. Қазақ әдебиетіндегі сопылық сарын // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2025. – № 3. – 264 – 274 бб.
238. Ақтанова А.С., Ақтанова Ш.С. Мәшһүр Жүсіптің сюжетті өлеңдерінің көркемдік құрылымы // С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми көпшілік журналы. – 2013. – № 2. – 9 – 12 бб.
239. Şaban Ali Düzgün. Kelam el kitabı. – Ankara, 2012. – 162 p.
240. Әл-Матуриди Әбу Мансур Мұхаммад ибн Мұхаммад. Kitāb al-Tawhīd [Электронный ресурс] // – URL: <https://archive.org/details/msadd3651>
241. Шәкизада С.Б. Қазақ халқының дәстүрлі діни танымындағы матуриди сенім мектебінің орны мен маңызы (XIX–XX ғғ. жазба деректер негізінде). Философия докторы (Ph.D.) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2025. – 241 б.
242. Мейрбаев Б.Б., Байтенова Н.Ж., Бейсенов Б.К., Борбасова К.М., Затов К.А., Курманалиева А.Д., Рысбекова Ш.С., Абжалов С.У. Дінтанулық сөздік. Ежелгі діни наным сенімдер. Ұлттық діндер. Қазақ халқының дәстүрлі діни ұстанымдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016. – 396 б.
243. Мырзабеков М. Матуридилік ілімінің қазақ ойшылдарына әсері // Adam alemi. – 2014. – № 3 (61). – 9 – 17 бб.
244. Матуриди сенім жүйесі және қазақы діни таным үйлесімі. – Алматы: Нұр-Мұбарак, 2020. – 200 б.
245. Бейсенов Б.Қ., Юлдашев Т.У., Мұқан Н. Әл-Матуриди мен Әл-Ашғари сенімдеріндегі бақыт және бақытсыздық түсінігі // Хабаршы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2017. – №4 (62). – 23 – 30 бб.
246. Досай Кенжетай: Абай мұрасы – Матуриди салған даңғыл жол [Электронный ресурс] // – URL: <http://www.maturidi.kz/index.php/ru/malalar/tarikh-zh-ne-t-l-a/item/803-abaj-m-rasy-maturidi-sal-an-da-yl-zhol>
247. Абай. Қара сөз. – Алматы: Көшпенділер, 2011. – 184 б.
248. Абай Құнанбайұлы. «Жетінші сөз» сериясы. Өлеңдер. Поэмалар. Аудармалар. Қара сөздер. – Алматы: Мектеп, 2003. – 21 – 22 бб.
249. Мырзабеков М.М. Матуридилік – Абай дүниетанымының негізі // Молодой ученый. – 2017. – № 7. – 44 – 47 бб.

250. Алтынсарин Ы. Өмірі мен шығармалары. – Алматы: Рауан, 2013. – 190 – 191 бб.
251. Ыбырай Алтынсарин. Мұсылманшылықтың тұтқасы: Шараитул Ислам. – Қазан: Қазан университетінің баспаханасы, 1884. – 76 б.
252. Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты. – Алматы, 1993. – 7 – 8 бб.
253. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы шығармалар жинағы. Төртінші кітап. – Алматы: Сенімен болашақ, 2023. – 336 б.
254. Карипбаев Б.И., Аскерхан, Н. XIX–XX ғасыр қазақ ойшылдарының еңбектеріндегі тереңдетілген діни-философиялық концепциялар // Adam alemi. – 2025. – 3 – 10 бб.
255. Әбу Мансур әл-Матуриди. Тәуилат әл-Құран. – Ыстанбұл: Дар Әл-мизан, 2005. – 4 т. – 424 б.
256. Maraş İ. Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1917). – İstanbul: Ötüken, 2002. – 150 p.
257. «Ceditçilik» Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. [Электронный ресурс] // – URL: <https://isl7mansiklopedisi.org.tr/ceditcilik>
258. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
259. Mary Holdsworth. Turkestan in the Nineteenth Century, A biref History of Bukhara, Kokand and Khiva. – Oxford, 1997.
260. Shagirbayev A., Kerim Sh., Adilbayev A., Satershinov B. Islam and modernism in Kazakhstan: Mashkur Zhusup's religious views // European Journal of Science and Theology. – 2015.
261. Эгамбердиев М.Ш. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістандағы жәдид мектептері // Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. – 2009. – No. 4 (49). – С.33 – 40.
262. Йусуф бин Көпей. Даладағы оқу жайынан // Дала уалаятының газеті. – 1889. – № 38.
263. Йусуфбек Көпейұғлы. Мүнақиб Құлмұхаммед ұста // Дала уалаятының газеті. – 1889. – № 28.
264. Қалижан У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы: Білім, 1993. – 3 б.
265. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.
266. Данысбекова Қ.Б. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – діни философияның көрнекті өкілі. – 2008. – С. 219 – 224.
267. Абдулхак М. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы тәуелсіздік идеялары // С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми көпшілік журналы. – 2013. – № 2. – 5 – 9 бб.
268. Хайруллина Р.Т. Мәшһүр Жүсіп мұрасына: әдістемелік-библиографиялық құрал. – Павлодар: Кереку, 2010. – 79 б.
269. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 4 т. – 546 б.

270. Бейсембиев К.Б. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана (дореволюционный период). – Алма-Ата, Казахстан, 1976. – 428 с.
271. Қуандық М. Дін және Мәшһүр Жүсіп [Электронный ресурс] // – URL: <http://abai.kz/node/2911>
272. Жүсіпов Қ.П. Мәшһүр Жүсіп мұралары: ашып қалсаң бір тарих // Егемен Қазақстан. – 2008. – 24 – 27 бб.
273. Канапьянов К.Н. Поэзия М.Ж. Копеева и проблемы перевода. – Павлодар, 2013. – 140 с.
274. Жусупов Е.К. Проблемы отечественной истории по материалам Машхура Жусипа // ПГУ им. С. Торайгырова. – 2013. – 237 с.
275. Мұқанова Л.Ж. Мәшһүр Жүсіп – философ. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ. – 2001. – 233 – 237 бб.
276. Качеев Д., Токтаров Е., Оспанов Т. Қазақстанның жалпыұлттық құндылықтары қоғамдық сананы трансформациялаудың факторы ретінде // Қоғам және дәуір. – 2025. – №87 (3). – 6 – 15 бб.
277. Кулумжанов Н.Е. Вопросы веры и знаний в мировоззрении М.Ж. Копеева. – 2010. – №3(1). – С. 191 – 194.
278. Ұлттық идея және қазақ философиясы. – Алматы: КиЦ ИФиП, 2010. – 240 б.
279. Shaqyrbay A., Moldakhmet B. «The Spiritual Heritage of Kazakh Nation: an Analysis of the Spiritual Leaders in Forming the National Identity» // International Journal of Religion. – 2024.
280. Dosmaganbetova G., Bayanbayeva Z., Beisenova Z.S., Askar D., Aibarsha I., Imanberdiyeva S. Literary Legacy and National Identity: Exploring Kazakh Consciousness Through Poetry // Forum for Linguistic Studies. – 2025.
281. Молдахмет Б. Наследие Машхур Жусупа Копеева как фактор укрепления национального самосознания и идентичности в контексте глобализации. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2024. – 71 – 81 бб.
282. Ji W., Zhang D. The Interactive relationship between National identity and citizenship education. EDP Sciences. – 2023.
283. Chermukhambetov Y.N., Barlybayeva G.G., Nussipova G.I., Imanmoldayeva B., Madaliev Z.K., Chargynova G. Spiritual and Moral Aspects of the Human Problem in the National Consciousness of the Kazakh People // Pharos Journal of Theology. – 2024. – №. 5.
284. Zhetpisbayeva B.A., Zhilbaev Z.O., Syrymbetova L.S., Dyakov D.V. Spiritual Modernisation of Student Youth. – 2020. – P. 258 – 267.
285. Keldinova A.B., Barlybayeva G.G., Omarova G.S., Konyrbayeva K.M., Chermukhambetov E. From Tradition to Transformation: The Concept of Social Justice in Modern Kazakhstan Through the Prism of the Philosophical Views of M.Zh. Kopeev. Public Organiz Reviv. – 2025.
286. Сүтжанов С.Н. М.Ж. Көпеев және оның әдеби мұрасы. – Алматы, 1994. – 26 б.

287. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы [Электронный ресурс] // – URL: <https://ru.sputnik.kz/culture/2020/Nasledie-poeta-i-myslitelya-Mashkhura-Zhusupa>
288. Сәбитқызы Ә., Сапашев О. Толерантты тұлғаны қалыптастыру – білім берудің басты міндеті // Әл-Фараби. – 2023. – №82 (2). – 63 – 74 бб.
289. Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. – Павлодар, 2003. – 218 б.
290. Jusupbekova, A.J. Kazakh Philosophy: The Role of Mashhur Zhusup Kopeev in Developing the Concept of Kazakh Nationhood // Central Asian Journal of Social Sciences and Humanities. – 2020. – P. 61 – 72.
291. Дуйсенбаева А., Ишмаханов Ж., Шагирбай А. Преемственность религиозного познания в наследии казахских просветителей и Машхур Жусуп Копейұлы в последней четверти XIX и начале XX веков // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – №3. – С. 288 – 301.
292. Жусупов Н.К. Фольклористическое наследие Машхур Жусупа Копеева // Вестник Омского университета. – 2003. – №3. – С. 75 – 83.
293. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – 2 т. – 290 б.
294. Алдабергенов Т. Мәшһүр Жүсіп пен Шәкәрімнің соңғы кездесуі. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.
295. Әбдіғазизұлы Б. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әдеби мұрасы: кеше және бүгін // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, Филология сериясы. – 2021. – №3 (77).
296. Құсайынов Д.Ө., Аюпова З.К. Қазіргі Қазақстан қоғамының жаңаруы контексіндегі Абайдың философиялық-поэтикалық мұрасы. – Алматы: ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2022. – 165 – 183 бб.
297. Қыдырәлі Д. Мәңгілік мұраның Мәшһүрі // Түркістан. – 2023. – № 33. – 1 – 2 бб.
298. Актасов А.К., Жүсіпов Е.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – тұспалдап бейнелеу дәстүрін қалыптастырушы. – Павлодар: С. Торайғыров университеті, 2023. – 3 – 8 бб.
299. Базар Ж. Абыздың тойы – елдіктің тойы // Егемен Қазақстан. – 2023. – № 152. – 2 б.
300. Муканова Л.Ж. Мәшһүр Жүсіп – философ. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ. – 2001. – 233 – 237 бб.